

Ára: 950,- Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.

RELAY és INMEDIO üzleteiben,

valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:

Írók Könyvesboltja – VI. Andrásy út 45.

ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.

Gondolkodó Antikvárium – Gólya Presszó, VIII. Orczy út, 46–48.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetők meg: goo.gl/b6ZmWm.

Az Eszmelet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: <https://www.patreon.com/eszmelet>.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmelet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830 32319448 00000000

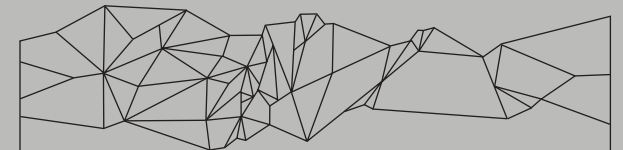
Az 1%-os SZJA-felajánlásokhoz az Eszmelet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

ESZMÉLET/138

ESZMELET

138

- Gramsci (félre)értelmezései
- Dialektikus filozófia és társadalomelmélet
- Az antikapitalista ellenzékiesség történetéből
- Algéria és az öngazgatás
- Sosztakovics testamentuma

Olvasóink e számunkban különösen érdekes tanulmányokat olvashatnak a dialektikus filozófia és a társadalomelmélet kapcsolatairól, valamint a marxi értékelméletről. Igen izgalmas az a kritikai tanulmány, amely Antonio Gramsci jobboldali kisajátításának hazai kísérleteiről szól. Nem vagyunk hűtlenek azokhoz az olvasóinkhoz sem, akik a szocializmus hazai kritikai-önigazgató hagyományai iránt érdeklődnek és fontosnak tartják a mai sötét korszakban is a humanista útkeresést. Dokumentum rovatunkban Pach Zsigmond Pál hagyatékára hívjuk fel a figyelmet, akinek munkásságát az utóbbi években, évtizedekben több méltatlan támadás érte a marxista elméleti és történetírói hagyomány lejáratása érdekében. Arcok rovatunkat Derkovits Gyulának szenteljük.

Iszonyú dolgok mostan történülnek,
Népek népekkel egymás ellen gyűlnek,
Bűnösök és jók egyént keserülnek
S ember hitei kivált meggyöngülnek.

Hegedűs fickók többet hegedülnek,
Olcsó céciókon ezerek vegyülnek,
Rút zsívány-arcok ékesre derülnek
S ijjedt szelidek szökve menekülnek.

Lámpás, szép fejek sután megszedülnek,
Emberségesek igen megrémülnek,
Ifjak kik voltak, hoppra megvénülnek
S a Föld lakói dög-halmokba dülnek.

Ady Endre: *Krónikás ének 1918-ból* (részletek)

Asszociációk

Danielle Riva: **Egy új Európa a régi Európával szemben.** *Az illúziók vége és a háború fenyegetése*

Az ukrajnai háború sokkal inkább megosztja, mint egyesíti az európai népeket. Az EU vezetőinek Ukrajna melletti határtalan és kritikátlan elköteleződése és Amerika-barátsága súlyos terhet ró a kialakulóban lévő új militáris-politikai birodalom jövőjére: „az új Európára”. A háború kirobbanása óta bizonyossá vált, hogy az EU – legyen akár régi, akár új – hivatalosan is a NATO és Washington befolyása alá került. Ezt az új Európát Biden és Zelenskij fémjezi 5

Analízis

Sean Creaven: **Dialektikus filozófia és társadalomelmélet**

A dialektikus filozófia, amely évezredes antik múltra tekint vissza, mostanában egyre gyakrabban fordul konkrét társadalomelméleti témák felé. Creaven monográfiája bizonyítja ezen elemzési út termékenységét és a polgári elméletektől való lényeges és újszerű eltéréseit. Emergentista, tehát az önszerveződő szintek és intézmények természetét figyelembe vevő marxizmusa kritikai realista társadalomelmélet 23

Szalai Miklós: **Steve Keen és a marxi értékelmélet**

Steve Keen ausztrál poszt-keynesiánus közgazdász komoly elismertségre tett szert az uralkodó neoklasszikus közgazdaságtanon gyakorolt kritikájával, s azzal, hogy megjósolta a 2008-as gazdasági világválságot. Keen nagyra becsüli Marxot és támaszkodik a marxi meglátásokra, azonban elveti a marxi munkaérték-elméletet. A tanulmány kritikusan értékeli Keen nézeteit 46

Tromf

Éber Márk Áron: **Antonio Gramsci második kirablása.** *Az antikapitalizmus egyik klasszikusának újbaloldali és újjobboldali (félre)értelmezéseiről*

Antonio Gramsci munkásságának két markáns értelmezése jelent meg 1968 után: egy újbaloldali és egy újjobboldali. Az újbaloldal a nyelvi, pedagógiai, szellemi és

etikai kérdésekre oly fogékony antikapitalista Gramscit a kulturális hegemonia teoretikusává avatta. (Noha eredetileg nem volt az.) Az újjobboldal kezében Gramsci eközben olyan „lopott” szerzővé vált, akinek gondolataiból egyszerre meríthetnek a jobboldali hegemoniaépítés küzdelmei során, miközben hivatkozhatják is tetteik elméleti-ideológiai igazolására. „Gramsci a miénk!” – kiáltják diadalittasan, miközben nemcsak használják, ki is forgatják fogalmait. Mussolini börtöneiben megrövidített élete után így lopják meg még egyszer, halála után is..... 65

Történelem

Ranajit Guha: **Gramsci Indiában: hódolat egy igazi mesternek**

A cikkben a kiváló indiai történész, Ranajit Guha méltatja Gramsci írásainak hatását az indiai szellemi életre, s különösen a Subaltern Studies csoportra. A tanulmány nyomon követi Gramsci eszméinek hatását – különösen a hegemonia fogalmát – azokra, akik az 1960-as évek eleje óta dél-ázsiai történelmet írtak, s arra, ahogyan e történészek munkássága lehetővé tette annak jobb megértését, hogy az indiai elit és az alsóbb rétegek közötti ellentétek korlátozták az indiai nacionalista mozgalom tömegbázisának mozgósítását 89

Nagy Anna Lúcia: **Egy vitatott testamentum margójára. Kérdések Dmitrij Sosztakovics visszaemlékezései kapcsán a történelmi kontextus fényében**

Testamentum címmel jelent meg 1979-ben az Egyesült Államokban Szolomon Volkov kiadásában az a kötet, amely az 1975-ben elhunyt Sosztakovics állítólagos visszaemlékezéseit tartalmazza. A kötet sok szempontból a Sosztakovics-életmű zenetörténelmi alapforrásának számít, sőt, sokan kortörténelmi dokumentumként tekintenek rá, mely hozzásegít a sztálini Szovjetunió alaposabb megismeréséhez. Azonban a visszaemlékezések hitelességével kapcsolatban már a kezdetektől merültek fel kétségek. A téma több kutatója mutatott rá a *Testamentumban* szereplő történetek ellenőrizhetlenségére, illetve bizonyos esetekben az ezen történetek és a rendelkezésre álló egyéb dokumentumok közötti ellentmondásokra 101

Szocializmus

Hall Greenland: **A függetlenségét kivívó Algéria kísérlete az önigazgató szocializmus létrehozására**

A francia gyarmati uralom megszűnése után az első algériai kormány a munkás-önigazgatás megvalósítását tűzte ki célul „a forradalom Mekkájában”. A konzervatív erők válaszlépései azonban katonai puccshoz vezettek, amely létrehozta a ma is hatalmon lévő rendszert 111

Tütő László: **Hegedüs az Iskolában. A szocialista ellenzékiesség történetéből**

Magyarországon az 1960-as évek első felétől különböző elméleti és gyakorlati törekvések irányultak a bürokratikus viszonyok megváltoztatására. Legismertebb közülük a reform-közgazdaságtani irányzat, amely a gazdasági hatékonyság (termelékenység stb.) javítását elsősorban decentralizálással, valamint piaci elemek alkalmazásával kívánta elérni 119

Dokumentum

Pach Zsigmond Pál: **Magyarország helye Európában.** *Elméleti munkánk feladatairól*
..... 143

Pach Zsigmond Pál: **Az első kudarc, avagy mitől lett „gőgös” a magyar nemes**
149

Maximilien Rubel: **Marx, az anarchizmus teoretikusa** 154

Arcok

Lajta Erika: **Akit négyszer temettek.** *Derkovits Gyula útja a padlásszobából egy elhanyagolt, gazos sírig*..... 176

Borítókép: Derkovits Gyula: *Éhesek télen (Péküzlet előtt, Éhezők)*,
1930. Olaj, vászon.

Következő számunk tartalmából

- Etióp szocializmus
- Az államszocializmus képe a tankönyvekben
- Lenin halálának 100. évfordulójára
- Kubai munkásnők a szocialista Magyarországon

Az *Eszmélet* szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Egy új Európa a régi Európával szemben

Az illúziók vége és a háború fenyegetése

Az ukrajnai háború sokkal inkább megosztja, mint egyesíti az európaiakat. Európa vezetőinek Ukrajna melletti határtalan és kritikátlan elköteleződése és Amerika-barátsága súlyos terhet ró a kialakulóban lévő új militáris-politikai birodalom jövőjére: „az új Európára”. A háború óta bizonyossá vált, hogy az EU – legyen akár régi, akár új – hivatalosan is a NATO és Washington befolyása alá került. Ezt az új Európát Biden és Zelenskij fémjezi, akik gyorsan a szószólóivá váltak. Az új Európa alapelve a De Villepinnek kedves „öreg Európával” való szembe fordulás; külügyminiszterként ő még megtagadta Franciaország csatlakozását az USA Irak elleni háborújához (ld. a 2001-es beszédét az ENSZ-ben).

Az amerikaiak sohasem emésztették meg, hogy Franciaország ingadozó szövetséges. A „vén szajhát”, aki kész akár a legfőbb ellenséggel, Oroszországgal is lepaktálni (Kínáról nem is beszélve), értelmetlenné kell tenni. Ugyanakkor az USA új szövetségesei kevésbé kényesek a béke alapelveire; ők teljesen alávetik magukat Amerikának, és inkább Oroszországgal fordulnak szembe. Ezek a volt keleti blokk országai, akik Oroszországot a Szovjetunióval és a sztálinizmussal azonosítják, s akik a Szovjetunió 1991-es összeomlása után fokozatosan integrálódtak a NATO-ba és az EU-ba: Lengyelország, Csehország, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia, Lettország, Litvánia és Észtország.

A béke „régijét” és Oroszországot

A „régijét” hitt a tartós béke megteremtésében a náci Németország elleni győzelem után, hála az angoloknak, amerikaiaknak és a

szovjeteknek – utóbbiak 25 millió emberérettel fizettek. A „harminc dicsőséges esztendőben”, az aranykorban a gyarmatosító háborúk befejeződtek, Európa az euróval integrálta gazdaságát, többé-kevésbé leküzdötte a gazdasági és pénzügyi válságokat, és békésen építkezett.

Tény, hogy ez az újjáépítés nagy társadalmi küzdelmek árán és a befolyásos kommunista pártokkal szövetséges szakszervezetek vezetésével ment végbe, különösen Olaszországban és Franciaországban. A nagy hatalmú Olasz Kommunista Párt, Európa első kommunista párta sosem volt kormányon. Eközben Franciaországban De Gaulle tábornok öt kommunistát emelt be 1945-ös kormányába, akik a Sztálin és Hitler által 1939-ben kötött szovjet–német megneemtámadási szerződés aláírása után, 1940-től tevékenyen részt vettek az ellenállásban. A kommunista ellenállás különösen azután bontakozott ki, hogy a náci Németország 1941-ben lerohanta a Szovjetuniót. A francia Ellenállás Nemzeti Tanácsának (*Conseil national de la résistance*, CNR) 1944-es programja bizonyítja a kommunisták aktív részvételét.

Nyugat-Európa és a Szovjetunió barátságának gyökerei erre az időszakra nyúlnak vissza: a kommunista korszakra, vagyis a „szociális haladás és az osztályharc” idejére, egészen a Hruscsov által kiprovo-kált szakításig, tehát Sztálin bűneinek 1956-os kinyilvánításáig, a „fényes jövő” végéig, az európai kommunista pártok pokolra szállásáig. Ma a Nyugat „régii Európája” néz szembe a nemzetközi kapcsolatok mély megosztottságával, egyrészt az USA és Oroszország viszonyában, másrészt az ukrainai háború tekintetében, ami minden korábbi elképzelést felborított.

Brüsszel, a harcias főváros

Az EU-nak valaha nagy tervei voltak. Eredendő célja volt, hogy gyarmatai elvesztése után az USA-hoz, Kínához és Oroszországhoz hasonlóan független gazdasági és katonai világhatalommá váljon. Franciaország és Németország – francia kezdeményezésre – egy európai hadsereg létrehozását is tervbe vette, és végül meg is győzték Merkelt a „stratégiai szuverenitás” előnyeiről. A 2000 után belépő keleti tagállamok – élükön Lengyelországgal – viszont máshogy gondolkodtak: ők azonnal a Pentagon és a NATO védőernyője alá menekültek. Ma már Németország is hasra esik a nukleáris fegyverzet szállítására alkalmas amerikai F35-ös harci gépek „nagyszerűségétől”, és 100 milliárd dollárt költ hadserege megújítására, mintha ugyan

nem ébresztene szörnyű emlékeket egy militarizálódó Németország.

Macron Franciaországa ugyan próbálkozott néhány szimbolikus verbális gesztussal – „fenn kell tartani a kapcsolatot Putyinnal”, „lazítani kell az USA-val való viszonyon”, „újra kell kezdeni a párbeszédet Kínával” és „új módot kell találnunk az EU bővítésére”, mondta az elnök –, ám mindez rögvest „villegenizmus” volt az amerikaiak szemében, s így Macron – Zelenszkij szúrós tekintete és a keleti tagállamok helyeslése mellett – kénytelen volt visszaállni a sorba. Mire volt jó a nukleáris fegyverkezés, ha nem biztosítja a katonai függetlenséget? Még akkor sem biztosítja, ha Franciaország ezen a függetlenségen osztozik Németországgal – ami viszont nyilván tiltakozik ellene, hogy kölcsönös függőségbe kerüljön a franciáktól.

Macron, követve a többi európai példáját, 400 milliárd euró katonai költségvetést jelentett be hét évre, 2030-ig, egyebek mellett azzal a kitételrel, hogy folytatják az Ukrajnának nyújtott támogatást. A háborút minden egyéb cél elé helyező költségvetés természetesen rengeteg pénzt emészt fel, és többek között a nyugdíjkorhatár megemelését – 62-ről 64-évre – vonja maga után.

A tempót persze az Egyesült Államok diktálja: a fegyverkezés megháromszorozódott, az amerikai katonai költségvetés 813 milliárdra rúgott (2022-ben). Ez messze a legnagyobb ilyen büdzsé a világon – Kína 225 és Oroszország 61 milliárdjával áll szemben. A propaganda szerint ennek ellenére Oroszország jelent veszélyt, az EU pedig a béke szószólója – pedig az EU gyorsítja az európai lőszergyártást, és így Brüsszelt teszi meg a „hadigazdaság” fővárosává.

Röviden, az európai kormányok jóváhagyták a háborús gépezet felpörgetését, s megtagadták, hogy saját népükkel konzultáljanak a részvételt illetően. A transzatlanti szolidaritás, a NATO-hoz való hűség megkérdőjelezhetetlenné vált az egész Európai Unióban. A függetlenedés lehetősége még messzebbre került.

A NATO és az Európai Unió törésvonalai

A „keletinek” is nevezett „új európaiak” mindenkitől eltérően élték meg a közelmúlt történelmét. A Nyugat a szovjet intervenciót a náci megszállás alóli felszabadításként üdvözölte, ám Kelet-Európában másképp értékelték a helyzetet.

A balti államokban vagy Ukrajnában a lakosság együttműködött a náccal, sőt aktívan részt vett a zsidók válogatás nélküli lemészárlá-

sában (főleg Ukrajnában, ahol a „golyó általi soá” volt a gyakorlat). A náci megszállást leginkább az orosz iga alóli felszabadulásként élték meg, és üldözték mind a kommunista, mind a nacionalista ellenállókát. Hála a náccal együttműködő Banderának – aki ma is ünnepelet hős –, Hitler 1941-ben rövid időre engedélyezte Ukrajna köztársasággá válását, ám hamarosan visszaállították a német uralmat. (Az első szabad köztársaság Ukrajnában egyébként 1917 és 1920 között, a bolsevik forradalom győzelme nyomán jött létre).

Mindent összevetve, ezekben az országokban a szovjeteket nem felszabadítóként, hanem megszállóként fogadták. Az új világrend kialakítása 1945 februárjában, a jaltai konferencián kezdődött, Churchill, Rooseveltt és Sztálin jóvoltából, a Wehrmacht felett aratott katonai győzelem utolsó fázisában. Ez volt a hidegháború kezdete, amely egészen a Szovjetunió 1991-es összeomlásáig tartott, és a „színes forradalmak” követték.

1945 után nem kellett sokat várni az első, a sztálini szovjet rendszerrel szembehelyezkedő munkásfelkelésekre: 1953-ban az NDK-ban, 1956-ban Magyarországon (ez volt a munkástanácsok forradalma) és Poznańban, illetve 1968-ban Prágában tört ki felkelés – ez utóbbit azért szállták meg, mert a Cseh Kommunista Párt Dubcek vezetésével az „emberarcú szocializmus” felé indult el.

Az ukrajnai konfliktus különböző megítélése jól illusztrálja ezeket a 20. századi történelemben gyökerező ellentéteket. A keleti EU-tagállamok többségében a bosszúvágy éledt fel (kivéve az egyesült Németországot és Magyarországot), és most, 80 évvel később akarnak revansot venni a sztálinizmuson és Oroszországon; az EU-hoz való csatlakozásuk ellenére sem tették túl magukat történelmi traumáikon. Sőt, Nagy Britannia és az USA harcias szemléletét tették magukévá, a többi uniós kormány meggondolatlan támogatása mellett. Éppen azért léptek be az EU-ba, hogy az Oroszországtól való különállásukat hangsúlyozzák.

A visegrádi csoport

A Szovjetunió 1991-es bukása után három keleti ország alapította meg a visegrádi csoportot (Lengyelország, Csehország és Magyarország). Így integrálódtak 1999-ben a NATO-ba, majd az EU-ba, bár az amerikaiak – akkor még félve az orosz reakciótól – türelemre intettek.

Ezt követte a bukaresti kilencek csoportja. A visegrádiak, kiegészülve Bulgáriával, Észtországgal, Litvániával, Romániával és Szlovákiával, Lengyelország és Románia kezdeményezésére 2014-ben hozták létre integrációjukat „a közös biztonsági projektek támogatására”. Vagyis kétségbe vonták, hogy az EU képes volna megvédeni őket, és a NATO-ban látták saját biztonságuk garanciáját. Bár ez a csoport kevéssé ismert az európai közvélemény előtt, nagyon fontos szerepet játszik az USA, a NATO és ezen országok kapcsolatainak alakulásában – megkerülve az EU-t. Stoltenberg 2021 májusában Brüsszelben kiadott nyilatkozata arról számolt be, hogy „a jövő hónapban tartandó NATO csúcstalálkozó egyedülálló alkalmat nyújt, hogy megnyissuk a transzatlanti kapcsolatok új fejezetét, megerősítsük Észak-Amerika és Európa egységét és felkészítsük a Szövetséget a jelen és a jövő kihívásaira. Egy kiszámíthatatlanabb és versengéssel teli világban jobban össze kell tartanunk és ki kell nyilvánítanunk a transzatlanti szolidaritást, nem csak szavakban, de cselekedetekben is. Ezért a csúcstalálkozó programja ambiciózus és előremutató. Központi témája lesz, hogy megerősítsük elkötelezettségünket a kölcsönös védelem iránt, kiszélesítsük a biztonságról alkotott elképzeléseinket, ugyanakkor alkalmazkodjunk egy globálisabb perspektívához a nemzetközi rend megóvása érdekében. A mai találkozó jelentősége, hogy alkalmat nyújt tovább haladnunk ezen az úton.”

A NATO ezen politikáját szentesítették azok az – Európa területén megrendezett – találkozók, ahol Biden az Európai Unió képviselőinek meghívása nélkül vett részt az USA és a NATO megbeszélésein. Ilyen volt például a NATO vezérkari főnökeinek ülése 2023-ban.

A régi Európának itt nincs helye! Persze továbbra is támogathatja az orosz befolyási övezetből kikerülő országokat és megnövelheti ezek katonai költségvetését a szociális kiadások kárára. De a lényeg csak annyi: éljen a NATO, azazhogy éljen az USA! Történik mindez annak ellenére, hogy a Trump-kormányzat nem kis csalódást okozott és teljesen összezavarta az amerikai közbeszédet, ami a legváratlanabb döntésekhez vezetett.

Az új Európa és „az amerikai álm”: a Lengyelország – Ukrajna – Németország tengely

Az Egyesült Államok 51. tagállamának is hívott Lengyelország élen jár az európai intézményekkel való szembefordulás és Ukrajna nagy-

mértékű támogatása terén. Magyarországot szintén a szembefordulás jellemzi, de épp ellenkező előjellel: a gazdasága működéséhez nélkülözhetetlen orosz gáz miatt nem akar szakítani Oroszországgal, így viselnie kell az EU szankcióit.

Közismert, hogy Varsó közvetlen kapcsolatot ápol Washingtonnal. A Varsóra az EU-s szabályozás megsértése miatt kivetni tervezett szankciók elillantak, már szó sem esik róluk. Ne feledjük, hogy Lengyelország az EU-hoz való csatlakozás után nagyon hamar úgy döntött, hogy az EU-tól kapott pénzből amerikai haditechnikai eszközöket vásárol, és ezeket részesíti előnyben az európai fegyverekkel szemben. Továbbra is így tesz, sőt mostanában három év alatt tíz milliárd dollárt költött védelemre.

Varsó és jobboldali kormánya igyekszik meggyőzni a franciákat (illetve kevesebb sikerrel a briteket), hogy az 1938-as müncheni egyezmény aláírásával cserbenhagyták Lengyelországot, s az ország ennek következtében került Hitler kezére. Varsó hajlamos elfelejtkezni az 1980-as gdanski hajógyári sztrájknak – és a parlamenten kívüli Szolidaritás Független Szakszervezetnek – nyújtott európai támogatásról. Ez a felkelés jelezte a Szovjetunió hanyatlásának kezdetét; a szovjetek végül nem küldték katonáikat a lengyel felkelők és a szabad Szolidaritás szakszervezet leverésére. Wałęsa, a hajógyári sztrájk hőse (és a szintén lengyel II. János Pál pápa híve) 2020 júliusában nyersen kijelentette: „Oroszországot több részre kell felosztani”. Mire vélje ezt Oroszország?

Lengyelország nem mondja ki, hogy szeretne visszatérni a történelem azon időszakába, amikor az ország a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedő, Ukrajnát és Litvániát is magába foglaló egység része volt. Annak ellenére vágyik erre, hogy az ukránok mérsárlást rendeztek lengyel lakosság körében: 1943 és 1945 között az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) nacionalistái a lengyel kisebbség több mint 100 ezer tagját gyilkolták le Volhíniában, a lengyel nacionalisták pedig megtorlásképpen mintegy 20 ezer ukránt öltek meg.

Amikor azonban az érdekei forognak kockán, Lengyelország tudja, hogyan kell szembeszállni Zelenszkijjal, aki nem érti mélységeiben a helyzetet. Az EU ill. az Európai Bizottságot vezető von der Leyen engedélyezte, hogy a háború miatt szétzilált Ukrajna gabonát szállítson az EU-ba. Ahogy az várható volt, a lengyel, román és bolgár gazdák jövedelme hirtelen zuhanni kezdett. A gazdák szervezkedésbe fogtak, melynek következtében végül törvényben tiltották meg az ukrán gabonaimportot Lengyelországba, és a gazdák különleges kár-

térítést kaptak az EU-tól. Mindez jól mutatja az EU tehetetlenségét, és azokat a problémákat, amikkel Ukrajna EU-s csatlakozása esetén szembe kell nézni.

Ukrajna, az Egyesült Államok európai politikájának élharcosa

Az ukránok versenyre kelnek a lengyelekkel az élharcos szerepéért Washington anti-európai politikájában. Ukrajna „Európa legnagyobb hadseregeként” tetszeleg; a kozákok őrizték a kereszténység határait az ázsiai betolakodóktól, s ezúttal az „orosz barbárság”, a szlávok és közeli rokonaik ellen vélik folytatni ugyanezt a küldetést.

Oroszország vagy Ukrajna kezdte-e a háborút? Ukrajna, hogy 2014-ben leverje az orosz-ukránok felkelését Donbaszban, majd elveszítse a Krímet? Vagy az oroszok, akik 2022-ben betörték Ukrajnába? Ez a kérdés Nyugaton már nem fogalmazódik meg, mert Biden megköveteli Ukrajna feltétel nélküli és totális támogatását. Az ukrainai háború csak a Nyugat fegyveres és pénzügyi támogatásával lehetséges, enélkül Ukrajna néhány nap alatt veszítene.

Másfél évvel később Oroszország még mindig bombázza Ukrajnát, és – bár jóval kisebb mértékben – Ukrajna is bombázza Oroszországot. A saját területen vívott védekező háború lassan támadó háborúba csap át. A gyűlölet veszi át az uralmat, Putyin és minden háborús aktor halálát követelve. A szélsőségesek szerint egyszerűen meg kell hódítani és végleg el kell törölni Oroszországot. Azonban Oroszország sincs egyedül, és megvannak az eszközei, hogy megvédje magát.

Németország, bár recesszióban van, mert elveszítette az olcsó orosz gázt, most hátat fordít a Schröder által Oroszországgal kialakított, és – az egykori NDK-ban született, az orosz történelmet és nyelvet, illetve a Kreml vezetőit jól ismerő – Merkel által bizonyos távolságtartással fenntartott baráti viszonyoknak és gazdasági kapcsolatoknak. Az Oroszországgal való együttműködésnek mára vége. A jelenlegi kormány – a Német Szociáldemokrata Párt (SPD), a Zöldek és a liberális Szabad Demokrata Párt (FDP) koalíciója – támogatja a modern hadsereg fejlesztését, megfélemezve a Hitler uralma és a világháború után vallott jelszóról: „soha többé háborút!”

Ez a fajta agresszív politika Annalena Baerbock német zöldpárti külügyminiszter nevéhez fűződik, aki Joschka Fischer 30 évvel ezelőtti politikájához nyúlt vissza. Fischer is zöldpárti volt (1969-ben Daniel Cohn-Bendittel együtt alapították a „forradalmi harc” nevű

francia-német szélsőbalos csoportot), majd visszatért az egységes piac doktrínájához, és a pacifizmussal való szakításra és a NATO balkáni háborújának (1991–2001) támogatására, valamint az orosz hadsereg afganisztáni jelenléte és a nehezen megválasztott kommunista kormány elleni tiltakozásra hívta fel a német ifjúságot.

A kör bezárult, és tanúi lehetünk a demilitarizált Németország végének, az Európa alapjául szolgáló pacifizmustól (az 1951-es párizsi szerződéstől) való eltávolodásnak. Mindezt azért, hogy Németország újra felépítse egykori háttországának presztízsét és befolyását, amely a második világháború előtt a keleti területeken élt német diaszpórában gyökerezett. Bármit mondjanak Németország és Európa elfoglalt rajongói, Németország sosem felejtí el megvédeni saját érdekeit, és gyakran fesztelen könnyedséggel, másokra való tekintet nélkül teszi ezt.

Az ukrajnai háború támogatása sokrétű

Mindenekelőtt ne higgyünk se az amerikai nyilatkozatoknak, miszerint az USA nem támogatja fegyverrel az orosz területen végrehajtott támadásokat (de az EU fegyvereivel végrehajtottakat igen?), se az Unió vezetői álságos megnyilvánulásainak, hogy ők nem hadviselő felek. A képmutatás és a hazugság kéz a kézben jár: mindannyian részt vesznek a háborús cselekedetekben, állampolgáraik egyetértése nélkül, hallgatásuk vagy épp tiltakozásuk mellett.

Putyin hatalmas hibát követett el az ukrajnai invázióval, az USA pedig megtalálta a kikaput Oroszország meggyengítésére, ami 1945 óta célja. Természetesen ezt saját ipari-katonai komplexuma javára teszi, a gyors technológiai fejlődés miatt hamar elavuló fegyverzet újrahazsnosításával; az ukrajnai fegyverreladás lehetőséget teremt halálos eszközök új generációinak előállítására, készülve az USA és Kína között közelgő háborúra.

A britek: „Isten óvja a királyságot!”

Az EU nagy fordulata részben Anglia tevékenységének tudható be, amely leplezni igyekszik a Brexit kudarcát, a gazdasági és szociális csődöt. Anglia az EU-ból való kilépés ellenére kulcsszerepet játszott ebben az átalakulásban:

„Tavaly, nem sokkal a háború kitörése után az akkori miniszterelnök, Boris Johnson – feltehetően Washington utasítására – Kijevbe sietett, hogy óva intse Zelenszkijt a Moszkvával folytatott béketárgyalásoktól. A Biden-kormányzat nagyjából ugyanebben az időben világossá tette, hogy a harcok eszkalálódását, nem pedig azok befejezését támogatja, mivel ez lehetőséget adna Oroszország meggyengítésére, ami Kína mellett a másik geostratégiai riválisa. Azóta az Egyesült Királyság a konfliktus elmélyítésére irányuló európai erőfeszítések élére állt, segítve az ukrán erők fegyverekkel, kiképzéssel és katonai hírszerzéssel való ellátását.”¹

Urániummal dúsított harckocsi lövedékeket szállítottak, ami elvileg tiltott, és repülőgépeket is ígértek Zelenszkijnek. Ez is tilos volt, de Biden később engedélyezte. Végül, de nem utolsósorban: „Május 19-én a *Financial Times* idézte Ben Wallace brit védelmi minisztert, aki arra figyelmeztetett, hogy a Nyugatot az évtized végére teljes körű háború fenyegetheti Oroszországgal és Kínával, és arra a következtetésre jutott, hogy a védelmi felkészülés a nyugati országok egyik legfontosabb feladata.”²

Az aktívan militáns Nagy Britannia szembehelyezkedett az EU-val. Bőkezűen támogatta egy szigorúan angolszász (Ausztrália, Nagy Britannia és az USA részvételével létrejött) együttműködés újjászületését – ez lett a 2021-ben aláírt AUKUS paktum, egy katonai védelmi megállapodás Kínával szemben, ami már korántsem a közös kultúráról, zenéről vagy whisky fogyasztásról szól. Ezek már a harci dobok hangjai. A von der Leyen asszony által vezetett EU, egyetértésben a többi uniós vezetővel – ideértve a déli országokat és újabban Portugáliát is éppúgy, mint az északi országokat és a „keleti testvéreket” – pedig részt akar venni mindebben, dacolva az európai lakosság akaratával.

Franciaország elnöke elmond bármit és annak ellenkezőjét is. Macron először: békét akar, tárgyalni Putyinnal és egyben biztosítani Oroszország jogát területi épségének biztonságához – miközben támogatja a fegyverek és veszélyes anyagok szállítását több milliárdos értékben, és megszavazza az EU-s szankciókat. Hamarosan talán vadászgépeket is küld majd, mert megteheti. Macron másodszor: minden helyzetben kész rá, hogy a gall függetlenség jelszavát hangoztatva kiszolgálja az Egyesült Államokat, ami nevetséges volna, ha a helyzet nem lenne ennyire drámai. Főképpen, amikor afrikai látogatása során olyan megjegyzéseket tesz, mint hogy „Oroszország le akarja igazni

önöket és el akarja rabolni a vagyonukat”. Mégis, mit jelentett a birodalmi gyarmatosítás az afrikaiak és az észak-afrikai államok számára? Az ő szemükben Oroszország a barátjuk, aki támogatta függetlenségi mozgalmukat és harcukat a gyarmatosítók ellen, és segített kiképezni felszabadító hadseregeiket és vezetőiket. Ezeknek az országoknak a vonakodását Oroszország elítélésétől és szankcionálásától ebben a fényben kell megítélnünk. Macron harmadszor: újabb pálfordulást tesz, és Pozsonyban azt nyilatkozza, hogy lemond Oroszország területi épségének biztosításáról. Ez 1991 óta Oroszország követelése, amit eredetileg az amerikaiaknak címeztek a NATO és az amerikai bázisok terjeszkedése miatt, és ami Biden és Blinken részéről – akik az „ukrajnai háborút” készítették elő – válasz nélkül maradt.

Még rosszabb Franciaország számára, hogy a Nemzetgyűlés 2023. március 23-án (166 támogató szavazattal, két szavazat ellenében) elismerte Ukrajna követelését a máig vitatott történelmi igazságra az Oroszország által az ukránok ellen végrehajtott, Holodomornak nevezett, politikai indíttatású genocídiumról, ami az 1930–1932-es éhínséget okozta, és ami összekapcsolódott a parasztok földjeinek és terményeinek kényszerkollektívizálási politikájával, a sztálini iparosítás átfogóbb terve keretében.

Mégiscsak van néhány homokszem a militarista lelkesedés gépezetében: például Olaszország. Ez logikus, hiszen az olasz alkotmány 11. cikke – szinte egyedülálló módon – nagyon világosan „elutasítja a háborút mint a más népek szabadsága elleni támadás és mint a nemzetközi viták megoldásának eszközét”.

Ezt a humanista nyilatkozatot a NATO és az USA érdekeihez kötődő politikai erők gyakran megkérdőjelezzik. Olaszországnak közel 120 különböző méretű, a NATO és az amerikai hadsereg által hivatalosan bejelentett bázisa van (haditengerészet, légierő stb.), amelyek közül néhányon többé-kevésbé titokban atomfegyvereket is tárolnak. Az alkotmány 11. cikkelyét gyakran megsértik azok, akik a „baráti Amerika” nyomására legszívesebben az egész cikkelyt eltörölnék. Mégis benne marad az alkotmányban, mert az olasz nép ezt akarja, és rendszeresen harcol is a katonai bázisok bezárásáért.³

2022 májusában Draghi (az Európai Központi Bank korábbi vezetője), mint az olasz Minisztertanács akkori elnöke, előállt egy „béketervvel”, amit Zelenszkij kapásból elutasított, mondván: „helyett fegyverekre van szükségünk”. Ma pedig a Minisztertanács új elnöke, Meloni – egy ex-neofasiszta, aki fiatalon Mussolini lelkes híve volt – összeölelkezik az ukrán elnökkel, és nem zavarja a tény, hogy az a

Wagner-csoport legitim ellenpólusaként bemutatott neofasisztákat (Azov, Szvoboda stb.) beépítette a hadseregébe. Mindazonáltal és balszerencséjére, a két kormányzati szövetség – a fél-maffiózó Berlusconi és Padánia (Észak-Olaszország) „szeparatistája”, Salvini – megingathatatlan jó viszonyt ápol Putyinnal, és ennek kitartóan hangot is adnak. Ebben a fogatban az egyik ló jobbra, a másik balra húz, de ez legalább mérsékeli a Minisztertanács elnökének harciasságát.

Végül, de nem utolsósorban, nem szabad megfeledkeznünk a Vatikán és Ferenc pápa befolyásáról Olaszországban. Az argentin pápa jól ismeri azokat a károkat, amiket a Fehér Ház politikája a hazájának és a dél-amerikai kontinens államainak okozott, és hangsúlyozza: egy új béketervért dolgozik. Minden elismerésem Olaszországnak; mindig tartogat számunkra meglepetéseket.

Mit tesz az európai baloldal?

A Szovjetunió összeomlása a kommunista pártok bukását vonta magával, és véget vetett a befolyásuknak úgy Kelet-, mint Nyugat-Európában. Ezt főleg a Moszkvához való kritikátlan hűségüknek köszönhetjük; mereven ragaszkodtak saját elképzeléseikhez, miközben a világ teljesen más irányt vett és elrohant mellettük.

A kommunistákkal való versengés nyomása alól felszabadulva a szocialista pártok és a demokratikus szocializmus, liberális szocializmus stb. különféle irányzatai lemondtak róla, hogy szembeszálljanak a tőkével. A reformok és az egységes piac melletti kiállásuk függvényében az Unió több országában hatalomra kerültek. 2002-ben az Unió tizenöt tagállamából tizenháromban baloldali párt kormányzott, 2007-re azonban az ilyen kormányzatok száma hatra csökkent, miközben az EU tagsága már 27 államot számlált. A reformizmus európai uralma nem átmeneti jelenség: 2009-ben ilyen pártok nyerték az európai választásokat (nevezetesen a hat legnagyobb tagállamban, Franciaországban, Németországban, Olaszországban, az Egyesült Királyságban, Lengyelországban és Spanyolországban), míg Hollandiában, Svédországban és Magyarországon a populista pártok törtek előre.⁴

A szociáldemokrácia politikai konformizmusának képviselői lelkiismeret-furdalás nélkül vonják kétségbe a történelmi társadalmi küzdelmek vívmányait. Őket gyakran váltják fel liberálisabb jobboldali pártok, akik egyre gyakrabban lépnek szövetségre a radikális jobboldallal vagy a „szélsőségesekkel”.

Az autokrácia egyre terjed. Elég csupán Macron politikájára gondolni Franciaországban: a három millió embert megmozgató sztrájkokra a nyugdíjkorhatár 64 évre emelése miatt; a sárgamellényesek mozgalmá öta rendszeresen visszatérő tiltakozásokra a rendőri erőszak ellen; és egy olyan elnökre, aki az alkotmány 49/3-as cikkelye szerint törvényes – de nem demokratikus – eljárással fogadtathat el társadalomellenes törvényeket anélkül, hogy a Parlament ebbe beleszólhatna.

A baloldal és a radikális baloldal NATO-val kapcsolatos megosztottsága

A munkás- és szociáldemokrata pártok nem nyitnak vitát az elkötelezettségükről: támogatják az Ukrajnának nyújtandó pénzügyi és katonai segílyt és az Oroszország elleni szankciókat. Egykori pacifizmusuk kudarcának gyökerei az első világháborúig nyúlnak vissza, Jaurès 1914-es meggyilkolásáig, aki elutasította, hogy a proletárok a burzsoázia érdekében háborút folytassanak egymás ellen. Jelenleg Belgiumban, Dániában, Németországban, Norvégiában, Portugáliában, Romániában, Szlovéniában és Spanyolországban kormányoznak ilyen pártok. Elkötelezettségüket megerősíti, hogy gyakran lépnek szövetségre a zöldekkel, akik leginkább a NATO-féle „demokráciát” képviselik (lásd Németországot). Az európai demokrácia kétségkívül nagyon törekeny.

Az Európai Parlament GUE/NGL (Egységes Európai Baloldal/Északi Zöld Baloldal) képviselőcsoportjában a radikális baloldali pártok többsége határozottan támogatja az Ukrajnának nyújtott katonai támogatást, az Oroszország elleni szankciókat és a NATO-val kötött megállapodást. A proletár internacionalizmus az amerikai fegyveres erők katonai egyenruháját ölti magára, bár elkötelezettségüket árnyalja az országuk történelméhez, a kommunizmushoz, az amerikai imperializmushoz, az antikolonializmushoz stb. való viszonyuk.

Néhányan teljesen elutasították a háborút. Ez egy kisebbségi álláspont, amelyet mindenekelőtt az EU-ban még mindig aktív kommunista pártok képviselnek Görögországban, Portugáliában, Spanyolországban és Franciaországban. Már nem engedelmeskednek Moszkvának, mert Putyin nem kommunista, de továbbra is érzékelik a nemzetközi burzsoázia céljai és a proletariátus érdekei között feszülő

ellentétet. Úgy tűnik, hogy az 1968-as nemzedék egykori baloldali szereplőire ez már nem igaz.

Az EU északi országokban a különböző radikális politikai csoportok megoszlanak a NATO kritikája, a kilépés (Norvégia és Svédország), illetve a NATO-tagság támogatása között. Az orosz invázió néhányuknak megváltoztatta az álláspontját (ilyen Finnország és Dánia). Egyes államok egy északi védelmi szövetség kiépítését támogatják, ugyanakkor elfogadják országuk pénzügyi és katonai kötelezettségvállalásait (ilyen a norvég Szocialista Baloldali Párt). Spanyolországban a Podemos támogatta az orosz elit elleni szankciókat, de ellenezte az Ukrajnának nyújtott katonai támogatást, és erősen kritikus hangot üt meg a NATO-val szemben. Yolanda Diaz, az ország legnépszerűbb minisztere és az új baloldali választási platform, a *Sumar* (Egység) vezetője azonban inkább úgy döntött, hogy katonai segílyt küld Ukrajnának, akárcsak Barcelona polgármestere, Ada Colau, a *Barcelona en Comu* (Barcelona együtt) képviselője. A németországi *Die Linkét* is feszíti a legbaloldalibb szárnyával való ellentét. A *Die Linke* 2007-ben alakult a főként Nyugat-Németországban székelő Szociáldemokrata Párt (SPD) és az egykori Kelet-Németország kormánypártjának utódpartja, a Munka és Szociális Igazság Párt (WASG) elemeinek egyesülésével. Gyökerei így egyaránt visszanyúlnak a szociáldemokráciához és a kommunizmushoz. Szavazói nagyrészt az ország keleti régióiból származnak – különösen népszerű az idősebb nyugdíjasok körében –, és viszonylag kicsi a támogatottságuk az egykori nyugat-német területen.

A tavalyi pártkongresszuson a *Die Linke* elítélte az orosz inváziót, szolidaritását fejezte ki az ukrán néppel, és szankciókat sürgetett az orosz elit ellen. Ugyanakkor ellenezte az Ukrajnának nyújtott katonai segílyt, amely álláspont összekapcsolódik a német fegyverkezés és a katonai kiadások növelésének szélesebb körű ellenzésével. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a pártban ne lennének más vélemények. A *Die Linké*ben is hatalmas a feszültség a szankciók és a katonai segílyek megszüntetését, valamint az orosz gázimport újraindítását követelő, ellentmondásos megítélésű képviselő, Sahra Wagenknecht támogatói és bírálói között. A belharcok meggyengítették a pártot, mivel demoralizálják a szavazóbázist és sok potenciális támogatót eltántorítanak.

Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy Sahra Wagenknecht és Alice Schwarzer (feminista újságíró) petícióját a békéért eddig több mint 900 ezer ember írta alá, ami ellentmond Baerbock külügyminiszter

és zöldek háborús lelkesedésének. A Schulz-kormányt egyre több kritika éri a háború melletti kiállás miatt.

Ami Olaszországot illeti: az Északi Liga és az Öt Csillag Mozgalom populista pártjai földbe döngölték azt a baloldalt, ami az Olasz Kommunista Pártból (ami az 1970-es választáson még a szavazatok több mint 33%-át kapta) és annak egymást követő utódjaiból – amelyek közül az utolsó a Demokrata Párt volt – alakult ki. Az olasz baloldal, a sok kis csoportot magába foglaló Népi Unió (*Unione Popolare*), a Forza Italiához közel álló Hatalmat a népeknek (*Potere al Popolo*), és a Kommunista Újjáalakulás (*Rifondazione Comunista*) szintén ellenzi az Ukrajnának nyújtott katonai támogatást és az Oroszország elleni szankciókat, és erősen kritikusak az olasz területen állomásozó NATO haderővel szemben (mint erre korábban már utaltunk).

Nagy-Britanniában a fősodró Munkáspárt határozottan támogatja az Ukrajnának nyújtott katonai segílyt és az Oroszország elleni szankciókat, Jeremy Corbyn viszont határozottan ellenzi mindezt.

Franciaországban az Új Ökológiai és Szociális Népszövetség (NUPES), az Engedetlen Franciaország (*France Insoumise*) és a radikális baloldal továbbra is a nyugdíjak és a szociális kérdések körüli viták foglya, miközben Macron azt tesz, amit akar. A szélsőbaloldal, azaz lényegében a különféle meggyőződésű trockisták, akik virágkorukat az 1970-es években éltek, némaságukkal tüntetnek: nem szólítják fel a tömegeket semmire, nem indítanak petíciókat, nem tüntetnek a háború ellen, hanem inkább az ukrán „belső ellenzék” néhány tagját támogató beszélgetéseket tartanak; nem lépnek fel egyértelműen a háború ellen.

„Ez az amerikai imperializmus háborúja az orosz imperializmus ellen”, mondják ezek a baloldali pártok. Egyébként tagadják, hogy Ukrajna ügye nemzeti ügy lenne. A nacionalizmus mindenhol káros, csak Ukrajnában nem. Elkötelezik magukat, hogy fegyvert szállítanak Ukrajnának, és ezzel az összes NATO-ország belesodródik a háborúba. A NATO-nak való behódolás politikája persze nem új: Németországban, amikor a Zöldek támogatták a NATO balkáni intervencióját, a 4. Internacionálé trockistái lelkesen tapsoltak a Szerbiára zúdított NATO tüzérőnek – Szerbia ugyanis elutasította Koszovó autonómiáját és harcolt a Koszovói Felszabadítási Hadsereg amerikaiak által felfegyverzett csapatai ellen. A trockista pártok pedig kijelentették, hogy támogatják a népek önrendelkezési jogát.

Így hát elkötelezettek Ukrajna „önrendelkezése” mellett is, ami 1991 óta szabad ország, és több, Oroszországtól többé-kevésbé füg-

getlen kormánya volt. Másrészt viszont soha nem álltak ki az önrendelkezés más formái, az orosz nyelv tiszteletben tartása mellett, hiába közös pont ez az ukránok és az orosz lakosság között, és hiába él az utóbbi több generáció óta a Donbaszban, miközben a „tisztá vérű” ukrán nacionalisták 2004 óta diszkriminálják őket.

Nem tiltakoztak a 2014-es odesszai mészárlás ellen sem (pedig ez még a Wikipedián is részletesen dokumentálva van), amelyben mintegy hatvan orosz veszítette életét a szakszervezeti székházban az ukrainai oroszok és az ukrán nacionalisták közötti testvérgyilkos összecsapásban. Ez a mészárlás lehetővé tette Zelenszkij számára, hogy a tömegek csodálatától övezve, a bosszúálló, de minden gonoszságtól mentes angyal szerepében tetszelegve léphessen fel. A Jó és a Gonosz küzdelmének leegyszerűsítő dichotómiáját Amerikától tanulták. A trockisták pedig Trockijtól és másoktól vett, kontextusukból kiragadott szövegek citálásával igyekeztek megtagadni minden támogatást a „szekértáboroktól”.

Mások – mint pl. az Editions Syllepse könyvkiadó körüli önszerveződő csoport, akik erre az alkalomra felvették a Szolidaritás Kiadói Brigádok nevet – Oroszországot fasiszta államnak tartják, és az ukrán ellenállást az ukrán civil társadalom, a szakszervezetek, a nők, az LMBTQ csoportok önszerveződéseként értelmezik. Vagyis voltképpen ellenzik Zelenszkij liberális politikáját. Az ukrán győzelmet a „nép tavasza” és a társadalmi átalakulásért folyó küzdelem lehetséges mozgatórugójának tekintik – ezért akarnak minél több fegyvert, amíg a győzelem elérhető közelségbe nem kerül.

A kapcsolatfelvétel Zelenszkij ellenzékével és a támogatásuk, ha egyáltalán komolyan vehető, valóban a szolidaritás kifejezése. Azonban akár ellenzékiek ők, akár nem, automatikusan Zelenszkij háborújának részesei, még akkor is, ha nem öltenek egyenruhát. A korábbi háborúk tapasztalata pedig azt mutatja, hogy az a megközelítés, miszerint „a proletár katonai egyenruhában is proletár”, nem igazán működik. És különben is – miért csak az ukrán ellenzéknek jár a támogatás? Mi a helyzet Putyin orosz ellenzékével?

Az ukránok szabadságának mielőbbi visszaszerzéséhez az út nem a NATO és az USA politikáján keresztül vezet, hanem az igazságos és fenntartható béke kikényszerítéséért folytatott harc felvállalása révén érhető el.

A régi Nyugat-Európa népei nem akarnak háborút Oroszországgal, kivéve azokat a forrófejűeket, akik összekeverik Oroszországot a Szovjetunióval, Putyint Sztálinnal, Putyint Hitlerrel, a 2000-es éveket 1939–1945-tel. A többség jószomszédi kapcsolatot akar fenntartani Oroszországgal: félnek egy világegéstől, ami atomfegyverek használatához és Európa nagy részét elborító nukleáris télhez vezethet, miközben az első számú hadviselő hatalmat, az Egyesült Államokat több ezer kilométernyi óceán védené, távol a háborús zónától.

Ezzel a konfliktussal a második világháború utáni időszakban megálmodott Európai Unió végének vagyunk tanúi. Az az elképzelés adta az Unió alapját, hogy a háborút váltsa fel a béke, és a barátság és a kultúra vegye át a nemzetek közötti versengés helyét. Az EU vezetői most megássák az Unió sírját azzal, hogy fenntartás nélkül támogatják az ukránok nacionalista háborúját. Ezt az ostoba háborút diplomáciai úton meg lehetett volna oldani, bármiféle katonai akció megindulása előtt.

Putyin magabiztosan és katonai erejében elbizakodva sétált bele az amerikaiak csapdájába, és rendkívül rossz döntést hozott. Zbigniew Brzezinski 1990-es évek végén írt könyve, *A nagy sakktabla: Amerika világegsége és geopolitikai feladatai* (eredetileg az Editions Bayard adta ki 1997-ben, azóta új kiadást is megért) már figyelmeztetett a veszélyre: a volt Szovjetunió bármelyik figyelmes szereplője megállapíthatta, hogy az USA bátorítására tengely formálódik Taskent, Baku, Tbiliszi és Kijev részvételével, az orosz befolyás csökkentésére. Az Oroszország határainál zajló játszma már nem az oroszok féken tartásáról, hanem visszaszorításáról szól; ez már Foster Dullesnek, Eisenhower 1953 és 1959 között hivatalban lévő külügyminiszterének is a tervei között szerepelt, bár ő sosem tudta megvalósítani.

Az összeomlás másik megjósolható forgatókönyve az, hogy amennyiben a háború nem vet véget az EU-nak, az minden országot felvesz majd, ami csatlakozási kérelmet ad be. Más szóval, az Unió földrajzi és kulturális korlátok nélküli entitássá válik. Már nem Bresttől az Urálig, hanem Bresttől Vlagyivosztokig terjed majd. Vajon hogyan integrálja a Balkánt, Moldáviát, Grúziát, vagy akár Azerbajdzsánt, ahonnan olajat és gázt vásárol, vagy Törökországot, Oroszország nélkül? Vagy a cél egy NATO haderők által szétzilált Oroszország, amelynek a vagyonát fel lehet osztani? Ez volna az ukránok (és a lengyelek) célja? És vajon a 2024-es európai választások változtathatnak ezen?

A jelek szerint nem, mert minden országban jobboldali vagy velük egy követ fújó radikális pártok nyerték a választásokat. Másrészt a tartózkodók tábora biztosan még tovább nő, hiszen a háborús politikáról már megszületett a döntés, a nép megkérdezése nélkül. Csak a tartós béke érdekében folytatott, lehető legszélesebb körű kampány változtathatja meg az események folyását. A háború mindig pusztító a proletárok számára: nincs mit nyerniük, viszont mindent elveszíthetnek. Az ő érdekük, hogy hallassák a hangjukat, és fellépjenek ez ellen a háború ellen, amely bármelyik pillanatban nukleáris apokalipszisbe torkollhat, akár egy szerencsétlen véletlen folytán, akár számításból.

Olyan történelmi időszakhoz érkeztünk, amikor az új anyagoktól kezdve az egyre hatékonyabb gyógyszerekig már minden eszköz rendelkezésünkre áll bolygónk ökológiai, társadalmi stb. problémáinak megoldásához. Fogadjuk el a visszalépést a barbárság korába, pusztán egy olyan konfliktus miatt, amit diplomáciai úton, a két harcoló fél közötti megállapodással, az ENSZ felügyelete alatt is meg lehetne oldani?

„Ezért van szükségünk az átmenet új programjára (ha nem is az 5. Internacionáléra, amelyet barátom, Samir Amin szorgalmazott), amely felvázolja, hogyan léphetünk előre a jelenlegi helyzetből egy másik társadalom felé nemzeti, regionális és globális szinten: egy olyan társadalom felé, amely összhangban van a keleti, nyugati és déli népek legmélyebb közös történelmi érdekeivel. Egy ilyen programnak tartalmaznia kell a ragaszkodást a szabadsághoz és a demokráciához – amit nem szabad azonosítanunk a nyugati eltorzult oligarchikus parlamentarizmussal –, a szociális érzékenységet, valamint a nemzeteken belüli és a nemzetek közötti egyenlőtlenségek elleni küzdelmet. Itt az ideje, hogy a piaci mechanizmusok mellett tervezési mechanizmusokat vezessünk be nemzeti, regionális és nemzetközi szinten, valamint részvételi mechanizmusokat, amelyek garantálják az anyagi és szellemi javak termelői és a termékek és szolgáltatások fogyasztói (vagyis a polgárok) általi ellenőrzést. Vissza kell térnünk Keynes gondolatához, miszerint nem csak az állandó hiány, de az állandó többlet sem fogadható el. Itt az ideje emlékeznünk rá, hogy a Szovjet Föderáció is a szolidaritás uniója volt, ami a leggazdagabb országoktól a legszegényebbek felé irányuló gazdasági transzfert szorgalmazta. Az EU-ban a németek és az észak-európaiak pusztító önzése nem tudja elfogadni ezt a célt – az EU éppen ezért nem

igazi unió, és nem is válhat azzá. Mindezt össze kell kapcsolnunk az ökológiai követelésekkel, mert ha az emberek nem maradnak életben, akkor nincs értelme a politikának – hiszen nem lesz politika.”⁵

(Fordította: Szigeti Péter)

Jegyzetek

- ¹ Jonathan Cook (2023 május 24.) British warmongering is driving Europe towards catastrophe in Ukraine. *Declassified UK*. Online: <https://declassifieduk.org/british-warmongering-is-driving-europe-towards-catastrophe-in-ukraine/>
- ² Christopher Black (2023 május 28.) La Grande-Bretagne en guerre en défie les conséquences. *Histoire et société*. Online: <https://histoireetsociete.com/2023/05/28/la-grande-bretagne-en-guerre-en-defie-les-consequences/>
- ³ Fabiana Bianchi (2022. március 1.) Où sont les bases de l’OTAN en Italie et les arsenaux nucléaires. *NapoLike*. Online: <https://fr.napolike.com/o%C3%B9-sont-les-bases-n%C3%A9es-en-Italie-et-les-arsenaux-nucl%C3%A9aires>
- ⁴ Stuart Bell (2011 december). Quel avenir pour la social-démocratie en Europe? *Fondation por l’innovation politique*. Online: <https://www.fondapol.org/etude/bell-quel-avenir-pour-la-social-democratie-en-europe/>
- ⁵ Dimitris Konstantakopoulos (2023. június 1.) Multipolarity: The need for a positive content. *Defend Democracy*. Online: <http://www.defenddemocracy.press/multipolarity-the-need-for-a-positive-content/>

Eredeti megjelenés: Online: <https://www.defenddemocracy.press/nouvelle-europe-contre-vieille-europe-la-fin-de-lillusion-et-le-danger-dune-guerre-qui-nous-menace-tous/>

Dialektikus filozófia és társadalomelmélet

Emergentist Marxism. Dialectical Philosophy and Social Theory
London, Routledge, 2007 (könyvfejezet)

Folyóiratunk rendszeresen közöl részleteket az élő marxizmushoz kapcsolódó művekből, melyek többnyire a tanulmány műfajába tartoznak. A mai magyar szellemi életből mégis sok minden hiányzik a marxi alapozású kritikai társadalomelméletek és elemzések eredményeiből. Mióta nemzedékek sora nem találkozhat e tudásanyaggal, nehéz is elsajátítaniuk a társadalom- és történelemfelfogás eme, több mint százhetven éve létező és ható gondolatiságát, módszereit, alapfogalmait. Szerény eszközeinket most megpróbáljuk azzal bővíteni, hogy az Eszmelet honlapján elérhetővé teszünk olyan friss szövegeket, könyvrészleteket is, amelyeket a nyomtatott periodikában terjedelmi okokból nem lehetett elhelyezni.

Sean Creaven a szociológia és a kriminológia professzora a bristoli University of West Englanden. Filozófusként Roy Bhaskar (1944–1914), a kritikai realista tudományfilozófia „atyja” volt a mestere, szociológusként pedig Margaret Archer, a társadalmi cselekvés morfogenetikus modelljének megalkotója. Creaven első könyve 2001-ben a *Marxism and realism (Marxizmus és realizmus)* volt, majd 2007-ben előző könyve eredményeire építve írta meg *Emergentist Marxism (Emergentista marxizmus)* című nagylélegzetű munkáját. 2009-ben *Against the Spiritual Turn – Marxism, realism and critical theory (A spirituális fordulat ellen – marxizmus, realizmus és kritikai elmélet)* című könyvében egykori mestere, Bhaskar „spirituális”-vallásos fordulatával fordult szembe, legutóbbi műve, a *The Pandemic in Britain (A pandémia Nagy-Britanniában)* pedig a Covid és a neoliberális állam kapcsolatát vizsgálja.

Kiindulásnak szemelvényt közlünk az *Emergentist Marxism* 3. fejezetéből (Társadalmi-történelmi materializmus), amelynek folytatása és egy másik fontos fejezete elérhető a www.eszmelet.hu honlapon.

Az emergentista, illetve kritikai realista marxizmus hívéként Creaven „elkötelezettje a klasszikus marxizmus ama vitatott, de alapvető állításának, hogy a társadalmi rendszerek felépülésének és dinamikájának az emberi cselekvés bizonyos speciális formái (a társadalmi termelési folyamatban végzett munka és az osztályharc), valamint a társadalmi struktúrák (a termelőerők és a termelési viszonyok) az elsődleges magyarázó tényezői. Így az emergentista marxizmus a kritikai realista társadalomelmélet radikalizált formája.” Creaven elemzéseiben nem csupán kibont olyan összefüggéseket és tartalmakat, amelyek számos fogalom jelentését pontosítják, hanem mind a vulgármarxista leegyszerűsítésekkel, mind pedig a megalapozatlan polgári marxizmus-kritikákkal szemben eredményesen tud érvelni. A történelmi és társadalmi oldal egységének jelentőségéről, az ember mint faj és a történetiség viszonyáról, a rétegzett – tehát az önszerveződés képességével és emergens logikával rendelkező – jelenségek, struktúrák számbavételéről, a sokszor alaptalanul lebecsült és félreértett alap-felépítmény viszony jelentéséről és jelentőségéről szól itt közölt szemelvényünk.

Szalai Miklós, fordító
Szigeti Péter, szerkesztő

Bevezetés

Mint közismert, Marx híres gondolatmenete szerint az emberi történelem egészét úgy kell felfognunk, mint az osztályharcok történetét. E gondolatmenet szerint a történelem alakulása az emberi ágensek cselekedetein múlik, konkrétan azokon, amelyek az egyes társadalmak felbomlását vagy átalakulását előidézik. Mint ugyanilyen közismert, Marx egyszersmind azt is állítja, hogy a nagy társadalmi változások a termelési módok strukturális ellentmondásainak következményei. E nézőpontból a történelem alakulása a társadalmi struktúrák felbomlásának és újraalakulásának következménye. Azonban a társadalomteoretikusok számára nagyon nehéz feladatnak bizonyult kibogozni a viszonyt Marx történelmi szociológiájának a strukturális és cselekvési dimenziói között. Ezt különösen az mutatja, hogy hagyományosan elkülönülnek egymástól azok a marxisták, akik a „fiatal Marxnak”, a humanistának a pártját fogják és azok, akik az „öreg Marxot”, a „strukturalistát” támogatják. Én amellett érvelek, hogy Marx (sem fiatalon, sem idősen) nem fogadta volna el ezt a

„vagy-vagy” jellegű szembeállítás, a „struktúrának” a „cselekvéssel” való szembefordítását. [...]

Azt szeretném demonstrálni, hogy a társadalmi valóságnak a kritikai realizmus fogalmaival való megragadása lehetővé teszi az emberi társadalomtörténet materialista és dialektikus leírását; lehetővé teszi, hogy a történelmet úgy ragadjuk meg, mint ami egyszerre „társadalomfejlődés” és a társadalmi viszonyok egymást követő strukturális átalakulásainak sorozata. Ez védhetővé teszi Marx felfogását a történelemlről, mint ami a különböző típusú történelemlakító mechanizmusok – a termelőerők és a termelési viszonyok közötti strukturális ellentmondások, továbbá a termelési viszonyokon belül egymáshoz kapcsolódó osztályhelyzeteket elfoglaló ágensek közötti társadalmi küzdelmek – egymásra hatásának eredményeként alakul ki. Igazolni fogom, hogy a társadalmi-történelmi materializmusnak ez a kritikai-realista vagy emergentista megfogalmazása leírja a társadalomfejlődés meghatározott *tendenciáit* vagy *impulzusait*, melyek a világtörténelem változásainak *korszakos irányt* adnak: a kevésbé fejlettől a fejlettebb társadalmi rendszerek felé, a kisebbtől a nagyobb emberi szabadság, vagyis az emberi életlehetőségeket korlátozó hátrányoktól való függetlenedés felé.

Szociológiai emergentizmus és kritikai realizmus

Mi a szociológiai emergentizmus? Az emergentizmuson egy tudományosan megalapozott filozófiai ontológiát értek, amely egy tovább már nem egyszerűsíthető szintekből összetevődő, rétegzett anyagi világot ír le, a legalapvetőbb struktúráktól az elme, az én és a társadalom magasabb szintjeiig. Ezeknek a valóság szinteknek mindegyike saját kauzális tulajdonságokkal és feltételes hatásmechanizmusokkal rendelkezik [...] és minden egyes létszint akkor jön létre, ha a valóság egy „előző” vagy „alacsonyabb” szintjén működő kölcsönhatások eljutottak egy adott komplexitásig.

A kritikai realista társadalomelmélet központi állítása az, hogy „a társadalom nehezen felfogható valóságát” két „valóság szint” vagy „valóság réteg” közötti dialektikus kölcsönhatás fogalmaival kell megragadnunk. Ezek pedig a „struktúra” és a „cselekvés”, mint a társadalom világának egymástól analitikusan elkülöníthető adottságai. A társadalomtudománynak azért van szüksége erre az elkülönítésre, mert e felfogás szerint a struktúrának és a cselekvésnek megvannak a

maguk saját elkülönült emergens tulajdonságai és ok-okozati hatásai. Az (egyéni és kollektív) cselekvés az a mechanizmus, amelynek segítségével az emberi lények megalkotják és újraalkotják saját társadalmi „világukat”; a társadalmi struktúra a társadalmi cselekvés környezete és következménye, úgy a társadalmi interakciók előzetesen létező kontextusa, mint pedig azok (részben szándékolatlan) folyamánya. A cselekvés jelentősége az, hogy egyedül az emberi cselekvéstől függ a struktúrák kiépítése, átalakulása vagy stabilizálódása (történelmet csinálni az emberek, és nem az absztrakt társadalmi rendszerek feladata). A struktúra jelentősége a történelemben az, hogy hozzá tartozik egy, az emberek helyzetét meghatározó társadalmi és anyagi beágyazottság (az intézményesült szerepek, pozíciók, és a hatalmi, elosztási és kulturális erőforrások előzetes megoszlása az emberek között), amely történelmileg megelőzi az emberi ágensek interakcióit. Ezek a tényezők határolják be az emberek tevékenységét és szabják meg ennek lehetőségeit a továbbiakban: meghatározzák, hogy milyen mértékben (és módon) férhetnek hozzá ezekhez az anyagi és kulturális erőforrásokhoz, s következésképpen meghatározzák objektív közös érdekeiket is más emberi ágensek csoportjaival szemben. [...]

Ha a szociológus megérti, hogy feladatához emergentista/kritikai realista társadalomontológiára van szükség, akkor mindjárt pontos iránymutatást kap arra nézve is, hogy milyen magyarázó módszerekkel és gyakorlati kutatási módokkal elemezze a társadalmat. Érvelésünk szerint a struktúráknak a hús-vér emberi ágensektől és társadalmi interakcióiktól való függetlenségét mutatja, hogy ezek az egyéneket megelőzően léteznek: az egyének minden nemzedéke beleszületik egy már működő társadalmi szervezetbe, amely korlátokat szab és egyszersmind lehetőségeket teremt tevékenységének és gondolkodásának. Ez már önmagában gyakorlatilag bizonyítja a struktúra és az emberi interakciók létezésének elkülönültségét az egyes társadalmi rendszerekben, hiszen azt jelzi, hogy a társadalomnak ez a két ontológiai „rétege” nem „egyidejűleg” létezik. Mivel a struktúra mindig megelőzi azokat az emberi interakciókat, amelyek reprodukálják vagy tovább építik azt, s mivel az interakciók mindig megelőzik a kiépített vagy reprodukált struktúrákat, amelyek belőlük erednek (hiszen a struktúrák kiépülése szükségképpen a társadalmi interakciók után történik), ebből következik, hogy a kettő nem lehet azonos, ezért a társadalomelméleti elemzés során szét kell választanunk őket.

Nyilvánvaló tehát, miért építem fel kritikai realista társadalomelméletként a társadalmi-történeti materializmust. Csakis így oldható fel a „voluntarizmus vagy determinizmus”, a „struktúra vagy cselekvés” eme, a társadalomtudományok számára régóta nehezen megfejthető dilemmája.

Az emergentista marxizmus elfogadja a szociológiai kritikai realizmus alapvető filozófiai és módszertani álláspontjait. Ugyanakkor elkötelezett a klasszikus marxizmus ama vitatott, de alapvető állítása mellett, hogy a társadalmi rendszerek felépülésének és dinamikájának az emberi cselekvés bizonyos *speciális formái* (a társadalmi termelési folyamatban végzett munka és az osztályharc), valamint a társadalmi struktúrák (a termelőerők és a termelési viszonyok) az elsődleges magyarázó tényezői. Így az emergentista marxizmus a kritikai realista társadalomelmélet radikalizált formája. Az „ortodox” kritikai realista társadalomelmélettől ott távolodik el, hogy elismeri: a társadalmi interakciót megelőző és annak meghatározó feltételrendszerét alkotó emergens társadalmi-kulturális képződmények egy *hierarchikusán strukturált* módon magyarázzák a társadalmi rendszereket és azok fejlődési dinamikáját és lehetőségeit. [...]

Miért szükséges a társadalom világának kritikai realista elméletét az emergentista marxizmus formájában radikalizálni? A válaszom erre az, hogy csak ezen a módon kerülhetünk el két elfogadhatatlan elméleti-módszertani álláspontot a társadalomtudományokban. Az első ezek közül az idealizmus maradványa. Ezt azzal próbálják igazolni, hogy ezek a társadalmi struktúra „kulturális elemei”, mivel visszavezethetetlenek más elemekre, *függetlenek* a társadalmi és anyagi struktúráktól. A második a „pluralizmus”, vagyis az, amit Althusser valamikor (jogosan) a tényezők sokféleségének nevezett. A fogalmi-elemzési pluralizmussal kapcsolatos egyik alapvető fogalmi nehézség az, hogy szentesíti a társadalmat autonóm intézményi szférákra vagy „a társadalmi hatalom módozataira” szétbontó társadalomfelfogást. Eképpen elvonatkoztat a társadalmi valóság relációk által meghatározott jellegétől. Nem csoda hát, hogy a „soktényezős” társadalomelmélet művelői (nevezetesen a posztmodernisták és a neo-weberianusok) gyakran eljutnak a társadalmi rendszerek valóságos létezésének tagadásáig. A pluralista társadalomelmélet második fő fogalmi nehézsége az, hogy nem alapozhatja meg a társadalmi változás *fejlődésként* vagy *evolúcióként* való felfogását, ez pedig nemigen egyeztethető össze a

történelmi tényekkel. Ehelyett ez a felfogás a történelmet kénytelen úgy felfogni, mint empirikus narratívát, amely „éppen így alakult”, ez pedig voltaképpen a Weber-féle „kaotikus eseményfolyamra”, vagy „jelentés nélküli sokféleségre” redukálja a történelmet.

Az emergentista marxizmus megoldást kínál e nehézségek mind-egyikére. Először is a társadalmi rendszerek „eszmei elemei” magyarázhatóak az „alapjukat” jelentő anyagi struktúrákkal, de nem lehet őket „kimerítően megmagyarázni” ezekkel, vagy tagadni, hogy „saját jogukon” emergens képességeik, illetve a való világban megmutatkozó saját hatásaik vannak. Valóságosak és hatékonyak maradnak „okaiktól” vagy „feltételeiktől” függetlenül is. Másodsor: a „társadalmi struktúra” vagy „rendszer” gondolata megmarad, mivel a társadalmi viszonyok halmazai „egységet alkotnak a különbözőségben”, mivel helyük vagy eredetük közös a termelési viszonyokban és/vagy az osztályuralom módjaiban. Végül így megfelelő magyarázat adható arra a tényre, hogy a társadalmi változás nem az események irány vagy jelentés nélküli folyama. Azért nem az, mert a termelési módoknak a strukturális dinamika alakításában betöltött domináns szerepe lehetővé teszi, hogy megmagyarázzuk a történelmi folyamatok *irányát*, mert a történelmi folyamatoknak egyedülálló *generatív képessége* van rá, hogy lehetővé tegyék és ösztönözzék az átfogó társadalomfejlődést és/vagy átalakulást. [...]

A marxizmus általam adott kritikai-realista rekonstrukciója tehát arra tesz kísérletet, hogy elméletileg is megfogalmazza azt, ami már (jóllehet kidolgozatlanul és implicit módon) eleve jelen van a társadalmi-történelmi materializmusban. Amellett érvelek, hogy Marx saját társadalmi-történelmi materializmusa olyan elméletet nyújt nekünk a társadalomról, amely *jobban* megérthető, ha a szociológiai kritikai realizmus egyik formájaként fogjuk fel.

A klasszikus marxizmus szerint a struktúrák nem redukálhatóak az absztrakcióként felfogott egyének társadalmi cselekvésére és hiteire (mint a weberi szociológiában, a kölcsönös előnyök vagy a racionális választások – *rational choice* – elméletében), és a legtöbbjük nem redukálható az egyének genetikai állományára sem (ahogy a szociobiológia állítja). Másfelől – éles kontrasztban a funkcionalizmussal és a strukturalizmussal – a klasszikus marxizmus egyértelműen elveti azt a gondolatot is, hogy az emberi cselekvés úgy lenne felfogható, mint az egyének „háta mögött” működő absztrakt rendszerek kényszerűségeinek vagy strukturális törvényeinek pusztá mellékjelensége. [...]

Mindezekkel az imént felsorolt befolyásos elméleti paradigmákkal szemben a társadalmi-történelmi materializmus impliciten a társadalomtudományi realizmus alapvető ontológiai állítását támasztja alá: a társadalom egy komplex, rétegzett totalitás, és a társadalmi valóságnak ezek a rétegei nem redukálhatók a rendszer egészét alkotó specifikus relációk vagy struktúrák egyikére sem. Eme felfogás szerint a társadalom egy ellentmondásos totalitás, az „ellentétek egysége”, amelynek a „körülmények” (a struktúra), a „hagyományok” (a kultúra) és a cselekvés (az emberek tettei) a kulcselemei. [...]

A marxizmus a *materializmus* filozófiai doktrínája felé elkötelezett, ami sokak szerint azt jelenti, hogy a társadalmi tudatosság a társadalmi viszonyokra, a társadalmi viszonyok pedig a gazdasági viszonyokra redukálhatóak. Igaz, hogy a marxizmus a filozófiai materializmuson alapul (és a 2. fejezetben amellett érveltem, hogy ilyen ontológiára van szükség), *de nem igaz az, hogy a materializmus szükségképpen a redukcionizmust vagy a valóság egyes szintjeinek „egybeolvasztását” vonná maga után.* Éles ellentétben a mechanikus materializmus ökonomizmusával, a *dialektikus* történelmi-társadalmi materializmus nem azt a felfogást képviseli, hogy az emberi ágenseknek és a társadalmi eszméknek nincs hatásuk a folyamatos társadalmi változásokra és a korszakos társadalmi átalakulásokra, vagy hogy az emberek társadalmi tevékenységét és a társadalmi eszméket egyszerűen a társadalom gazdasági és társadalmi struktúrái „határozzák meg”, hanem inkább úgy véli, hogy a lét/tudat, anyagi/eszmei tényezők, alap/felépítmény egymásra hatása során az előbbinek *valamilyen értelemben* kauzális elsődlegességet kell adnunk a társadalom történetének magyarázatában.

Hogyan működik ez? Mivel minden történelmi korszakban az anyagi társadalmi viszonyok azok, amelyek meghatározzák, illetve előzetesen strukturálják az emberi tudat és az emberi társadalmi viszonyok *korlátait* és *lehetőségeit*, ebből az következik, hogy ontológiailag ezeket kell a társadalmi valóság „alapjának” tekintenünk. Módszertanilag pedig ez lesz a szükségszerű kiindulópont az emberi létállapot bármilyen tudományos vizsgálata során, még akkor is, ha az elemző következő feladata annak a feltárása, hogy az ágensek hogyan „hatnak vissza” ezekre a körülményekre, társadalmi gyakorlatuk révén ellenállva nekik – vagy éppen megszilárdítva őket.

Így a történelmi-társadalmi materializmusnak, mint kritikai realista társadalomelméletnek az újragondolása egy védhető, elméleti formában teszi explicitté Marx saját felfogásának jelentős részét, ami az

emergentizmushoz viszi közel a marxizmust. [...] Az emergentista marxizmus, habár alátámasztja azt a felfogást, hogy a társadalmi rendszerek különböző rétegekből állnak, amelyek mindegyike saját kauzális hatóképességekkel és egymástól elkülönült hatásokkal rendelkezik, mindazonáltal jó indokokat nyújt rá, hogy a társadalmi valóság elemzése során miért kell elsődleges magyarázó szerepet tulajdonítanunk a valóság bizonyos rétegeinek, amelyek hatással vannak úgy a társadalom „részeire” (azaz a társadalmi munkafolyamatból kialakuló termelési viszonyokra, a termelési viszonyokból kialakuló osztálystruktúrára), mint az „emberekre” (azaz az ember mint faj létezéséből kialakuló társadalmi munkatevékenységre, az osztályszerkezetből kialakuló osztálykonfliktusokra).

Az ember mint faj és mint társadalmi lény

Marx társadalomelméletének kiindulópontja annak felismerése, hogy az emberi társadalom, a kultúra és a történelem anyagi gyökerei pontosan a szerves és szervetlen természetben rejlenek. [...]

Az emberiség életfolyamatának tudományos vagy materialista vizsgálata az emberi lények biológiai felépítéséből kell, hogy kiinduljon, és annak az anyagi környezetnek a fizikai szerkezetéből, amellyel és amelyen belül az embereknek kölcsönhatásokba kell lépniük (egymással és a természettel) a kulturális és gazdasági szükségleteiket kielégítő javak megtermelése és/vagy megszerzése céljából. Csak e „természeti alapok” feltérképezése után [...] haladhat tovább a szociológiai és történelmi elemzés, megvizsgálva azt, ahogyan a mai *Homo sapiens* társadalmi-kulturális létezési módja és tevékenysége révén a társadalom pszicho-organikus és környezeti alapjai módosulnak vagy akár át is alakulnak a történelem során.

A materialista felfogás, amely szerint az emberi lények nem elkülönülnek a természettől, hanem valójában annak a részei, pusztán csak kiindulópontja Marx és Engels filozófiai antropológiájának. Az a tény, hogy az emberiség a természet része, amely a biológiai evolúció termékeként alakult ki, és a szellemi és anyagi fennmaradása vagy megélhetése mindig a fizikai környezetétől függ, nem jelenti azt, hogy az emberi lényeket nem kell egyszersmind radikálisan *meg is különböztetnünk* a természet többi részétől.

Marx és Engels nem úgy mutatják be az emberi lényeket, mint akiket teljesen meghatároz a maguk öntudatlan, illetve statikus

biológiai természete, és így pusztán csak alkalmazkodnak egy eleve adott és lényegében változatlan fizikai környezethez. Feltételezik a kreatív emberi cselekvés szerepét, amely módosítani tudja, vagy akár át is alakíthatja a természet és a társadalom világát. Hangsúlyozzák egyszerismind azt, ahogy a megváltozott körülmények, amelyek ebből a tevékenységből létrejönnek (és e körülmények megváltoztatásának tényleges folyamata) egyidejűleg megváltoztatják az ezt a folyamatot létrehozó emberi lények természetét is. [...]

Miben áll akkor hát az emberi természet marxi elmélete? Egyfelől Marx és Engels egyértelműen elvetik a *változatlan* emberi természet elképzelését (azaz egy olyan emberi természet feltételezését, amely nem a történelmi fejlődés terméke és megfelelő feltételek mellett nem fejlődhet tovább, nem változhat a továbbiakban). [...]

Másfelől azonban Marx és Engels bizonyosan vallották azt is, hogy az egymástól nagyban különböző társadalmakban, társadalmi környezetekben és történelmi korokban élő embereknek vannak bizonyos közös alapvető jellemvonásaik. Ez a nyilvánvaló ellentét az emberiség mint faj természete és társadalmi-kulturális természete között feloldódik, ha egyszer felismerjük, hogy az emberi életfolyamat eme két aspektusa egymásba fonódik és egymást kölcsönösen erősíti, mivel mindkettő (a változatlan, biológiailag adott, és a történelmileg változó, társadalmilag-kulturálisan meghatározott emberi természet) szükséges és lehetőségeket teremtő előfeltételét jelenti a másiknak. [...]

Melyek a *Homo sapiensnek* ezek a viszonylag állandó tulajdonságai vagy adottságai, amelyek kívül esnek az egyes kultúrákban vagy társadalmakban kialakult meghatározottságokon? Az emberi természet marxi felfogása nagyjából úgy definiálja az emberi természetet, mint egy sor olyan képességet, lehetőséget, minőséget és hajlamot, amelyek (legjobb mai természettudományos tudásunk szerint) kizárólag csak az emberi természethez tartoznak. Az emberi természet marxi felfogása egyszerismind úgy definiálja ezt, mint egy sor univerzális emberi pszicho-organikus szükségletet és érdeket. Mármost az emberi természet „képességei” és „hajlamai” azért fontosak Marx számára, mert ezek szolgáltatnak a történelmi materializmus számára magyarázatot arra, hogy *hogyan* lehetséges az emberi társadalom és annak társadalmi-kulturális fejlődése. Az emberi természethez tartozó „szükségletek” és „érdekek” elméleti funkciója viszont az, hogy a történelmi materializmusnak eszközöket nyújtsanak annak részleges magyarázatára, hogy *miért* van a társadalomnak és a történelemnek

ilyen dinamikája. Nos, Marx négy, az emberre mint fajra jellemző képességet tekint úgy, mint amelyeknek különös jelentőségük van az emberi társadalom és az emberi történelem magyarázatában. Ezek: a *tudatosság*, az *öntudat*, a *társas hajlam* és a *munka*. Úgy tűnik, ezeket úgy tekinti, mint különösen lényeges, az emberi lehetőségeket meghatározó előfeltételeit az emberiség társadalmi-kulturális létezési módjának, az emberiség kultúrtörténetének és azoknak az átfogó, az emberre mint fajra jellemző képességeknek, amelyeket az emberek társadalmi és biológiai fejlődésük során megszereztek. [...] Ezek azok az adottságok, amelyek képessé teszik az emberi lényeket anyagi és más szükségleteik sokféle módon való kielégítésére, és egyszersmind *lehetővé teszik az emberi társadalmat és a kultúrát*. [...]

Tekintettel ezekre az előbb említett, az emberre mint fajra jellemző képességekre és adottságokra (társadalmiság, tudatosság, öntudat, racionalitás és munka), Marx érvelése egyszerűen abban áll, hogy az emberi lények, lévén „némileg racionális” társadalmi termelők, hajlamosak olyan módokon cselekedni, amelyek továbbfejlesztik társadalmi munkavégzésük módját (feltéve, hogy a társadalmi és anyagi korlátok nem akadályozzák meg ezt). Ezt azért teszik, hogy csökkentsék a természet szeszélyes erőinek való kiszolgáltatottságukat, és hogy hatékonyabb, kevésbé fáradságos, kevésbé időrabló és innovatívabb módokon elégtételt ki és bővítsék tovább szükségleteiket és érdekeiket.

Amikor így járnak el, az emberek, e rájuk jellemző képességek és hajlamok mellett, elkerülhetetlenül tovább bővítik tudásukat is. Ez azért van így, mert a társadalmi munkafolyamatban használt eszközök és technikák fejlesztése, illetve a termelőerők ezáltal növekedése lehetővé teszi, hogy a természettel kapcsolatos gyakorlati ismereteknek mélyebb és szélesebb körű bázisa legyen. Ezekre az ismeretekre minden egymást követő nemzedék reflektálhat és reagálhat, szükségletei továbbfejlesztésére törekedve. [...] Ugyanakkor, termelőerőiket fejlesztve az emberek egyszersmind megszerzik ama képességet is, hogy egyre bonyolultabb és differenciáltabb társadalmi-kulturális viszonyokat (azaz az anyagi kultúra rendszereit és különböző politikai és más intézményeket) hozzanak létre és tartsanak fenn. Az egyre bővülő társadalmi össztermék ugyanis megteremti annak lehetőségét, hogy a társadalom egyre több emberi és anyagi erőforrást ruházzon be a közvetlenül a megélhetéshez szükséges javak megtermelésére vagy beszerzésére irányuló tevékenységeken kívül eső társadalmi funkciókba.

Azt a konklúziót kell mindebből levonnom, hogy a tudatosságnak, az öntudatnak, a társadalmiságnak és a munkának teljesen egyértelmű elméleti funkciója van a történelmi materializmus rendszerében. Ez a funkció pedig az, hogy mikroszintű magyarázatot nyújtanak annak a jelenségnek az eredetére, hogy az emberi lények hajlamosak társadalmakban vagy közösségekben élni; emellett arra is rávilágítanak, hogy hogyan lehetséges a komplex szocio-kulturális struktúra és a „történelem”. De milyen magyarázó szerepet lát el Marx „emberi szükséglet” és „emberi érdek” fogalma? Azon kívül, hogy ezek a fogalmak nyújtják a társadalmi-történelmi materializmusnak a maga „alapvető premisszáit” – „ahhoz, hogy történelmet csináljanak, az embereknek élniük kell” –, az emberi szükségletek/érdekek fogalma ad a marxizmus számára alapvető mikroszintű magyarázatot a *társadalmi konfliktus és az osztályharc* állandó folyamataira, amelyek a társadalmi-kulturális képződmények kiépítésének és átalakulásának történelmi dinamikáját adják.

Mint az 1. fejezetben, a kritikai realizmust taglalva megjegyeztem: az emberi lényeknek, biológiai és pszichológiai természetük miatt bizonyos egyetemes szükségleteik vannak, amelyek kielégítése nélkülözhetetlen a jóllétükhöz. E szükségletek nem statikusak; nem pusztán azokról a szükségletekről van szó, amelyeket minden társadalomnak ki kell elégítenie az emberi élet fenntartásához (étel, ruha, lakhatás). Ezek formája történelmileg változik, folyamatosan formálódnak a termelőerők kumulatív fejlődése miatt. Minél fejlettebb gazdaságilag egy társadalom, annál bőségesebbek a tagjai között elosztható erőforrások, és annál fejlettebbek és artikuláltabbak lesznek a társadalomban kulturálisan elismert alapvető emberi szükségletek. Ámde fontos világosan látnunk, hogy a társadalmilag-történelmileg kialakult emberi szükségletek is *valódi* emberi szükségletek, nem pedig véletlenszerű emberi preferenciák. Ugyanis, amint azt Marx helyesen kiemeli, amíg a termelőerők képesek növelni az egész társadalom jóllétét (az emberek szabad kibontakozását), de ezt akadályozza a társadalmi viszonyok szerveződmódja (normális esetben azért, mert a társadalom kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályokra oszlik, lehetővé téve az előbbieik számára, hogy monopolizálják a gazdasági haladás előnyeit), addig az *objektív* emberi szükségletek kielégülése szenved csorbát. Ebből az következik, hogy az embereknek egyértelmű érdeke biztosítani ezeknek az objektív szükségleteknek a

kielégítését, ami erős ösztönzést ad, hogy módosítsák, vagy akár le is rombolják azokat az egyenlőtlen társadalmi viszonyokat, amelyek a szükségleteikkel kapcsolatos érdekérvényesítést nehezítik vagy azzal ellentétesek.

Marx ahhoz is joggal ragaszkodik, hogy emberi létünk sajátosságaiból következően az egalitárius és altruisztikus normákon alapuló társadalmi viszonyok különösen kedveznek „minden egyes egyén és az összesség szabad fejlődésének”. Emiatt a legtöbb embernek (eltekintve az elitek tagjaitól, akik az osztálytársadalmakban monopolizálják a hatalmi és elosztási erőforrásokat) alapvető érdeke küzdeni a társadalmi létezés szocialisztikus-kommunisztikus módjának megvalósításáért. Tanulságos történelmi tény, hogy az emberi igényeket és szükségleteket az emberek a társadalmi-kulturális kontextusok gazdag sokféleségén belül határozzák meg, az „igazságos elosztás” és a „méltányosság” viszonylag (a társadalom gazdasági fejlődése által szabott korlátokon belül) egalitárius jellegű normatív-etikai elveinek megfelelően. Bárhová nézünk a kulturális és történelmi ismeretanyagban, az igazság és a méltányosság normatív elveit megfogalmazó ideológiákat találunk, olyanokat például, hogy a társadalom köteles a tagjait egy társadalmilag elfogadható életszínvonalon tartani, hogy a „potyautasság” erkölcstelen, és a szélsőségesen egyenlőtlen társadalmi viszonyok morálisan nem kívánatosak. Ez pedig azt mutatja, hogy az ember társas természete és a racionalitás a társadalmakat arra ösztönzi, hogy mindig és mindenütt megalkossák az emberi szükségletek és érdekek bizonyos normatív, a konkrét, specifikus társadalmi viszonyokra nem redukálható definícióit, melyek hatalmas motivációt adnak a társadalmi reformra vagy átalakulásra irányuló cselekvésnek.

Azonban fontos megértenünk, hogy sem a társadalmi interakciók, sem a társadalmi struktúra nem *redukálható* az emberi szükségletekre és érdekekre. Distinkciót kell tennünk a *természetadta* emberi érdekek és a történelmileg és társadalmilag szituált interakciók szereplőinek *strukturálisan meghatározott* érdekei között. Minden embernek ugyanazok a biológiai szükségletei: emberi jóllétük fenntartásához élelmiszerre, italra, ruházkodásra, lakhatásra és szexuális kapcsolatokra van szüksége, a megfelelő minőségben és mennyiségben. Ezenfelül minden emberi lénynek nagyjából hasonló pszichológiai szükségletei vannak – beleértve az identitást, a társi viszonyokat, a közösséget, az egyenlőséget, és bizonyos mértékű kontrollt vagy hatalmat (azaz *szabadságot*) mindennapi életük felett. Amennyiben az embereknek

megvannak ezek a pszicho-organikus szükségletei, akkor kielégítésük egyszersmind objektív emberi érdekek is. Kétségtelen tény, hogy az ilyen érdekek szerinti cselekvés volt a motivációs forrása sok „alulról jövő”, az emberi történelemnek és a társadalmi-kulturális fejlődésnek dinamikát adó küzdelemnek. Mindazonáltal azok a társadalmi küzdelmek, melyek abból erednek, hogy a társadalmi rend megtagadja az emberektől alapvető szükségleteik kielégítését, csak az emberek anyagi erőforrásainak és életesélyeinek megoszlásában szélsőséges aszimmetriát vagy egyenlőtlenségeket létrehozó, hierarchikus társadalmi viszonyok között létezhetnek (tehát az osztálytársadalmakban). Ugyanis csak az emberi lények objektív szükségleteit megtagadó vagy elfojtó társadalmi viszonyok kontextusában van értelme arról beszélni, hogy a szükségletek kielégítéséért vagy az azok védelmében folyó társadalmi küzdelem valós emberi érdekekben gyökeredzik.

Ezenfelül az, hogy az emberi szükségleteket és érdekeket hierarchikus társadalmi viszonyok közvetítik, garantálja, hogy ezek emergens tulajdonságokat öltenek magukra és specifikus társadalmi erőkkkel (strukturális kapacitásokkal) társulnak. Például, habár a vállalkozóknak és a bér munkásoknak a modern tőkés társadalomban a fentebb leírt értelemben vett közös szükségletei és érdekei is vannak, ezek specifikus társadalmi-kulturális és történeti színezetet öltenek az ezek között az ágensek között fennálló viszonyok miatt, amelyeket determinál az átfogó társadalmi struktúra, amelybe beágyazódnak. A burzsoázia egymással versengő gazdasági csoportokra való megoszlása, valamint a gazdasági termelés és a megélhetés eszközei fölötti tényleges monopóliuma garantálja, hogy ezen osztály szükségletei és érdekei – a kompetitív felhalmozás és az érték-többletnek a bér munkásoktól való elsajátítása által meghatározott – társadalmi érdekként jelennek meg, s ennek következménye az általános életstandardok lesüllyedése a kultúrában elfogadott átlagos életszínvonal alá. [...]

Ezzel szemben a proletariátusnak a termelés és a megélhetés eszközeitől való elválasztása, és az, hogy tagjainak emiatt áruként el kell idegeníteniük saját munkaerejüket, olyan társadalmi érdekké fordítódik le, hogy ellenálljon a kizsákmányolásnak, hogy magasabb bérekre törekedjen, jobb egészségügyre és munkahelyi biztonságra, és a munkahét csökkentésére. Ugyanakkor, mivel a modern kapitalizmus proletariátusa többségi osztály, amely értéket (és így többletértéket is) termel, ebből az következik, hogy a proletariátus tagjai olyan hatóerőkkel rendelkeznek (pl. a sztrájkolás képessége), amelyek megbéníthatják a profitcélú termelés rendszerét.

Mint ez a példa is bizonyítja, sem az (akár kapitalista, akár proletár) „társadalmi érdek”, sem az ezeknek megfelelő strukturális kapacitások nem sorolhatók be az általános „emberi természet” vagy az „emberi érdekek” differenciálatlan kategóriájába. Mert habár az emberi természetben, szükségletekben gyökeredznek, ezek a társadalmi érdekek csak a kapitalista társadalom specifikus, a cselekvés lehetőségeit meghatározó osztályszerkezete mellett alakulhatnak ki. [...]

Ezek a társadalmilag definiált gyakorlatok vagy stratégiák, amelyekkel az ágensek bővíthetik vagy védelmezhetik megélhetősi lehetőségeiket, pontosan azért *társadalmi* érdekérvényesítő mechanizmusok, mert túldeterminálja őket az egyének meghatározott társadalmi viszonyokba való beágyazottsága, a társadalmi viszonyokon belüli elhelyezkedésük, mint ágenseké. Hogy visszatérjek korábbi példámhoz: a kapitalisták és a munkások különböző elhelyezkedése a termelési viszonyokon belül biztosítja, hogy mindkét csoport csak azáltal tudja kielégíteni vagy garantálni jólétét vagy életesélyeit, hogy különböző (és egymással ellentétes) módokon igyekszik realizálni saját szükségleteit, ami magával vonja, hogy kihasználják saját specifikus strukturális képességeiket. [...]

Mindebből arra következtettek, hogy az emberek szükségletei és az egyéneknek a társadalmi viszonyokon belüli „helye” az, amely együttesen garantálja, hogy e szükségletek a társadalmi cselekvést mozgató érdekeként jelennek meg (az ágensek – a közöttük fennálló viszonyok által meghatározott – csoportjainak társadalmi érdekérvényesítési módjaiként). Ebben az értelmezésben, Marx történelmi materializmusának kategóriáira lefordítva a „társadalmi munkafolyamat” fogalma összekapcsolja az emberi érdekeket és szükségleteket a gazdasági struktúrával (a termelőerőkkel), miközben az „osztályérdek” az osztályszerkezetet összekapcsolja az osztályharcra (a termelési viszonyokkal). Ez lehetővé teszi a társadalomteoretikus számára, hogy a társadalmi folyamatokra dinamikus történelmi magyarázatot adjon. [...]

Alap és felépítmény

Az emberi természetnek eme rétegzett-differenciált fogalma alkotja a társadalom marxi értelmezésének alapját, még ha az egyes társadalmi viselkedések konkrét magyarázatát (bármely társadalomban vagy társadalmi környezetben) az emberi ágenseknek és ama társadalmi

rendszerek kulturális és strukturális tulajdonságainak egymásra hatásában kell is keresnünk, amelyekben élnek. Marx és Engels számára a társadalmi munkafolyamat fő tevékenysége az élet alapvető anyagi feltételeiről (élelmiszer, lakhatás, ruházkodás stb.) való gondoskodás volt, amely lehetővé tette és teszi az emberi kultúra és történelem létezését. Ezenfelül az anyagi termelésnek ez az alaptevékenysége abszolút központi szerepet játszik az emberiség, mint különös, meghatározott képességekkel és szükségletekkel rendelkező biológiai faj *ön*-teremtésében.

E perspektívából szemlélve az emberiség mint faj tulajdonságai: az intellektus, az én, a racionalitás és a nyelv az evolúció során a megélhetésért folytatott társadalmi munkavégzés „alapvető”, vagy „lényegi” emberi tevékenységéből alakultak ki. Ez annak a hosszú történelmi folyamatnak a részeként ment végbe, amelynek során őseink a mai értelemben vett emberré fejlődtek. Ugyanakkor az emberiség *ezt követő* társadalmi-kulturális történetét és fejlődését a termelés társadalmi folyamata és a fizikai környezet közötti folyamatos történelmi kölcsönhatás tette lehetővé és hajtotta előre. Ezt a folyamatot korlátok közé szorították, de elő is segítették azok a gazdasági struktúrák, amelyek ebből az emberiség és a természet közötti kölcsönhatásból jöttek létre, és amelyek saját jogukon, mint önálló oksági tényezők vagy generáló mechanizmusok épültek be ebbe a folyamatba. Ennek oka, hogy a társadalmi-gazdasági termelés és annak formálódó tulajdonságai (az ágensek minden nemzedéke által „készen talált” gazdasági struktúrák), valamint az anyagi természet létrehozták a gazdasági erőforrásoknak azt a készletét, amely szükséges volt a nem-termelő társadalmi tevékenységek feltételeinek megteremtéséhez.

Ez a dialektika ezáltal „létezési feltételeket” nyújt a nem-gazdasági társadalmi struktúrák kiépüléséhez és növekvő differenciálódásához. A társadalmi-kulturális fejlődés eme történelmi folyamata – újból elmondjuk – érdekek által vezérelt. Az emberi ágensek fejlesztik a termelőerőket és küzdenek a termelési viszonyok és az osztályuralom módjainak megreformálásáért vagy gyökeres megváltoztatásáért, ill. hogy javítsák vagy biztosítsák megélhetésüket vagy életminőségüket. Érdekeik érvényesítése során a társadalmi viszonyokban elfoglalt helyük által biztosított „strukturális cselekvési lehetőségekre” építenek, de egyszersmind ellenállásba is ütköznek azoknak az ágenseknek a részéről, akiknek – mivel privilegizált hozzáférésük van a társadalmi presztízsforrásokhoz és a javak elosztásához – az áll érdekében, hogy saját strukturális cselekvési lehetőségeiket felhasználva meghiúsítsák

alárendeltjeiknek a nagyobb szabadságra és jobb életesélyekre irányuló törekvéseit és harcait. Tipikusan ez a helyzet, amikor a felsőbb osztályhoz tartozó ágensek olyan társadalmi-kulturális privilégiumokkal vagy előnyökkel rendelkeznek, amelyeket az adott társadalmi rendszer a termelő többség rovására biztosít nekik.

Az alap és a felépítmény közötti híres marxi distinkciót a fentiekben a lehető legegyszerűbben próbáltam vázolni. Az „alap és felépítmény” fogalompárja alapvetően a strukturális meghatározottságok egy hierarchikus-analitikus modelljét jelenti. Ez a modell egy sor, a társadalmi jelenségeket létrehozó mechanizmust posztulál, amelyek meghatározzák az emberi ágensek által „készen talált” társadalmi környezetet.

Marxnak az a mondanivalója, hogy a társadalom gazdasági struktúrájának ezek a különböző kauzális mechanizmusai bizonyos értelemben elsődlegesek a társadalmi tények magyarázatában azokhoz a mechanizmusokhoz képest, amelyek a politikai és ideológiai „felépítményből” erednek. Érvelésem szerint ésszerű és védhető a gazdasági alapnak, a termelési módnak ezt a strukturális elsődlegességét a következőképpen magyarázni: (1) a termelési mód bármely specifikus történelmi kontextusban előre meghatározza a társadalmi élet legalapvetőbb korlátjait és lehetőségeit; (2) meghatározza azt a történelmi „nyersanyagot” is, melyből az összes felépítményi viszony, intézmény és gyakorlat végső soron ered; (3) a legtöbb, történelmileg létezett társadalomban elsődlegesen meghatározza az emberi ágensek beágyazott társadalmi érdekeit, és ennyiben társadalmi-politikai tudatosságát is; és végül (4) „alulról” alátámasztja és fenntartja az uralom egy sor nem-gazdasági módját is (olyanokat, mint a rassz és nem szerinti társadalmi rétegződés). [...]

Fontos világosan látnunk, hogy a marxista alap/felépítmény distinkció nem azt jelenti, hogy egyszerűen szembe állítjuk egymással a „gazdaságot” és a „társadalmat”. Két okból sem. Először is Marx – nem úgy, mint például Max Weber – teljesen tudatában volt annak a ténynek, hogy a gazdasági viszonyok nem egyszerűen technikai tranzakciók vagy természeti viszonyok az egyének és a szűkösen rendelkezésre álló használati tárgyak között, hanem egyszersmind emberek közötti *társadalmi* viszonyok, és relációk ama osztálypozíciók között, amelyeket az emberek a termelési és megélhetési eszközökkel kapcsolatban elfoglalnak. Éppen ezért nem lehetséges – ahogyan Weber javasolta – a társadalom elemzése során elvonatkoztatni a gazdaságtól, vagy a közgazdaságtudományban a szociológiától.

Másodszor: habár ez természetesen egyike a modell legfontosabb funkcióinak, az alap/felépítmény distinkció marxista alkalmazása nem korlátozódik egyszerűen a strukturális okság hierarchiájára a *társadalomban* (arra, hogy a politikai-ideológiai formákat meghatározzák a termelőerők és termelési viszonyok), hanem ennél sokkal mélyebbre, messzebbre terjed. Átfogóbb értelemben az alap/felépítmény modellnek a célja annak megvilágítása, hogy a társadalmi rendszereket alkotó társadalmi és kulturális struktúrák az ezeket megalapozó mélyebb, *nem-társadalmi* struktúrákban gyökereznek, amelyek *közvetlenül köthetőek* a társadalom és a történelem magyarázatához. Ebből a nézőpontból a felépítményi társadalmi formáknak megvannak a maguk gyökerei a társadalmi-strukturális szinten, és a strukturális társadalmi formáknak is megvannak a gyökereik a nem-társadalmi szub-strukturális szintekben vagy valóságrétegekben. Az alap/felépítmény modell a maga átfogóbb alkalmazásában tehát rövid elméleti formula a hierarchikusan rendezett struktúrák egy háromosztatú rendszerére: *szub-struktúra* (az ember biológiája és természetes képességei), *struktúra* (a termelési mód és az értéktöbblet kisajátításának módja egy társadalomban) és *felépítmény* (azok a társadalmi viszonyok és ideológiai formák, amelyek maguk nem integráns aspektusai a struktúrának).

Azt állítom, hogy a kritikai realista tudományfilozófia fényében érdemes úgy „újjaépítenünk” az alap/felépítmény modellt, mint amelyben a magasabb szintű valóságrétegek „emergensek” az alsóbb-szintű rétegekhez képest. Ez az értelmezés egybevág Marxnak és Engelsnek a materializmus anti-redukcionista formája melletti elkötelezettségével, filozófiában és társadalomelméletben egyaránt. Ez azonban azt jelenti, hogy a struktúrák közötti viszonyok a „létezők” eme „láncában” a legjobban úgy ragadhatóak meg, mint az *ontológiai előfeltételezés* (a magasabb szint csak az alsóbb révén létezik, nem pedig megfordítva) és a *vertikális meghatározottság* viszonylatai (az alsóbb szint részben, de nem teljesen magyarázza a felsőbbet). Ez fókuszba helyezi azt a vitatott kérdést, hogy a gazdasági struktúrákat vajon kézenfekvő-e úgy tekintenünk, mint a politikai-ideológiai és az eszmei felépítményhez képest ontológiailag alapvetőeket. Érvelésem szerint ténylegesen ez a helyzet. Azonban a felépítmény egyoldalú ontológiai függése a struktúrától csak akkor kézenfekvő, ha *diakronikus* módon ragadjuk meg, mint amely specifikálja a különböző kulturális és politikai intézmények *történeti* eredetét a termelőerők és termelési viszonyok fejlődése során.

Már fentebb láttuk, hogy az első emberi társadalmi viszonyok kooperatív gazdasági viszonyok voltak, és e gazdasági viszonyoknak a kifejlődése alapozta meg a differenciáltabb társadalmi és kulturális létezését. Ezek a gazdasági viszonyok (ill. az ősembert és végül a mai embert, a *Homo sapiens*t jellemző társadalmi viszonyok) maguk is a gazdasági értelemben vett munka és az embernek mint biológiai lénynek a fejlődése közötti dialektikus kölcsönhatás történelmi termékei. Ténylegesen ez az elméleti láncszem az emberiség és a társadalom materialista antropológiája és a politika, kultúra és történelem materialista szociológiája között: az előbbi *alapozza meg az* utóbbit. [...]

A politikai-ideológiai felépítmények mindig gazdasági struktúrákon alapulnak (vertikális okság), de a történelmi-társadalmi következmények mindig sokféle strukturális mechanizmust feltételeznek – politikaiakat, ideológiaiakat, stb. (horizontális okság). Ennek ellenére azonban, mint hamarosan kifejtem, bizonyos értelemben Marx materialista társadalomtudománya általánosabban a történelem dinamikájának egy olyan értelmezését fogadja el, miszerint az alap és a felépítmény között „kölcsönös, de aszimmetrikus” függés, egymásra hatás áll fenn, amely összeegyeztethető azzal, hogy a társadalmi rendszerekben működik egy gyengébb, nem-determinisztikus „horizontális” kauzalitás is.

A második fontos igazság, amelyet itt le kell szögeznünk, az, hogy Marx alap-felépítmény modellje a maga szűkebb alkalmazásában (mint a termelési módok és a nem-gazdasági társadalmi struktúrák közötti viszony tézise) nem tisztán és egyértelműen a „társadalmi struktúra” és a „kultúra” közötti distinkció, ahogy azt gyakran elképzelik. A „struktúra” és a „kultúra” közötti distinkció átfogóbb az alap és a felépítmény közti distinkciónál, mivel e különbségtétel abban az egyszerű felismerésben gyökerezik, hogy a társadalom világát materiális és kulturális képződmények „népesítik be”, melyek a (minden nemzedék által) „készen talált” társadalmi világ aspektusai. A kritikai realista társadalomteoretikusok nagyon helyesen érvelnek amellett, hogy az anyagi és kulturális struktúrák az elmúlt nemzedékek társadalmi tevékenységeinek emergens tulajdonságai, amelyekkel az élő emberek úgy szembesülnek, mint saját gondolkodásukra és viselkedésükre ható korlátokkal, valamint lehetőségeket és impulzusokat adó tényezőkkel. Mindkét fajta struktúra „megalapozó” jellegű az emberi interakciókat és az emberi cselekvést illetően. Mindezt leszögezve is különbséget kell tennünk a társadalmi struktúrák és a kultúra között,

és pedig ama nyilvánvaló okból, hogy ezek a terminusok *különböző fajta* „emergens társadalmi tényezőkre” utalnak.

A „társadalmi struktúra” fogalma például az egy-egy társadalomban a használati értékek termelését, valamint az anyagi erőforrások és a tekintély forrásainak elsajátítását és elosztását meghatározó viszonyokra utal. A „kultúra” fogalma ezzel szemben egy társadalom ideológiai és eszmei struktúráinak összességére (azaz a kommunikáció, a jelentés, a legitimitás és a tudás rendszereire) vonatkozik.

Mivel az alap/felépítmény modellje a maga szűkebb értelmében nem felel meg pontosan a „gazdasági emergens valóságok” és a „kulturális emergens valóságok” közötti distinkciónak, ezért aligha fogható fel úgy, mint amely logikailag kizárná, hogy a társadalom gazdasági struktúrája *maga is* egyaránt magába foglalja úgy „materiális”, mint „kulturális” elemeket. Ezenfelül a társadalmak felépítményét nem csak az a gazdasági struktúra határozza meg, amelyen alapszik, hanem egyszersmind a „gazdasági” szinthez képest is alapvető „szubstruktúra” is (tudniillik az emberiség biológiailag adott szükségletei és képességei). Azt sem lehet egyértelműen állítani, hogy Marx az összes felépítményi tulajdonságot úgy akarta volna kategorizálni, mint a gazdasági feltételek vagy az osztályérdekek „tükröződéseit”. [...] Marx nem állítja, hogy a társadalom gazdasági struktúrája egyoldalúan meghatározza a felépítményt, sem pedig azt, hogy a gazdasági struktúra tisztán „anyagi” természetű volna.

Bármi is volt azonban magának Marxnak a felfogása, nem vonható kétségbe, hogy *bizonyos* kulturális struktúrák integráns részei a társadalom tágabb értelemben vett anyagi alapjának. Más kulturális struktúrák nem részei sem az alapnak, sem a felépítménynek, ám mind a kettővel összefonódnak, és mindkettő lényegi működési feltételeit adják. Megint más kulturális struktúrákat pedig ugyanannyira formálnak a struktúra „alatti” valóságsszintek, mint a gazdasági- és osztályviszonyok strukturális szintje. [...]

Konklúzió

Ennek a fejezetnek az alapvető célja annak bemutatása volt, hogy a megfelelő társadalomelméletet és szociológiát úgy kell felépítenünk, mint az emergentista materializmusnak az ember és a társadalom világára való alkalmazását. Igyekeztem kimutatni, hogy a szociológiai emergentizmus, ha ekképpen építjük fel, alátámasztja a társadalom

és a történelem dialektikus materialista felfogását, és ugyanakkor lényegesen mélyrehatóbb és gazdagabb lesz. Ha nem végezzük el ezt a feladatot, akkor vagy az idealizmusba való visszaesés fenyegeti (ami a szociológia majdnem minden fő formájának sorsa lett), vagy pedig elméleti mélység nélküli, deskriptív empirizmussá válik (amilyen a weberi és a posztmodernista elmélet). Ez az empirizmus kudarcot vall a társadalmi valóság leírásában, már csak azért is, mert képtelen megbirkózni a ténnyel, miszerint a társadalmaknak *fejlődési iránya* van. Amikor megkísérlik megmutatni, hogy sem a materializmus, sem az idealizmus nem nyújtja a társadalom és a társadalmi folyamatok megfelelő megértését, mind a weberianizmus, mind a posztmodernizmus idealizmusba csap át. Így a posztmodernizmus a „textualizmusnál” végzi, a társadalmi struktúra és interakciók a „diszkurzív gyakorlatra” redukálódnak. Hasonlóképpen a weberianusok oda jutnak, hogy az ideológiát és a kultúrát „szabadon lebegő” jelenségekként kezelik, mint amik varázslatos módon a semmiből tűnnek elő, minden külső vagy előzetes ok nélkül. Ennek a klasszikus megfogalmazása Weber elképzelése egy misztikus „racionalizálási folyamatról”, amelyben szerinte a kapitalizmus gyökerei rejlenek. [...]

Ezzel szemben az én álláspontom, miszerint az idealizmus és a pluralizmus elméletként és módszerként védhetetlen, logikusan következik Bhaskar kritikai realizmusából (mielőtt ez a transzcendentális kritikai realizmus Isten-központú és spiritualista álláspontjává torzult volna). A kritikai realizmus egyszerűen összeegyeztethetetlen a társadalom világról alkotott olyan elméleti-elemzési modellekkel, amelyek a „kultúrát”, a „tudatot”, vagy a „diszkurzust” kezelik a társadalmi világ elsődleges valóságaként, vagy összeömlesztik a társadalom világának összes magyarázó tényezőjét, [...] és kaleidoszkópszerű módon minden tényező meghatározhat minden más tényezőt. Ez azt jelzi, hogy az „eszmei elemek” magyarázatát mindig a mögöttes struktúrákban kell keresnünk. Ez persze nem jelenti azt, hogy az „eszmei elemek” csak passzívan „tudomásul vennék” a társadalmi valóság „anyagi elemeit”, vagy az eszmei tényezők ne lennének nélkülözhetetlenek a társadalmi interakciók bármely, a társadalmi rendszerek építéséhez vagy reprodukálásához vezető folyamatában. Azt azonban jelenti, hogy azokat az „eszmei elemeket”, amelyek hozzájárulnak a társadalmi struktúrák megszilárdulásához, módosításához, vagy akár átalakításához, mindig „a való élet ellentmondásai” töltik fel energiával, és mindig azokat fejezik ki. Ezek az anyagi ellentmondások adnak magyarázatot arra, hogy az ilyen kulturális képződmények miért tud-

nak reális társadalmi hatást kifejteni, és ezek határozzák meg, hogy a társadalmi rendszerben milyen változásokat tesz lehetővé az, amikor a kultúra trendjei emberi cselekvésekre fordítódnak le.

A társadalmi-történelmi materializmus eme kritikai realista „megkonstruálása” lehetővé teszi a társadalomteoretikus számára, hogy megvédelmezze Engelsnek azt a sokat vitatott állítását, miszerint az alap és a felépítmény közötti történelmi kölcsönhatásban a gazdasági szféra előbb vagy utóbb „szükségszerű módon érvényesíteni fogja a saját mozgását”. Ez a gazdaság és a társadalom közötti „kölcsönös, de aszimmetrikus kölcsönhatás” álláspontja, melyet korábban Engelsnek tulajdonítottam. Hogyan működik ez a megközelítés? A termelés osztályalapú viszonyai és az őket stabilizáló felépítményi formák végül akadályává válnak a zavartalan gazdasági növekedésnek. Következésképpen elkerülhetetlenül növekvő nyomás alá kerülnek mind a külső, mind a belső erők részéről (belföldi osztályellentétek, társadalmi nyugtalanság, katonai versengés a rivális államok részéről), a nyomás miatt pedig az akadálytalan gazdasági fejlődés érdekében bármilyen eszközzel is, de újra kell szervezni őket. A nyomás végül gyakran leküzdhetetlenné válik: a társadalomnak el kell indulnia a progresszív változás útján.

Ilyen esetben a „gazdaság dominanciája” a társadalomban „pozitív” következményekkel jár. Vagyis a gazdaság ösztönzi, motiválja az osztályágenseket olyan küzdelmekre, amelyekkel megreformálják vagy felforgatják a létező társadalmi viszonyokat (még ha ezek sokszor csak felülről jövő reformok is, melyek módosult formában ugyan, de megőrzik a létező elitek hatalmát és privilégiumait). Más esetekben viszont a „progresszív” osztályok, amelyek a termelés és a vagyonteretés új formáinak az úttörői, nem tudják megtörni a megkövült tulajdonformák és a hozzájuk tartozó felépítmény hatalmát a társadalom felett. Vagy pedig a hatalmi pozícióikba besáncolt elitek nem tudnak megfelelő választ adni a gazdasági kényszerek jelentette kihívásra (kontraproduktív, vagy jelképes reformokat vezetnek be). [...]

A strukturális viszony második vonása, amely megmagyarázza azt a tendenciát, hogy „a gazdasági mozgások szükségszerűen érvényesülnek”, az, hogy a felépítmény az alappal szemben „viszonylagos autonómiával” rendelkezik, de „strukturálisan függ” attól. [...] Először is a felépítmény „magját” jelentő formák (mint a politika, az oktatás és a jog) nélkülözhetetlenek a tulajdonosi elitek számára ahhoz, hogy biztosítsák kiváltságos helyzetüket a termelési viszonyok rendszerén belül. Ezért vitán felül áll, hogy e felépítményi formák olyan módokon

fognak fejlődni, amely elősegíti a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztályok között domináló gazdasági viszony működését (vagy legalábbis nem mond annak ellent). Másodszer: a társadalmi ágensek, akik hatalmi vagy tekintélyi pozíciókat töltenek be a felépítményi viszonyok vagy intézmények rendszerében, a maguk (normális esetben kiváltságos) életesélyeit abból a társadalmi többlettermékből vagy többletértékből szerzik meg, amelyet a kizsákmányoló osztály a közvetlen termelőkből kisajtol. Ebből az következik, hogy ők [...] nyomás alatt vannak, hogy érdekeiket és funkcióikat a tulajdonosi elitek szempontjainak megfelelően érvényesítsék. Ez azt jelenti, hogy az idő múltával erős társadalmi tendencia mutatkozik abban az irányban, hogy a felépítményi emergens entitások kénytelenek legyenek igazodni a társadalmi struktúra emergens entitásaihoz.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a gazdasági alappal szorosan összekapcsolódó felépítmények szükségképpen úgy fejlődnének, hogy garantálják a fennálló osztályviszonyok reprodukcióját. A felépítményi képződmények autonómiája olyan jellegű, hogy elitjeik [...] hajlamosak kifejleszteni a maguk külön érdekeit. [...] Amikor a felépítményi képződmények nem tudják adekvát módon védelmezni azokat a kizsákmányoló viszonyokat, melyekben gyökereznek, akkor ez végül vagy ahhoz vezet, hogy az alárendelt osztályok lerombolják őket, vagy pedig a társadalom meggyengül és végül akár össze is omolhat a gazdasági hanyatlás és a belső küzdelem miatt. Az is egy lehetséges kimenetel, hogy a társadalmat az idegen területekről jövő tulajdonosi elitek katonailag vagy gazdaságilag alávetik vagy lerombolják. [...]

Azt a következtetést vonom le mindebből, hogy a társadalmi-történelmi materializmus elméletileg védhető, mint egy, az alap és a felépítmény közötti „kölcsonös, de egyenlőtlen kölcsönhatást” állító tézis. Ám a fentiekben úgy érveltem, hogy a marxi társadalomtudományban sokkal több van, mint a strukturális okság elmélete. [...] Marx történelemelmélete az előre haladó társadalmi változások leírását kínálja, amelyek az úgy a társadalmi struktúrát, mint az egyes társadalmi képződményeket létrehozó, [...] de egymástól világosan megkülönböztethető generatív mechanizmusok kölcsönhatásaiból eredeztethetők. Ilyen először is a társadalmi munka (a társadalmi cselekvés egy kiemelkedően fontos módja) és az elmúlt nemzedékektől örökölt termelési mód (a társadalmi struktúra egy kiemelkedően fontos része) közötti kölcsönhatás. Másodszer ilyen az osztályhelyzetek és az osztálycselekvés (azaz az osztálystruktúra és az osztályharc)

közötti kölcsönhatás. Harmadszor pedig ott vannak a termelőerők és a termelési viszonyok, valamint a politikai-ideológiai felépítmény egymásra hatása, ami befagyasztja vagy megjavítja a fennálló tulajdon- és társadalmi viszonyokat. Ebből a perspektívából szemlélve az anyagi struktúra (a termelőerők és a termelési viszonyok az előző nemzedékektől örökölt összessége és ama strukturális képességek, amelyekkel ezek az emberi ágenseket felruházzák) és a materiális cselekvések (részvétel a társadalmi termelésben, kizsákmányolás és az osztályharc) minden más tényezőnél erősebb oksági hatása az, amely a legalapvetőbbben meghatározza a társadalmi rendszerek felépítését és fejlődési pályáját.

(Fordította: Szalai Miklós)

Steve Keen és a marxi értékelmélet

„Amíg tőkések adnak munkát,
a tőkéséké a haszon.”

(József Attila: A tőkések hasznáról)

Steve Keen ausztrál posztkeynesiánus közgazdász azzal vált híressé, hogy 2001-es könyvében, a *Debunking Economics – the Naked Emperor of Social Sciences*-ben megjósolta a 2008-2010-es nagy gazdasági válságot – nem csak annak a kitörését, hanem konkrét pénzügyi okait is.¹ Könyvében, amely a nagy válság után bővített és átdolgozott kiadásban újra megjelent, Keen a neoklasszikus közgazdaságtani paradigma számos előfeltevését megsemmisítő bírálatnak vetette alá. Keen tehát kritikus az uralkodó neoklasszikus közgazdaságtani elmélettel szemben, és rendkívül nagyra tartja Marxot, mi több, a saját – posztkeynesiánus – közgazdasági elméletét is éppenséggel marxi axiómákra akarja alapozni.² Ugyanakkor Keen kritikus a marxi közgazdaságtan elméleti alapjaival, mindenekelőtt a munkaérték-elmélettel szemben is, s Marx szerint tudományosan értékes mondanivalóját úgy véli megragadni, hogy „leválasztja” azt a munkaérték-elméletről – majd ebből szociáldemokrata-keynesiánus politikai-társadalmi konklúziókat von le: elveti a tőkés-proletár osztályellentét antagonisztikus jellegét és a süllyedő profitráta törvényét.³ Az alábbi tanulmányban ismertetem Keen koncepcióját, és megkísérlek megcáfolni egy, a keeni kritika „kivédésére” tett marxista kísérletet, de utána igazolni igyekszem, hogy Keen a marxi értékelmélet elleni – helyes – ellenvetéseiből téves konklúziókat von le.

A marxista közgazdaságtan legalapvetőbb – és annak legfőbb vonzerejét, társadalmi mozgósító hatását adó – tétele a *kizsákmányolás* elemzése: az az állítás, hogy a tőkésék profitja kizárólag a munkások meg nem fizetett többletmunkájából származik, amelyhez a tőkésék úgy jutnak, hogy a munkások – mivel az eredeti tőkefelhalmozás folyamata során a közvetlen termelőket elválasztották termelőeszközeiktől, és így nincs más lehetőségük a megélhetésre – kénytelenek eladni munkaerejüket a munkaerőpiacon olyan áron, amely csak a pusztán megélhetésüket fedezi. A munkások munkanapjuk egy részében munkájukkal az önfenntartásukra szolgáló munkabért ellentételezik, a munkanap fennmaradó részében viszont a tőkéséknek termelnek érték-többletet. Marx e kizsákmányoló viszony kvantitatív elemzésére a munkaérték-elméletet használta fel, amelyet a korábbi – polgári – közgazdászoktól, Smithtől és Ricardotól vett át (jóllehet, ők nem alkalmazták azt olyan következetesen, mint Marx). A munkaérték-elmélet szerint az áruk, köztük az áruként megjelenő munkaerő piaci értékét, csereértékét (amely nem azonos a tényleges piaci árral, mert azt a mindenkori – és állandóan változó – keresleti- és kínálati viszonyok határozzák meg, és a tényleges érték körül „mozog”) az előállításukhoz társadalmilag (a technika adott fejlettségi szintjén) átlagosan szükséges munkaidő határozza meg. A munkások munkaerejének értéke egyenlő az azoknak a javaknak az előállításához társadalmilag átlagosan szükséges munkaidővel, amelyeket a munkásoknak a munkabérükből meg kell vásárolniuk a munkaerejük reprodukálása érdekében. Ezt az értéket a munkások munkaerejét a munkaerőpiacon megvásároló kapitalista általában megfizeti. A tőkésék és a bérmunkások között a munkaerőpiacon megvalósuló csere tehát egyenértékek cseréje.

Azonban ha a munka határozza meg a tőkésék által termelt áruk értékét, és a munka értékét a tőkésék megfizetik a munkásoknak – akkor honnét származik a kapitalisták profitja? Marx – elmélete egészét meghatározó – zseniális felfedezése az, hogy különbséget tesz a *munkaerő értéke* (illetve ára), és a *munka értéke* között. A munkaerőpiacon a tőkésék munkabér formájában megfizetik a munkások munkaerejének az értékét – de nem a munkások számukra végzett összes munkájának az értékét. Ha például a munkások „önújratermelése” – az ételkészítés, a lakhatás, a ruházzkodás stb. – olyan áruk megvásárlását igényli, amelyeket a társadalom átlagosan napi hat óra

munkával tud előállítani, akkor a munkások is hat munkaórának megfelelő napi munkabért fognak kapni a munkaadóktól. De ebből nem következik, hogy egy nap csak hat órát tudnak és fognak dolgozni. A munkaadó arra kényszeríti a munkavállalókat (azáltal, hogy mindig az elbocsátás, a munkanélkülivé válás fenyegeti őket), hogy naponta nyolc, tíz, vagy tizenkét órát is dolgozzanak, s ezt a plusz munkaidőt (illetve az ez alatt a munkaidő alatt előállított árukat, ezek piaci árát) a munkaadó értéktöbbletként elsajátítja. A munkanap két része, vagyis a termelt áru értéke és az ellentételezéseként fizetett munkabér közti különbség, illetve az ennek megfelelő értékmenyiség adja a kizsákmányolási rátát (értéktöbblet-ráta).

A kapitalisták haszna azonban – általában – nem kizárólag a munkások kizsákmányolásának mértékétől függ, mert a termeléshez munkaeszközökre, gépekre, nyersanyagokra van szükség, és ezek ára is befolyásolja profitjuk szintjét. Az értéktöbblet (illetve a piacon a megtermelt áruk eladásából szerzett pénzbeli nyereség) és az osztóke (a munka és a nem munka jellegű inputok) közötti arány a profitráta. A profitráta természetesen függ az élőmunka és a többi termelési tényező közötti aránytól, amelyet Marx a tőke szerves összetételének nevez. Mivel az egyes régiókban, iparágakban, de akár az ugyanahhoz az iparághoz tartozó egyes üzemekben is különböző ütemben és különböző mértékben vezetnek be új, kevesebb munkát igénylő technológiákat, ezért a tőke szerves összetétele – és következésképpen a profitráta – minden tőkés esetében más és más. Marx szerint azonban ezek a különbségek kiegyenlítődnek, mert azokból az üzemekből vagy iparágakból, ahol a profitráta alacsony, a tőkésék kivonják a tőkét, és átviszik azokba, ahol viszont magas. Emiatt ezekben az alacsony profitrátájú termelőegységekben visszaesik a termelés, csökken a kínálat, ezért a fogyasztók hajlandóak többet adni az árukért és emelkednek az árak, ami visszavonzza a tőkét a magasabb profitrátájú termelőegységekből. Így azután a gazdaság egészében beáll egy átlagprofitráta, s a tőkésék által termelt áruk tényleges piaci árát – a munkaerő árán és a munkán kívüli termelési tényezők árán felül – ez az átlagprofitráta határozza meg.

A kapitalisták természetesen – az egymással folytatott verseny kényszere miatt – szüntelenül növelni igyekeznek saját profitjukat. Az első módszerük erre a munkások által teljesített többletmunka mennyiségének (ezt nevezi Marx abszolút értéktöbbletnek) a növelése. Azonban mivel sem a termelésbe bevonható újabb munkaerő mennyisége, sem a munkások kizsákmányolásának mértéke egy bizonyos ponton

túl nem növelhető tovább, ezért a tőkésék arra kényszerülnek, hogy inkább a többletmunkának a szükséges munkához képesti *arányát* igyekezzenek növelni, olyan módon, hogy – új, munkát megtakarító technológiák bevezetésével – növelik a munka termelékenységét. Minél nagyobb a munka termelékenysége, a munkanap annál nagyobb részében fognak a munkások a tőkésék számára többletmunkát teljesíteni, és egyre kisebb részében fognak a munkabérért, a megélhetésért dolgozni. (Ez nem jelenti azt, hogy a munkások – ezt a nézetet sokszor tulajdonítják Marxnak vulgáris kritikusai – egyre rosszabbul élnének. Ugyanis, bár a munkanap egyre kisebb részében dolgoznak a munkabéréükért, közben azoknál a cégeknél is nő a munka termelékenysége, ahol a létfenntartásukhoz szükséges árukat gyártják, és ezért csökken az áruk értéke, illetve ára is – tehát lehetséges, hogy a teljes munkanap egyre kisebb *hányada* után járó munkabérből a munkások egyre több árut tudnak vásárolni.)

Ahogy azonban a tőke szerves összetétele nő, a tőkésék összes tőkéjének egyre kisebb hányada fordítódik a munkabérekre (ez az ún. változótőke), és egyre nagyobb a nem munkajellegű inputokra, termelési tényezőkre (ez az ún. állandótőke). A kapitalisták számára azonban csak a változótőke hoz profitot, mert Marx szerint csak az élőmunka teremt „új” értéket, míg a gépek és a többi termelési tényező használatuk során csak „szétosztják” a bennük megtestesült értéket – az előállításukhoz szükséges, bennük „megtestesült”, „megalvadott” munkaidőt – az általuk legyártott áruk között. Ha például egy gép 100 munkaóra alatt készült el, és amíg el nem használódik, egy meghatározott árucikkből 10 000 darabot gyártanak le ennek a gépek a segítségével, akkor 0,01 egységnyi értéket „tesz bele” minden egyes darabba, ennyivel növeli egy-egy áru értékét (és – elvileg, ha elvonatkoztatunk a piaci értékesítés nehézségeitől és előre nem látható esetleges körülményeitől – az árát is).

Mivel a termelés összértékét növelő tőkerész (a változótőke) aránya egyre csökken az összes tőkén belül, ezért az átlagprofitráta egyre csökkenő tendenciát mutat, és ezért a tőkés gazdaságban időről-időre egyre súlyosabb válságok lépnek fel. Természetesen a csökkenő profitráta törvényének számos ellentendenciája van – az egyik az, hogy bár a profitráta csökken, de az értéktöbbletráta növekszik, s az értéktöbbletráta növekedése kompenzálja a tőkésék a profitráta süllyedéséből fakadó veszteségeit. A másik az, hogy a munka termelékenységének növekedése folytán a termelőeszközök, a gépek, a nyersanyag értéke/ára is egyre csökken – a kapitalisták olcsóbban

tudják beszerezni ezeket, és ezért nem feltétlenül nő az állandótőke mennyisége (illetve aránya a változótőkéhez képest). Amikor túl sok tőke halmozódik fel és túl alacsonnyá válnak a profitráták, akkor megoldásként nem termelő beruházásokba fektetik be a tőkét – például az ötvenes években, a hidegháború éveiben a fegyverkezési verseny finanszírozásába⁴ –, vagy egyéb módokon semmisítik meg, és így állítják helyre a profitrátát.

A tőkés-bérmunkás viszony eltérő konceptualizálásai: marginalista, neo-ricardiánus és ortodox marxista értékelmélet

A marxi értékelmélet első nagy kritikusa, Eugen Böhm-Bawerk a marginalista közgazdasági iskolához tartozott, az ő érvei tehát a marginalista elmélet előfeltevéseiből indulnak ki.⁵ A marginalista elmélet szerint a fogyasztási cikkek és a termelési tényezők árait a fogyasztók – illetve a termelési tényezők felhasználói, a vállalkozók – pénzben mérhető preferenciái határozzák meg, ezek a preferenciák pedig attól függenek, mennyire hasznos az áru a vásárló számára (*utility*). (Zéró lesz a hasznosság, illetve az áru értéke, ha a fogyasztónak nincs több árura szüksége). A termelési tényezőknek tehát nincs a kompetitív piactól, a kereslet és a kínálat egyensúlyától független, objektív értékük. Ez vonatkozik a munkaerőre is: normál piaci feltételek között a munkavállalók pontosan annyit kapnak a munkájukért, amennyivel a megtermelt javak értékéhez hozzájárulnak. Ugyanígy a tőkejavak (nyersanyag, gépek stb.) tulajdonosai is a termeléshez való hozzájárulásuk értékét kapják meg, profit formájában. (Ettől még persze *etikai* alapon a szocialisták tarthatják igazságtalannak a termelési javak tulajdonának megoszlását a kapitalizmusban.)

Böhm-Bawerk szerint feloldhatatlan ellentmondás van *A tőke* I. és III. (már Marx halála után megjelent...) kötetének érvelése között. Amíg az I. kötetben Marx az áruk árait az élőmunka meghatározott mennyiségeiből vezeti le, addig a III. kötetben – mint láttuk – azt állítja, hogy ténylegesen az árak sohasem felelnek meg az értékeknek, mert a tőkék közötti verseny hatása alatt kialakul az átlagprofitráta, s a javak piaci árát ez, és nem a munkaértékekben meghatározott profitráta határozza meg. (Ez az ún. „transzformációs probléma”). Ha azonban az átlagprofitrátának megfelelő piaci árak a piacon mindig eltérnek a munkaértékektől, akkor ennek vonatkoznia kell az áruk termelésénél felhasznált termelési tényezők áraira is – ezek sem felelhet-

nek meg a munkaértékeknek. Következésképpen az árakat sohasem határozzák meg a munkaértékek, s azok feltételezése voltaképpen felesleges. Marx tehát az árak, a bérek, a profitok, a piac empirikus jelenségei „mögé” odaképzelte amolyan „metafizikai lényegként” az értékeket és az értéktöbbletet.

A transzformációs probléma *A tőke* III. kötetének megjelenése óta rendkívül sok vitát váltott ki: a marginalista és a marxista közgazdasági elmélet polémiájának ez a kérdés állt a központjában.⁶ A vita akkor kapott új dimenziókat, amikor Marx értékelméletének marginalista kritikája mellé az ötvenes-hatvanas években felsorakoztak az ún. neo-ricardiánus kritikusok, akik sokszor szimpatizáltak a marxizmussal,⁷ de elvetették a marxi munkaérték-elméletet. A neo-ricardiánus közgazdászok – mindenekelőtt Piero Sraffa,⁸ és az ő nyomán Ian Steedman, a *Marx after Sraffa* c., a marxista, baloldali közgazdász-körökben nagy hatást keltett mű írója – szerint a marginalista elmélet téves: a termelési tényezők értéke a piaci keresleti viszonyoktól függetlenül objektíve adott, a termelési költségek határozzák meg. A termelési költségeket részben a bérrel határozza meg, részben az egyes termelési tényezők hozama, profitrátája. Sraffa formulája szerint normál esetben:

$$r = R(1-w),$$

ahol r a profitráta, R a többlettermék aránya a felhasznált termelési javakhoz képest, w pedig a munkabér (termékegységként). (A munkabér nem azonos a munkások öfenntartásához szükséges javak értékével, mert a munkások az osztályharcban kivívott előnyös hatalmi pozícióik révén messze a megélhetési költségek fölé növelhetik bérüket. Következésképpen a munkabérek nem állnak arányban a munkaértékekkel.)

A kapitalista termelés során tehát értéktöbblet képződik. A termelési tényezők tulajdonosai és a munkavállalók osztoznak ezen az értéktöbbleten. De a termelési költségeket, a termelés technikai és társadalmi feltételeit felesleges kitérő lenne a bennük megtestesült élőmunka mennyiségeire visszavezetni.⁹ Ezért az értéktöbblet sem teljes egészében az élőmunkának „jár” – létrehozatalához a többi termelési tényező tulajdonosai is hozzájárulnak. Azonban a neo-ricardiánusok, ellentétben a marginalista elmélettel, *nem* állítják, hogy a kapitalizmusban nincs kizsákmányolás. A bér munkások a kapitalizmusban ki vannak zsákmányolva – de nem azért, mert a teljes értéktöbbletet ők

állítják elő, hanem azért, mert a tőkésekkel szembeni aszimmetrikus hatalmi pozíciójuk, a munkaerőpiacon való kiszolgáltatottságuk miatt általában kevesebbet kapnak az értéktöbbletből, mint amennyivel hozzájárultak a létrehozásához.

Az 1980-as évektől azután kialakult a neo-ricardianizmus fundamentalista, neo-ortodox marxista bírálata, amelynek képviselői ragaszkodnak hozzá, hogy *A tőke* I. és III. kötete közötti ellentmondás feloldható – és a piaci árak visszavezethetőek az előállításukhoz társadalmilag átlagosan szükséges élőmunka mennyiségeire.¹⁰

Steve Keen és a marxista értékelmélet

Keennek a marxi értékelmélet felett gyakorolt kritikája nagyjából ugyanazon a vonalon halad, mint Sraffaé és a neo-ricardiánusoké, vagyis azt állítja, hogy bár az érték (és az értéktöbblet) objektíve létezik, de az értéket és az értéktöbbletet nem egyedül az élőmunka teremti, hanem az összes termelési tényezők együttesen. Keen elméletének – saját véleménye szerint is – az adja a „nóvumát”, hogy állítása szerint ez *magából a marxi elméletből* következik, és hogy maga Marx is – ha következetesen alkalmazza saját logikáját – erre a következtetésre jutott volna.¹¹

Keen szerint ugyanis Marx interpretálói és védelmezői, a Böhm-Bawerknek marxista oldalról elsőként válaszoló Rudolf Hilferdingtől kezdve, eltorzították Marx mondanivalóját egy alapvető kérdésben – részben azért, mert Marx írásai akkor még nem voltak elérhetőek, és részben azért, mert tudatosan el akarták hallgatni mindazt, ami ellene szólhatott volna saját értelmezésüknek.¹²

Marx munkásságának hagyományos, marxista értelmezése szerint ugyanis a *használati érték* nem játszik szerepet a marxi értékelméletben. Az egyszerű árunak (a munkaerő-árut is beleértve) van használati értéke és van csereértéke. A használati érték – ellentétben a modern, marginalista közgazdaságtan „hasznosság” (*utility*) fogalmával – nem vihető át az egyik tárgyról a másikra; azt fejezi ki, hogy milyen haszna van egy árunak az emberi szükségletek kielégítésében. Éppen ezért használati értéke azoknak a javaknak is van, amelyeknek csereértéke nincsen – mint például a levegőnek –, viszont igen magas csereértéke lehet egy olyan árunak, amelynek szinte semmilyen gyakorlati haszna sincs (például a gyémántnak). Ezért a klasszikus marxizmus hagyományos felfogása szerint a használati érték semmilyen szerepet

nem játszik az árak és az áruviszonyok alakításában. Ezzel szemben a csereérték átvihető egyik áruról a másikra: a csereérték a „közös elem” két – egymástól anyagi minőségét, eredetét, felhasználhatóságát, tehát minden más szempontot tekintve sokszor teljesen különböző – áruban (például egy cipőben, amelyet kenyérré cserélnek). Ez az a „közös elem”, amely az áruk közötti kvantitatív cserearányt meghatározza, és amely azután a pénzbeli árakban kifejezést nyer, amikor a csere egy társadalomban már kellően általánossá és rendszeressé válik. A munkások és a kapitalisták között a munkaerőpiacon végbemenő cserét – mint láttuk – a munka csereértéke határozza meg, s ezért ez a csere egyenértékek cseréje. A tőkésék profitja abból fakad, hogy a munkások által létrehozott áruk csereértéke nagyobb a munkaerő csereértékénél.

Keen szerint ez a hagyományos Marx-értelmezés *hamis*. Amikor a kapitalisták megveszik a munkaerőt a munkaerő „tulajdonosától” a munkaerőpiacon, akkor megfizetik a munkaerő csereértékét – de nem egyszerűen a munkaerő által a bér ellenértékén felül előállított árukban megtestesülő csereértéket veszik meg ezzel, hanem a munkaerő *használati értékét* is. A munka használati értéke pedig abban áll, hogy új árukat, és így új csereértéket hoz létre – ez a használati érték pedig semmilyen arányban nem áll a munkaerő csereértékével (ezért lehet a tőkésék profitja olykor annyira magas). A munkaerő-áru csereértékét a tőkésék megfizetik, hiszen a tőkés-bérmunkás csere egyenértékek cseréje, de a használati értékét ellentételezés nélkül elsajátítják.

Ám ha ez így van a munkaerő esetében, akkor miért ne lehetne ugyanez a helyzet a gépekkel is? A kapitalista gépeket vásárol – csereértékükön –, és aztán használati értéküket felhasználja csereértékek létrehozására, az árukat pedig, amelyekben ezek a csereértékek megtestesülnek, eladja a piacon – természetesen magasabb áron, mint amit fizetett értük, ebből származik a profitja is. Tisztán elvben – ha volna olyan termelési folyamat, amelyhez semmilyen élőmunka sem szükséges – a tőkés kitermelhetne profitot magának *kizárólag* a gépekből is!

Éppen mivel az áruk használati értéke nem összeadódik a termelésben (hiszen sem a munkások gépek nélkül, sem a gépek a munkások nélkül nem tudnák létrehozni a használati értékeket), hanem megsokszorozódik, ezért a megtermelt áruk értéke (és az ára) semmilyen arányban nem áll a megtermelésükhöz felhasznált árufajták (például az élőmunka) értékével. Vagyis nem mondhatjuk

többé Marxszal, hogy az élőmunka lenne az érték „mérceje” vagy az érték szubsztanciája.

Ha mégis azt akarnánk állítani, hogy a gépek *nem* termelhetnek több csereértéket a piaci árakban megjelenő csereértéknél, akkor ezzel azt mondanánk, hogy használati értékük pontosan megfelel csereértéküknek. Ez azonban ellentmond annak a marxi axiómának, hogy a használati érték és a csereérték semmilyen vonatkozásban nem állnak egymással.

Mivel többletértéket az élőmunkán kívül a gépek¹³ is előállítanak, az egyes termelőegységek vagy egyes iparágak profitrátái között nem lesz a tőke szerves összetételéből előálló különbség, nem kell, hogy az „eredeti”, a termelésből előálló profitrátákból átlagprofitráta alakuljon ki – s így eltűnik a transzformációs probléma is.

Az élőmunka kizárólagos értékteremtő szerepét csak úgy lehet fenntartani, ha elvetjük az áruviszony fentebb vázolt marxi elemzését, vagy ha azt állítjuk, hogy a gépek valamiképpen kivételek volnának ez alól. Keen szerint Marx pontosan ez utóbbit gondolta.¹⁴ Marx Keen szerint egyszerűen nem vette észre az árukra és az értékekre vonatkozó axiómái közötti ellentmondást – későbbi követői pedig azért nem vették tudomásul, illetve próbálták elleplezni azt, mert az élőmunka kizárólagos értékteremtő szerepének fikciója jól megfelelt a marxizmus *ideológiai* szempontjainak: hiszen a munkásokat azzal az állítással lehetett a legjobban forradalomra „bujtogatni”, hogy a tőkésék teljes haszna az ő meg nem fizetett többletmunkájukból származik.¹⁵

Matthijs Krul érvei Keennel szemben

A marxista szerzők közül – tudomásom szerint – egyedül Matthijs Krul közgazdaságtörténész¹⁶ vállalkozott rá, hogy szembeszálljon Keen nézetével.¹⁷ Krul úgy látja, hogy Keennek az élőmunka kizárólagos értékteremtő szerepével szembeni kritikája három részre bontható. 1. A „maradék” problémája: amikor megpróbáljuk megadni egy áru termelési költségeit, akkor mindig fogunk találni az élőmunkán kívül más tényezőket is. Megpróbálhatjuk visszavezetni a többi termelési tényezőt (költségeket) az élőmunka meghatározott mennyiségeire (például a gépek értékét a gépek legyártásához szükséges élőmunka idejére, vagy a mezőgazdasági termékek értékét a föld megműveléséhez szükséges élőmunka idejére – de megint csak fogunk találni bizonyos, nem-élőmunka jellegű tényezőket – a gépeket más

gépek, szerszámok segítségével gyártják, és nem csak az élőmunkával állítják elő, a földet a mezőgazdasági gépekkel, műtrágyával, vetőmaggal művelik meg és nem pusztán a parasztok munkájával, és így tovább. Az újabb nem-élőmunka jellegű termelési tényezők értékét is megpróbálhatjuk az élőmunka mennyiségeire visszavezetni – de mindig lesz egy, az élőmunka mennyiségeire redukálhatatlan „maradék”. 2. Ha Marxnak igaza van, akkor a gépek által a termékeknek „átadott” használati értékek mennyisége pontosan meg kellene, hogy egyezzen a gépek által a termékeknek átadott csereértékek mennyiségével. Ez azonban, mint láttuk, ellentmond annak a marxi axiómának, hogy a használati érték és a csereérték egymástól teljesen független mennyiségek. 3. A transzformációs probléma – amelyet Keen javaslatára természetesen kiküszöböl.

Krul válasza az első ellenvetésre az, hogy azért találunk mindig „maradékot”, amikor a termelési költségekből levonjuk az élőmunka mennyiségeit, mert a termelés, az emberi civilizáció természetesen nem a kapitalizmussal kezdődött, viszont a munkaérték-elmélet csak a kapitalizmusban érvényes. *Mielőtt* a kiterjedt ártermelési rendszere létrejött, az emberek természetesen termeltek, sőt már létezett társadalmi többletermék is, és az élőmunkán kívül a társadalmi többletermék más tényezőit, más termelőeszközöket is használtak. Ezeknek a termelőeszközöknek az értéke „kezdeti” költségként beépült a kialakuló kapitalizmus termelési folyamatainak termelési költségeibe. Ez a kapitalizmus „előtről” származó termelési költség, érték nem vezethető vissza az élőmunka mennyiségeire – de ez nem cáfolja azt, hogy a kapitalizmus rendszerében az élőmunka teremt minden értéket. Ezt a választ elfogadhatónak tekinthetjük, bár nem igazolja, hanem csak a cáfolattól menti meg a munkaérték-elméletet.

Keen második ellenvetésével kapcsolatban Krul azt állítja: az a követelmény, hogy ha a gépek nem teremtenek új értéket, hanem csak a bennük megtestesült értéket adják át a termékeknek, akkor a segítségükkel megtermelt termékekben keletkezett használati értékeknek pontosan – mennyiségileg – meg kell felelniük a gépekben megtestesült (csere)értékekkel, indokolatlan. Ugyanis egy-egy termelési ciklus alatt (és pláne a gépek elhasználódási ideje alatt, amely akár évekig, évtizedekig tarthat) a technológia fejlődése, a munka termelőékenységének növekedése alapvetően megváltoztatja a gépekben megtestesült érték mennyiségét. A gépek elértektelenednek, mert az előállításukhoz társadalmilag átlagosan szükséges munkaidő lecsökkent – következésképpen az árukba „bekerült” értékmenyiség

(akár a használati, akár a csereértékük) sem lesz azonos az eredetivel. A termelési folyamat végtermékeinek a gépektől „származó” értéke kvantitatív módon nem határozható meg.

Krulnak igaza van abban, hogy a gépekben megtestesült érték – és következésképpen az áruknak átadott érték – általában nem marad(hat) változatlan a gépek elhasználódási ideje alatt. Csakhogy amennyiben az árukba „belekerült” érték mennyisége meghatározatlan, akkor ez az érték nem csak kevesebb, hanem a több is lehet, mint amennyi a termelési ciklus elején volt. Vagyis ebben az esetben az is lehetséges – nem tudjuk kizárni –, hogy a gépek új értéket teremtek, és az is jelen lesz az árukban. Következésképpen ez az érv nem támasztja alá, hogy kizárólag az élőmunka teremtene értéket – maximum azt bizonyítja, hogy ezt nem zárhatjuk ki.

A transzformációs problémával kapcsolatban Krul azt állítja, hogy Keen figyelmen kívül hagyja azoknak az „új” fundamentalista marxistáknak, az úgynevezett TSSI (Temporal Single System Interpretation) megközelítés híveinek a tudományos eredményeit, akik az elmúlt évtizedekben – Krul szerint – bebizonyították, hogy a transzformáció problémája igenis megoldható anélkül, hogy fel kellene adni Marxnak azt az előfeltevését, miszerint csak az élőmunka teremthet értéket. A jelen tanulmányban nem vizsgálhatjuk meg részletesen a TSSI érveit és a körülötte kialakult vitákat. Az érvelés kedvéért engedjük meg Krulnak, hogy igaza van, a TSSI képviselői *valóban* megoldották a transzformációs problémát: a piaci árak visszavezethetőek az élőmunka mennyiségeire. Csakhogy ez nem bizonyítja azt, hogy vissza is *kell* vezetni őket ezekre. Ahogyan a marxizmus egy kritikusa frappánsan megfogalmazta:

„A transzformációs probléma egy lehetséges matematikai megoldása szükséges, de nem elégséges feltétele Marx elmélete érvényességének. Egy sikeres megoldás nem bizonyítaná, hogy az elmélet helyes. Ez könnyen belátható abból a tényből, hogy *bármelyik* inputot választhatjuk az érték teremtőjének, és ekkor az ebből előálló »értékeket« »transzformálhatjuk« termelési árákká. Így a »papírérték-elmélet« azt állítaná, hogy az árakat végső soron a társadalmilag szükséges papír (fontosságban mért) mennyiségeiként definiált értékek határozzák meg. A tőke szerves összetétele ebben az elméletben a nem-papírjellegű termelési eszközöknek a papírhoz való aránya lenne, s ezért a többletérték. A tőke egészét újra lehetne írni úgy, hogy a »papírt« helyettesít-

jük be a »munka« helyére. A papírtulajdonosok kizsákmányolása menne végbe ebben a gazdaságban, mert a papírtulajdonosok valójában nem a papírjukat adnák el, hanem a »papír-erejüket«. Azokat a javakat, amelyeknek a megtermeléséhez nem lenne szükség a »papír-inputokra«, úgy tekinthetnénk, mint amelyeknek »imaginárius árai« vannak, éppen úgy, ahogy Marx tekinti azokat az árukat, amelyeknek a megtermeléséhez nincs szükség munka-inputokra. Ugyanezt el lehet végezni persze az »elektromossággal«, a »folyadékkal«, a »fémmel«, a »gépekkel«, vagy a »tőkével« (állótőke, amelyet aztán át lehetne nevezni változótőkévé), így megmutatva, hogy a tőkésosztály termeli meg a társadalom egész gazdagságát, más osztályok pedig kizsákmányolják, különösen az egyáltalán nem termelő munkásosztály, amely nem járul hozzá a termeléshez semmilyen tőkével, és ezért semmilyen értékkel. Ahhoz, hogy alátámasszuk Marx elméletét, ki kellene mutatni *mind* azt, hogy az árak matematikailag levezethetőek a munkaértékekből, *mind pedig* valamilyen jó érvet felhozni amellet, hogy miért akarnánk elvégezni ezt – miért kellene, hogy a »munkaként« ismert inputok osztályának ilyen kiváltságos helyzetet biztosítsunk az árak meghatározásában.”¹⁸

Az eddig elmondottakon kívül Krul arra is hivatkozik, hogy az élőmunka az egyetlen olyan áru, amely a tőkés termelési folyamat minden pontján jelen van; az élőmunka az az áru, amellyel a rendszer folyamatosan reprodukálja magát. Azonban ez tévedés. A termőföld, vagy bizonyos, a termelés minden pontján szükséges nyersanyagok vagy üzemanyagok, vagy maga a pénz is olyan áru, amelyre folyamatosan szükség van a rendszer reprodukálásához. Krul érvelése tehát nem támasztja alá azt, hogy a nem-munkajellegű termelési tényezők nem teremtenek értéket – legfeljebb azt, hogy Keen nem tudja ezt kizárni.

Keen és a marxista közgazdaságtan érvényes mondanivalója

Mi „marad” ezek után Keen szerint a marxizusból? Mivel a gépek is teremtenek többletértéket, ezért a termelési folyamatban keletkező teljes többletérték nem a munkások – meg nem fizetett – többletmunkájából származik. Ezért a munkások részéről morálisan nem jogos, hogy igényt tartsanak a teljes többletértékre,¹⁹ és a megszerzése nem is feltétlenül érdekük: „... a marxizmus megszűnik olyan elméletnek

lenni, amely minden körülmények között a forradalmat támasztja alá” – állítja Keen.²⁰ A többletérték elosztása körül harc folyik a tőketulajdonosok és a munkások között, és a harcban a többlettermék elosztását a munkások és a burzsoázia egymással szembeni hatalmi pozíciója határozza meg. A többlettermék elosztását a dolgozók érezhetik elfogadhatatlanul igazságtalannak, illetve számukra hátrányosnak, például azért, mert a burzsoázia – rövidlátásból, vagy mert nem tudja az elosztásra irányuló erőfeszítéseket megfelelően koordinálni – elfogadhatatlanul keveset „ad” a munkásoknak az értéktöbbletből (bérek és szociális szolgáltatások formájában). Ilyen esetben a dolgozóknak racionális érdeke lesz a burzsoázia hatalmának megdöntése,²¹ a proletárforradalom, és ez kedvező történelmi körülmények között meg is valósulhat – de ez nem egy, a rendszer lényegéből fakadó történelmi szükségszerűség, hanem bizonyos történelmi körülmények következménye lesz.

Marx egyéb megállapításai a tőkés gazdaságról, például a gazdasági válságokról, szintén nem veszítik el a maguk érvényességét Keen szerint. A kapitalizmus, ellentétben az egyszerű árutermeléssel, a használati értékek termelése helyett a felhalmozott csereérték bővített újratermelésére, a kompetitív felhalmozásra épül. Ebből fakadnak a kapitalizmus különböző irracionális vonásai, amelyek a többi gazdasági rendszerből – amelyek a használati értékek termelésére, tehát az emberi szükségletek kielégítésére épülnek – hiányoznak. Mit sem változtat mindezen, hogy a csereértéket nem kizárólag az élőmunka állítja elő.

A gazdasági válságok sem a többletérték termelésének, hanem a piacon való sikeres befektetésének, értékesítésének a nehézségeiből fakadnak (alulfogyasztási-túltermelési krízisek).²² A kapitalistáknak a kompetitív felhalmozás érdekében nem elég megtermelniük az értéktöbbletet: realizálniuk is kell a piacon, ami nem mindig lehetséges, és amikor ez nem sikerül, az válságokhoz, ciklikus ingadozásokhoz és pazarláshoz vezet.

A süllyedő profitráta törvényét viszont Keen szerint „el kell vetnünk”.²³ Hiszen ha a gépek is teremtenek értéket, akkor a gépekre fordított tőke ugyanúgy növelheti az értéktöbbletet, mint az élőmunka bérezésére fordított tőke – s ezért az, hogy az állandótőke aránya egyre nő a változótőke rovására, nem fogja csökkenteni a profitrátát.

Engedjük meg Steve Keennek azt, hogy Marx tévedett – vagy a legjobb esetben is egy önkényes állítást tett –, amikor azt állította, hogy csak az élőmunka teremt értéket. Tegyük fel, hogy teremthet értéket, értéktöbbletet a holtmunka, a termelésben az élőmunkán kívül felhasznált többi termelési tényező is. Következik-e ebből, hogy teremtenek *profitot* is? Nem. Hiszen a tőkészek tiszta haszna a megtermelt áruk eladásából nem az értéktöbblettel (a kifejtés egyszerűsége kedvéért itt azonosítjuk az árakat az értékekkel, jóllehet a kettő természetesen nem ugyanaz), hanem az értéktöbbletnek a termelési költségek levonása után megmaradó összegével azonos. A termelési költségek azonban csak a munkaerő esetében esnek egybe – elvileg – a munkaerő csereértékével. Ugyanis a munkaerő az egyetlen olyan áru, amelynek a tulajdonosát (a proletárt) rá lehet szorítani – a tőkés tulajdonviszonyokból fakadó gazdasági kényszer révén –, hogy önjáratermelési áron adja el áruját. A nem-munkajellegű termelési tényezők, inputok esetében ez lehetetlen – ha lehetséges volna, akkor ezeket a tulajdonosok nem termelnék meg, vagy nem bocsájtanák áruba a piacon. Peter King filozófus a munkaérték-elméletéről írott tanulmányában így fogalmazza meg ezt:

„Elvben bármilyen más áru éppúgy bizonyulhatna az értéktöbblet forrásának, azaz a fizikai többlettermék termelésében involvált tényezőnek, amelynek csak a saját értékét térítik vissza. A munkaerőnek azért van ez a tulajdonsága, mert a termelési feltételeit illetően alapvető különbség van közte és a többi áru között. Tétélezzük fel, hogy valamelyik másik árura – például kukoricára – lenne szükség a többi áru megtermeléséhez, ám a kukorica termesztői csak a megtermeléséhez szükséges erőforrásokat kapnák érte, és semennyit sem a többletértékből. Ilyen feltételek között a kukorica hozná létre a többletterméket. Csakhogy ilyen feltételek között senki nem termesztene kukoricát. Hogyha valakinek egy mázsa kukorica ellenértékét kellene felhasználnia arra, hogy természetesen egy mázsa kukoricát, akkor senki sem termeszténé azt. A munkaerő azért az értéktöbblet forrása, mert a munkaerő termelői – a munkások – az életveszély terhe mellett²⁴ nem tagadhatják meg, hogy munkaerőt termeljenek. És ha miután megtermelték, nincs semmi más, amit eladhatnának, akkor nincs más választásuk, mint hogy olyan feltételek között adják el, amelyeket éppen kínálnak nekik.”²⁵

Az élők munkán kívüli termelési javak tulajdonosai – rendszerint más tőkésék – nem a valóságos csereértékükön adják el ezeket a termelési tényezőket a tőkésnek, hanem az árukba beszámítják azt a használati értéket is, amit a vevőnek az adott termelési tényező jelenteni fog, vagyis azokat a csereértékeket, amelyeket a vevő a megvásárolt gépekkel termel majd. (Természetesen lehetséges, hogy ezt alábecsülik, és kevesebbet kérnek egy termelési tényezőért, mint amennyi értéket az a megvásárlója számára létre fog hozni, de ugyanígy lehetséges ennek ellenkezője is, hogy a vásárló tőkés többet fizet az eladónak a termelési tényező által később teremtett értéknél – például azért, mert túlbecsüli ennek a tényezőnek a használati értékét, vagy mert valamiért kényszerhelyzetben van és kénytelen azt a reálisnál magasabb áron megvenni.) A gépek által a jövőben teremtett használati értékek – és csereértékek – tehát előre meghatározzák a gépek árát, a gépekre kifizetett összeg pedig levonódik a tőkésék tiszta hasznából. Egyedül az élők munkánál nem ez a helyzet: az élők munka tulajdonosa „önköltségi áron”, újratermelési áron adja el a maga munkaerő-árúját a tőkésnek (hacsak nem sikerül szervezett bérharccal vagy az állam szociális beavatkozása révén a munkabért feltornászni a megélhetési szint fölé). Ezért egyedül az élők munka megvásárlása hoz „tiszta” profitot a tőkésnek. (A valóságban persze ez sem marad meg a tőkésék tiszta hasznának, ugyanis osztozniuk kell rajta az értéket nem teremtő, de a tőkés termelés rendszerében nélkülözhetetlen kereskedelmi- és hiteltőkével, azonkívül béreket kell fizetniük az értéket nem teremtő, de a rendszer fenntartásához nélkülözhetetlen társadalmi feladatokat végző munkavállalóknak – pl. állami tisztviselőknek, rendőröknek, stb.).

Keen foglalkozik ezzel a lehetőséggel. Meghadt Desai Marx-interpretációját elemzi ezzel kapcsolatban,²⁶ ám azt állítja, hogy mivel ebben az esetben a jövőbeli használati érték (a termelési tényező) határozná meg időben „visszafelé” a termelési tényező árát és a termelési tényezőket eladó tőkésék hasznát, ezért ez az értelmezés ellentmond Marxnak az áruviszonyról adott elemzésének – ahol, mint láttuk, a használati érték irreleváns a csereérték meghatározását illetően. Ebben az esetben továbbá az eladó és a vevő osztályhelyzete határozná meg a cserearányokat, a csereviszonyok mások lennének a tőkés-tőkés és a bér munkás-tőkés csere esetében, holott Marx határozottan azt állította, hogy a piaci cserénél egyenértékek cseréje zajlik, a felek osztályhelyzetétől függetlenül. „Desai elmélete” – írja Keen – „megmagyarázhatja, hogy a profit miért kizárólag a munkások

kizsákmányolásából származik – de ez nem Marx”.²⁷ Keen azonban semmit sem hoz fel Desai értelmezésével szemben azon kívül, hogy az ellentmond Marx bizonyos más tételeinek.

Ez önmagában nyilván nem indokolja, hogy elveszük ezt az értelmezést. Maga Marx bizonyosan inkább elvetette volna más tételeit, mintsem hogy feladja azt a meggyőződését, mely szerint a tőkések profitja kizárólag a bérmunkások kizsákmányolásából ered. Ezenfelül annak, hogy Marx másként kezelte a gépeknek és a munkának a termelési folyamatba termelési tényezőként való belépését, az is lehetett az oka, hogy a *Grundriss*ében először úgy elemzi a tőkét és a tőkeviszonyt, mintha *egyetlen* tőke állna szemben a bérmunkásokkal. Ez egy heurisztikus előfeltevés: Marx először megmagyarázza, hogyan keletkezik a tőke (az élőmunka kizsákmányolásából), és aztán vizsgálja meg, hogyan oszlik meg és forog ez a tőke az egyes tőkefajták (termelőtőke, kereskedelmi tőke, fináncsőke) és az „egyes” tőkék között. Később ugyanígy osztja fel az elemzést *A tőke* I. és II. kötete között. Ha azonban csak egyetlen tőke volna, akkor ennek az egyetlen tőkének a tulajdonosai természetesen nem vásárolhatnának más tőkésektől gépeket – így a gépek nem árukként lépnének be a tőke reprodukciós folyamatába, és nem volna rájuk igaz az áruviszony marxi elemzése.

Amennyiben a gépek is teremtenek értéket, de nem teremtenek *profitot* az egyes tőkéseknek, akkor felmerül a kérdés: „hová kerül” a gépek által teremtett többletérték? Ez a többletérték az *egész tőkésosztályé*. Nem abban az értelemben, hogy közösen tulajdonolják, vagy közösen használják fel – bár olykor ez is megtörténhet, amikor a tőkésállam belép a gazdasági folyamatokba, és adók formájában elsajátítja az értéktöbblet egy részét –, hanem úgy, hogy a tőkések közötti tranzakciók révén folyamatosan forog közöttük.

Ha elfogadjuk, hogy a gépek teremtenek értéket – de *nem* teremtenek profitot –, akkor mi marad a süllyedő profitráta törvényéből? A törvény – ellentétben Keen állításával – „visszahelyeztetik a jogába”, mert ha a gépek is teremtenek ugyan új értéket, de csak az élőmunka teremt *megfizetetlen* értéket – akkor az élőmunkára fordított tőkehányad csökkenése tendenciálisan csökkenteni fogja a profitrátát. Sőt, mivel nem csak az élőmunka teremt értéket, ezért az élőmunka termelékenységének növekedése nem teszi automatikusan olcsóbbá a gépeket – és mivel nem lesznek olcsóbbak, a gépek árának csökkenése nem hat a tőke szerves összetételének a növekedése ellenében, és így a profitráta csökkenése ellenében sem.

Marx értékelméletének valódi mondanivalója (amely felett Keen elmélete elsikklik) tehát az, hogy a kapitalizmusban a kizsákmányolás nem a társadalmi többlettermék egy meghatározott elosztásában, hanem a termelés *módjában* gyökerezdik, mert a tőkés termelési mód az élőmunka áruvá válásán, a közvetlen termelőknél a tőke logikájának való alárendelésén alapszik. Éppen ezért változtatni sem lehet rajta a tőkés termelési viszonyok megváltoztatása nélkül.

Jegyzetek

- ¹ Steve Keen: *Economics Debunked. The naked emperor of social sciences*. London, Zed Books, 2001.
- ² Steve Keen: A Marx for Post-Keynesians. Online: <http://digamo.free.fr/keenmfpk.pdf> (Dátum nélkül.) Keen szerint Marxnak vannak ún. „áru-axiómái” (a csereérték és a használati érték viszonyára vonatkozó axiómák) – amelyeket a mai, keynesiánus gazdasági elemzés is felhasználhat –, és „érték-axiómái” (a munkaérték-elméletről), de ő maga nem vette észre, hogy az axiómák e két halmaza egymással inkonzisztens.
- ³ Steve Keen: *Use, Value and Exchange: The misinterpretation of Marx*. Unpublished Master’s thesis. The University of New South Wales, 1990, 106. Online: <http://gesd.free.fr/keen1990.pdf>
- ⁴ Erre az összefüggésre épül az ún. „permanens hadigazdaság” (*permanent arms economy*) elmélete.
- ⁵ Eugen Böhm-Bawerk: *Karl Marx and the Close of His System* (Ed. P. M. Sweezy). New York, Augustus Kellner, 1949. (Böhm-Bawerk 1896-os *Zum Abschluss der Marxschen System* c. könyvének amerikai kiadása)
- ⁶ A munkaérték-elmélet ellen szólnak más fontos érvek is. Ilyen az ún. „melléktermékek” kérdése is: ugyanazon munkafolyamat részeként olykor többféle árut is elő lehet állítani, amelyeknek az értéke – és a hosszú távú egyensúlyi ára – a munkaérték-elmélet szerint ugyanaz kellene, hogy legyen, ami abszurd. (Például amikor legyalulnak egy fafelületet, akkor közben forgács is termelődik. A munkaérték-elmélet szerint a forgács ára ugyanakkora kellene, hogy legyen, mint a legyalult fát – ami nyilvánvalóan nem igaz). Ezenkívül a munkaérték-elmélet nem tudja közös nevezőre hozni a szakképzett és a szakképzetlen munkát. További fontos érv a munkaérték-elmélet ellen, hogy az aranyfedezet megszűnése óta a pénz árát már semmilyen értelemben sem határozza meg a pénz mint áru elkészítéséhez társadalmilag átlagosan szükséges munkaidő – márpedig a pénz ára nyilvánvalóan meghatározza az összes többi árat is.
- ⁷ Sraffa Gramsci közeli barátja volt, angol emigrációjából minden módon támogatta a bebörtönzött Gramscit, Steedman pedig tagja volt az angol kommunista pártnak.
- ⁸ Piero Sraffa: *Áruk termelése áruk révén*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
- ⁹ Ian Steedman: *Marx after Sraffa*. London, Verso, 1981. 41–42.
- ¹⁰ Freeman, Alan – Mandel, Ernest (szerk.): *Ricardo, Marx, Sraffa. The Langston memorial volume*. London, Verso, 1984; Andrew Kliman: *Reclaiming Marx’s*

Capital. A refutation of the myth of inconsistency. Plymouth, Lexington Books, 2006. Ezen az „ortodox” táboron belül is vannak elméleti nézeteltérések: egyesek szerint az „absztrakt munka” csak a piaci adásvétel során válik a javak értékének meghatározójává, mások szerint az „absztrakció” folyamata lezajlik magában a cserére való termelésben, míg megint mások egyszerűen feladják az átlagprofitráta posztulátumát, azt állítva, hogy az átlagprofitráta csak tendenciálisan szabályozza az árakat; a tényleges árakat A *tőke* I. kötetében leírt elemzés segítségével lehet kiszámítani. A jelen tanulmány mondandóját azonban ezek a különbségek nem érintik. Lásd erről: Murray E. G. Smith: *Invisible Leviathan. The Marxist critique of market despotism beyond postmodernism.* Toronto, University of Toronto Press, 1994.

¹¹ Keen (1990): i. m. 101.

¹² Keen (1990): i. m. 115–126.

¹³ Ebben a tanulmányban mindig „gépekről” beszélünk, azonban Marx nem csak a gépek, hanem az összes, az élők munkán kívüli inputok értékteremtő szerepét is tagadta. Azért koncentrálnak a gépek kérdésére, mert a földet és a földjáradékot Marx teljesen külön kategóriaként kezelte (összhangban a klasszikus politikai gazdaságtannal), a többi nem-munkajellegű inputtal (nyersanyag, üzemanyag) kapcsolatban pedig – mivel ezek egy-egy termelési ciklus alatt elhasználódnak – Marx álláspontja (az, hogy csak a megtermelésükbe fektetett élők munkája értékét teszik hozzá az output értékeléséhez) ésszerűbbnek tűnik, mint a gépek esetében.

¹⁴ Keen (1990): i. m. 71.

¹⁵ Keen (1990): i. m. 106.

¹⁶ Matthijs Krul 1985-ben született, a hollandiai Brunel Egyetemen doktorált, és jelenleg a hallei Max Planck Társadalomantropológiai Intézet munkatársa.

¹⁷ Matthijs Krul: *Steve Keen's Critique of Marx's Theory of Value: A Rejoinder.* 2012. Online: <http://mccaine.org/2012/07/04/steve-keens-critique-of-marxs-theory-of-value-a-rejoinder/>

¹⁸ David Ramsay Steele: *From Marx to Mises. Post-capitalist Society and the challenge of economic calculation.* La Salle, Illinois, Open Court Publishing Company, 1992. 234. (a szerző fordítása)

¹⁹ Keen azonban hangsúlyozza: nem akar morális konklúziókat levonni a maga elemzéséből.

²⁰ Keen (1990), i.m. 107.

²¹ Elvileg a proletároknak a kizsákmányolástól függetlenül is érdeke lehet a tőkés rend megdöntése – akkor, ha a forradalom után létre tudnak hozni egy olyan gazdasági rendszert, amely egyértelműen és nyilvánvalóan hatékonyabb a kapitalizmusnál (a kapitalizmus válságtendenciái, és/vagy a „piac anarchiája”, a központi tervezés nagyobb hatékonysága miatt). Marx és a klasszikus marxizmus számos képviselője egyértelműen ezen az állásponton volt, Keen azonban ezzel a lehetőséggel nem foglalkozik – és mi sem, mivel ma csak kevés szocialista vallja ezt.

²² Meg kell itt jegyeznünk, hogy a kapitalizmus válságai elsődleges okának olyan közgazdászok is az alulfogyasztást – nem pedig a süllyedő profitrátát – tartják, akik egyébként elfogadják a munkaérték-elméletet, és ezt a felfogást tulajdonítják magának Marxnak is. Ezen az állásponton volt Simon Clarke, a marxi válságelmélet legkiemelkedőbb kortárs szakértője is; lásd: Simon Clarke: *Marx's Theory of Crisis.* New York, St. Martin's Press, 1994.

- ²³ Keen (1990): i. m. 106.
- ²⁴ King megfogalmazása persze szélsőséges: a mai kapitalizmusban az a munkás, aki nem adja el a munkaerejét, általában nem életveszélynek teszi ki magát, csak annak, hogy relatív szegénységben (szociális segélyen) kell élnie.
- ²⁵ Peter King – Arthur Ripstein: *Did Marx Hold a Labour Theory of Value?* 1987. Online: <http://individual.utoronto.ca/pking/unpublished.html>, 17.
- ²⁶ Meghnad Desai: *Marxian Economics*. London, Littlefield, 1979.
- ²⁷ Keen (1990): i.m. 76.

Antonio Gramsci második kirablása

Az antikapitalizmus egyik klasszikusának újbaldali és újjobboldali (félre)értelmezéseiről

„Gramsci a miénk – olvassuk, értelmezzük, használjuk!”

Békés Márton: *Gramsci jobbról*¹

A félremagyarázott Gramsci

Antonio Gramsci (1891–1937) Marx követője volt – kommunista politikus és teoretikus, szervező és vezető, újságíró és szerkesztő egy személyben. Sokrétű és gazdag életműve mágnesként vonzza az érdeklődést. Nézeteit felhasználták újbaldaliak és az újjobboldali képviselői is, hogy álláspontjukat alátámasszák, politikai gyakorlatukat megtervezzék vagy igazolják általuk. Ennek során mindenekelőtt megfosztják *antikapitalizmusától*, amit gondolkodása terhének, kínos, kellemetlen vagy folytathatatlan elemének tartanak. Gramsci főként azért lett érdekes a számukra, mert valamely „*kulturális hegemónia*” megértéséhez, lebontásához, igazolásához vagy éppen kiépítéséhez szükséges elmélet forrásának tekintik. Felhasználásának, sőt kihasználásának zavaró eleme pedig éppen antikapitalizmusa, kommunista volta. Gramsci kell nekik, de Marx (és persze Lenin) nélkül, megszabadítva a radikális és forradalmi baloldal politikájának egész hagyományától.

Hogyan lehetséges ez? Hogyan lehetséges, hogy újbaldali és újjobboldali értelmezők a *kulturális hegemónia* koncepciójának képviselőjeként ismerik és ünneplik Gramscit, miközben ő maga soha nem hagyta el a marxi hagyományt, és mindvégig a radikális változ(tat)ás forradalmi stratégiáját kutatta? Hogyan lehetséges, hogy a következetesen antikapitalista és antifasiszta Gramscit az újjobbol-

dal törekvéseinek szellemi megalapozására is felhasználják? Hogyan lehetséges, hogy valamiféle idealista filozófust faragnak belőle, aki szerint a felépítmény állítólag elsőbbséget élvez az alappal szemben, és aki szerint minden az ideákból fakad? Hogyan lehetséges, hogy Gramscit már-már polgári szerzővé torzítják, aki szerint a gondolat az első, a fürge szellem, a mozgékony eszme jár elől, amit mindenkor csak lassan követ a lomha anyag? Hogyan lehet így összerosni Antonio Gramscit az általa jól ismert és nagyra tartott, de mindenkor következetesen bírált Benedetto Croce-val?

E furcsaságok egyik fő oka az, hogy a töredékes írások sokféleképpen értelmezhetők. Márpedig élete utolsó évtizedében Gramsci szükségképpen csak töredékesen, sokszor kifejtetlenül, rejtjelezve és utalásszerűen írhatott. A tendenciózus értelmezések másik fő oka az, hogy az utókor egyes áramlatainak érdekében áll félremagyarázni nagy hatású szerzőket, hogy ez által használhassák fel gondolataikat tőlük eredendően idegen álláspontok megalapozására. Ehhez e gondolatokat ki kell szakítani eredeti összefüggéseikből, amelyek között megfogalmazódtak; gyökerestől ki kell tépni őket táptalajukból, majd át kell ültetni őket egy olyan új értelemösszefüggésbe, amelyben az eredeti gondolat immár az átültető törekvéseit és szándékait szolgálja. Halála után ez a sors várt Gramscira is.

Így lett a marxista és kommunista Gramsci halála után „szerzett teoretikus” újjaloldaliak és újjobboldaliak kezén egyaránt. Így válhatott alkalmassá az olasz fasiszta rezsim börtöneiben raboskodó, következetesen antikapitalista és antifasiszta Gramsci arra, hogy tendenciózusan szerkesztett gondolataival megalapozzák az újjobboldal politikai törekvéseit. És végül így lehetséges, hogy Gramsci fogalmait felhasználva itthon még az Orbán-rezsim hegemoniaépítése is igazolhatóvá, sőt ünneppelhetővé vált.

Könyvtárszoba, íróasztal és polgári egzisztencia nélkül

Életének utolsó bő tíz évét (1926–1937) Gramsci politikai fogolyként, megnyomorító körülmények között élte le. 1926-ban volt párttársa, a szocialista politikusból fasiszta népvézérré váló Benito Mussolini parancsára letartóztatták és börtönbe vetették. A *Duce* helyesen mérte fel, hogy Gramsci intellektusa, karizmája, szervezői és vezetői képességei veszélyesek lehetnek az 1922 után megszilárdítandó egyleduralmára. A Gramscit vádló fasiszta ügyész Mussolini

akarátát fogalmazta meg 1928-ban a bíróságon: „Húsz évre meg kell akadályoznunk ennek az agynak a működését!”

Az utókor számára talán legfontosabb és legtanulságosabb munkáit Gramsci 1929 és 1935 között, rabként írta. A börtönből is levelezett, emellett egymást követő füzetek sorába írta feljegyzéseit – innen az elnevezések: börtönlevelek és börtönfüzetek.² Olykor csak terveit jegyezte le, hogy milyen kérdéseket kellene alaposabban megvizsgálnia, milyen forrásoknak kell majd utánanéznie, amint lehetősége adódik rá.

A polgári tudósoknak a 19. és a 20. században is megadatott a saját íróasztal, a magánkönyvtár és a dolgozószoba, valamint a gondolkodásra és a szellemi munkára fordítható szabadidő. A kényelmes, polgári élet és a tisztaság megszentszítettség. Marx és Gramsci velük szemben csak kényszeres körülmények közt róhatta sorait. Nem egyetemi tanszékeken vagy kutatóintézetekben dolgoztak havi fix jövedelemért és biztos nyugdíjért, hanem a munkásmozgalomban és a munkásmozgalom számára végeztek egyszerre szellemi-elméleti és gyakorlati-politikai munkát. Írtak, olvastak, kutattak és tanítottak – mégsem voltak „akadémikusok”. Szerveztek, intéztek, agitáltak és konspiráltak – mégis messze többek voltak pusztán politikusoknál. Életükben elmélet és gyakorlat, gondolkodás és cselekvés, filozófia és politika látszólagos ellentmondása szerves egységet alkotott.

Gramsci egész életében komoly nélkülözések között, fizikai fájdalomtól kínozottan élt – már 1926-os letartóztatása előtt is. Lefogása után helyzete és egészségi állapota azonban sokat romlott. Különösen a harmincas években hatalmasodtak el betegségei. Ennek oka, hogy Mussolini börtöneiben súlyos betegként sem kapott megfelelő orvosi ellátást; alvását és pihenését éveken keresztül, szisztematikusan zavarták; a neki küldött leveleket, könyveket, füzeteket, írószert több esetben is visszatartották; jegyzeteit rendszeresen átnézték. Őrei felügyeletét és a cenzúrát elkerülendő sokhelyütt bújtatottan fogalmazott, rejtjelezve írt, kódokat használt. (A történelmi materializmus, illetve a marxizmus helyett például „a gyakorlat filozófiája” kifejezést használta. Elvtársaira jellemzően keresztneveket használva utalt: Lenint Iliciként, Luxemburgot Rosaként, Trockijt Bronstejnként nevezte meg írásaiban.)

Harminchárom teleírt börtönfüzetének összesen majdnem háromezer oldala ilyen körülmények között íródott tehát, nem tisztas polgári keretek közt, csendes dolgozóasztal mellett, párnázott fotelokban. Márpedig a zaklatott és nyomorúságok körülmények jegyzetei tartal-

mán és formáján is nyomot hagytak. Az utókor e töredékes szövegfollyammal szembeülve óhatatlanul szerkesztői segítségre szorul. Még az egységes, mert lezárt művek is megengedik, hogy többféleképpen értsük őket. Különösen igaz ez azonban a szorongató körülmények közt írott, széttartó munkákra.

Elmondható mindez Marxról is, aki szintúgy nyomorogva, betegségtől kínozottan dolgozott. A megnyomorító körülmények között, kézzel írott, nehezen olvasható sorok, olykor befejezetlen mondatok, elvarratlan szálak, töredékes és kifejtetlen gondolatok nem állnak meg a maguk lábán (vagy csak nagyon nehezen). Nemigen adhatók ki eredeti formájukban, szerkesztés, értelmezés, kritikai kommentár nélkül. De akkor hogyan szerkesszék őket? Milyen előfeltételezett gondolati totalitás alapján egészítsék ki a szerkesztők a részlegességükben és csapongásukban nem ritkán széttartó töredékeket? Mivé szerkesszék? Hogyan értelmezzék?

A történelem nyitott felfogása Marxnál – és ahogyan ez a marxizmusban lezárult

„Marx jóval több kéziratot hagyott hátra, mint amennyit megjelentetett. Ellentétben a közkeletű elképzeléssel, *oeuvre*-je töredékes, egymásnak ellentmondó elemekből áll.”³ Mindezt kutatója, Marcello Musto írta Marx életművéről, hozzátéve: még ma sincs teljes kiadása. Marxról kialakított mai képünket életműve *eddig megjelent részei* alapján rajzoljuk meg. E töredékeket pedig nemcsak szisztematikusan szerkesztették, de olykor tendenciózan is.

Marx egyik első szerkesztője jól ismert módon munkatársa, Friedrich Engels volt, aki igyekezett egységes, lezárt tudományos modellt kanonizálni Marx írásaiból. E folyamat már Marx életében megkezdődött, halála után azonban kibontakozott és különösen szembeötlővé vált. Engels mellett, illetve őt követően folytatta e rendszerező munkát Eduard Bernstein és Karl Kautsky, illetve az orosz marxizmus képviselői, Plehanov és Buharin, majd még sokan mások. Az eredmény a marxizmus vagy pontosabban annak egyik fajtája lett (Sztálin alatt a marxizmus–leninizmus), amire maga Marx is azt mondta volna, hogy ebben az értelemben ő maga sem marxista.⁴ Hiszen az értelmezés, a szerkesztés, a kanonizálás folyamatában olyan álláspont is tulajdonítható egy-egy szerzőnek, ami igazán távol állt tőle – vagy állt *volna* tőle, ha valaha is megéli.

Egy példát említve: Marx és Engels már korai írásuk egyikében kifejtették, hogy álláspontjuk szerint

„A történelem semmit sem tesz [...]! Ellenkezőleg, az ember, a valóságos, eleven ember az, aki mindenben tesz, rendelkezik és harcol; nem a »történelem« az, amely az embert eszközül használja fel a maga céljainak keresztülvitelére – mintha a történelem valamilyen különálló személy volna –, hanem a történelem *nem egyéb, mint a maga céljait követő ember tevékenysége.*”⁵

Mégis, a Marx műveit rendszerező (és egységes kánonná szervező) utókor a történelem „mozgástörvényeinek” felfedezését tulajdonította neki. Olyan zárt magyarázatot, amelyek a természettörvényekhez hasonlatosan állítólag „történelmi szükségszerűséggel” hatnak, azaz elkerülhetetlenül és szükségszerűen elvezetnek az elméletben meghatározott eseményekhez, szakaszokhoz, stációkhoz, formációkhoz.

Az egységes tudománnyá faragott marxizmus formájában tehát végül „megfogalmazódott a történelmi törvények objektivitásának babonája, mely szerint ezek a törvények az emberi akarattól függetlenül működnek, akárcsak a természeti törvények”.⁶ E rendszerező-kanonizáló „folyamatok eredményeképpen egyfajta szisztematikus doktrína öltött testet, amolyan kezdetleges evolucionista világmagyarázat, megspékelve egy kis gazdasági determinizmussal”.⁷

Az ökonomizmus bírálata Gramscinál – és ahogyan félremagyarázzák

Ezt a gazdasági determinizmust, vagyis a történelmi materializmus azon szélsőséges változatát, amit a gazdasági tényezőkből levezetett magyarázat jellemez, tartotta elfogadhatatlannak Gramsci is. E torzítást ő ökonomizmusnak nevezte és visszatérően bírálta. Gramsci szerint nem segíti a fennálló viszonyok magyarázatát, ha pusztán (vagy elsődlegesen) a gazdasági (ökonómiai) összefüggéseket vesszük figyelembe. Ugyanígy: nem vezethet sikerre az az ökonomista stratégia sem, amely az antikapitalizmust a gazdasági harcra korlátozza vagy amely a politikai harcot a gazdasági folyamatokból kívánja levezetni.⁸

Gramsci mindezt nagyon világosan megfogalmazta:

„Ezért az ökonomizmus ellen nemcsak a történetírás elméletében, hanem – és különösképpen – a politikai elméletben és

gyakorlatban is harcolni kell. Ezen a téren a harcot a hegemonia fogalmának kibontásával lehet és kell folytatni, úgy, ahogy a gyakorlatban folytatták a politikai párt elméletének fejlesztésekor és egyes politikai pártok életének gyakorlati fejlesztésekor [...].”⁹

Az ökonomizmus ellenszere tehát Gramsci szerint a hegemonia. Az utókor jellegzetes Gramsci-értelmezései azonban eltúlozzák ezt az ökonomizmus-kritikát. Az ökonomizmus jogos bírálataból tévesen arra következtetnek, hogy Gramsci ezzel egyúttal a marxi hagyománytól is eltávolodott, elvetette a történelmi materializmust, filozófiai értelemben idealistává vált, a „felépítmények teoretikusa” lett, az „ideológiai felépítmények elsődlegességét hirdette a gazdasági alappal szemben”, „szakított Marx gazdasági determinizmusával és Lenin tekintélyelvűségével” és így tovább.¹⁰

Minderről azonban szó sem volt.¹¹

Mozgóháború és állóháború

Gramsci valójában Marx követője, a marxi hagyomány folytatója volt; sosem hagyta el a történelmi materializmust annak ellenére, hogy az eszmei-szellemi tényezők jelentőségét hangsúlyozta, ennek kérdéseit dolgozta ki. Antikapitalistaként a forradalomra törő olasz kommunisták egyik stratégiája és vezetője volt. Sohasem vált idealistává (sem filozófiai, sem politikai értelemben). Lenin politikai tevékenységét és elméleti munkásságát is nagyra tartotta.

Mindketten úgy látták, hogy az Oroszországban 1917-ben bevált harci stratégia Nyugat-Európában nem vezet sikerre. (Gramsci sokszor az első világháború katonai nyelvén fejezte ki magát, harcászati metaforákkal, a nagy háború hadi tapasztalataiból merítve.) A pétervári forradalom módszere, a „mozgó háború” (*war of maneuver*), vagyis az állam erődje ellen indított frontális támadás stratégiája *önmagában* nem alkalmas a győzelemre nyugaton. Az államhatalom elfoglalása egyetlen (szurony)rohammal Olaszországban sem tudná áttörni a polgári és a politikai társadalom jóval masszívabb védvonalait. Egyetértését kifejezve Gramsci így írt: „Azt hiszem, Ilici [azaz Lenin] megértette, hogy a keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott mozgóháborúról át kell térni az állóháborúra, hiszen nyugaton ez az egyetlen lehetséges megoldás [...].”¹²

Nyugat-Európában Gramsci szerint (is) felőrlő hadviselést kell folytatni. Tüzérségi támadásokkal és kitartó ostrommal kell fellazítani a védvonalakat. Elhúzódó lövészárók-hadviselésre van szükség, lassan araszoló „állóháborúra” (*war of position*), majd fokról-fokra előre haladva kell meghódítani a politikai társadalom és a polgári (azaz civil) társadalom hadállásait. *Hegemóniára* van szükség, azaz vezető szerepet kell kivívni *a társadalomban*. Szellemileg, erkölcsileg és politikailag is fölénybe kell kerülni.

Összegezve:

„Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt; nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete. Az állam csak előretolt lövészárók volt, s mögötte erődök és kazamaták vaskos láncolata húzódott meg; ennek szilárdsága természetesen államonként változott, de éppen ezért volt szükség az egyes országok helyzetének alapos felderítésére.”¹³

Diktatúra és hegemonia, uralom és vezetés

A hegemonia abban különbözik a diktatúrától Gramsci szerint, hogy nem pusztán kényszeren és elnyomáson nyugszik, nemcsak az erőszak állandó fenyegetésén és félelmen alapul, hanem *ezek mellett valamiféle elfogadottságon is*. A hegemoniaépítés az önkéntes beleegyezés megszerzését célozza. Ha ez nem lehetséges, akkor a lemondó beletörődést kívánja kicsikarni. Ha ez sem, akkor végső soron a nélkülözhetetlen hozzájárulást kényszeríti ki erővel, vagy egyenesen erőszakkal. Így vagy úgy, de valamilyen formában együttműködést vált ki – fakadjon bár meggyőződésből vagy érdekből, önkéntes lelkesedésből vagy hideg számításból, bátorságból vagy félelemből.

Diktatúra és hegemonia megkülönböztetését Gramsci szintén Lenin-től vette át. Olykor ezt azonban uralom és vezetés különbségként fogalmazta meg:

„[E]gy társadalmi csoport fölénye kétféleképpen nyilvánulhat meg: »uralomként«, valamint »szellemi és erkölcsi vezetésként«. Egy társadalmi csoport uralkodhat az ellenséges csoportok felett, amelyeket igyekszik »felszámolni«, vagy le-

igázni, esetleg fegyveres erővel is; ugyanez a társadalmi csoport ugyanakkor vezetheti is a rokon és szövetséges csoportokat. E társadalmi csoport már a kormányzati hatalom megszerzése előtt is gyakorolhat, sőt, gyakorolnia kell a »vezetést« (sőt, ez a hatalom megszerzésének egyik fő feltétele); ezt követően válik uralkodóvá, amikor gyakorolja a hatalmat, de még ha szilárdan a markában tartja is azt, akkor is folytatnia kell a »vezetést«.¹⁴

Vagyis még az uralom gyakorlása, a hatalom megtartása mellett is fent kell tartania a vezetést (a hegemoniát). Gramscinál itt diktatúra és uralomgyakorlás, a kormányzati hatalom megszerzése és megtartása nagyjából egyet jelent. Megkülönbözteti ettől a hegemoniát vagy vezetést, ami mindenekelőtt szellemi és erkölcsi vezetést jelent. E megkülönböztetés nem jelent szembeállítást. A diktatúra kiépítéséhez, az uralomgyakorláshoz, vagyis a kormányzati hatalom megszerzéséhez előbb hegemoniára kell szert tenni szellemi és erkölcsi értelemben, majd ezt utána is meg kell tudnia őrizni.

A hegemoniát így kényszer és beleegyezés, erő (szak) és konszenzus *együttesen* tartja fent. Persze nem mindegy, hogy e két összetevő milyen arányban vegyül benne – különösen egy parlamentáris politikai rendszerben:

„A parlamenti rendszer klasszikussá vált talaján a hegemonia »normális« gyakorlását az erő és a konszenzus kombinálása jellemzi. E kettő egyensúlya változik, de úgy, hogy az erő ne kerekedjék túlságosan a konszenzus fölé, sőt úgy, hogy az erő lehetőleg a többség konszenzusán látsszék nyugodni, e konszenzust pedig a közvélemény úgynevezett orgánumi fejezik ki – újságok és egyesületek –, s az utóbbiakat ezért bizonyos helyzetekben mesterségesen szaporítják.”¹⁵

Hegemonia és történelmi blokk, alap és felépítmény

A hegemonia azonban nem pusztán szellemi, erkölcsi, kulturális vagy politikai jelenség. Nem gondolhatunk rá kizárólag a felépítmény részeként:

„A hegemonia ténye kétségtávol megköveteli, hogy a hegemon csoport figyelembe vegye azoknak a csoportoknak az érdekeit és

tendenciáit, amelyek fölött hegemoniát gyakorol, hogy kompromisszumos egyensúly jöjjön létre, azazhogy a vezető csoport korporatív jellegű gazdasági áldozatokat hozzon.”¹⁶

Gazdasági áldozatokat hozzon, azaz a termelés anyagi alapjai is érintettek itt. A folytatásban Gramsci félreérthetetlenül fogalmaz:

„Ám az is kétségtelen, hogy ezek az áldozatok és ez a kompromisszum nem érinthetik a lényegét, ugyanis ha a hegemonia etikai és politikai, szükségképpen gazdasági is, szükségképpen arra a döntő funkcióra épül, amelyet a vezető csoport a gazdasági tevékenység döntő magvában betölt.”¹⁷

Az a döntő feladatkör tehát, amelyet a hegemon, vagyis „a vezető csoport a gazdasági tevékenység döntő magvában betölt”, az élet újratermelésének *anyagi alapjában gyökerezik*. Mindez pontosan jelzi, hogy a hegemonia nem pusztán a felépítmény részeként értelmezendő. A hegemonia átfogja alap és felépítmény marxi megkülönböztetését. A hegemonia alap és felépítmény meghatározott egysége. A hegemonia ezért nagyon szoros rokonságban áll a „történelmi blokk”-kal (vagy „történelmi tömb”-bel).¹⁸

A „történelmi blokk” a hegemon csoport és a hegemoniája alá tartozó szövetséges csoportok történetileg egységessé szervezett gazdasági-politikai tömbje.¹⁹ Vezetők és vezetettek, kormányzók és kormányzottak, képviselők és képviseltek szövetségét, egyetlen társadalmi erővé szervezett voltát jelenti:

„Ha az értelmiség és a nép-nemzet, a vezetők és a vezetettek – kormányzók és kormányzottak – közötti viszony a szerves összeforrottságon alapul, amelyben érzélem és szenvedély megértéssé, és így tudássá válik (nem mechanikusan, hanem életszerűen) –, csak ekkor képviselheti a viszony, így megy végbe az egyes egyének cseréje kormányzottak és kormányzók, vezetettek és vezetők között, és valósul meg az együttélés, az egyetlen társadalmi erő; létrejön a »történelmi blokk«.”²⁰

Ez az egységes tömb közös, szervezett erőt testesít meg. Egy-szerre *történeli*, hiszen történeli építőmunka hozza létre; *politikai*, hiszen politikai törekvések öltönek testet benne és így a politikai szövetség(kötés)ek termékéről van szó; *gazdasági*, hiszen az anyagi

viszonyok újratermelésének gyakorlati folyamatai táplálják; *szellemi*, mert intellektuális munka eredményeként közös akarat formálja; és *társadalmi*, mert a tömb erejét társadalmi súlya adja meg.²¹

Egy ilyen dialektikus egységként értelmezhető tömb részmozzanatokra szabdalása és eldologiasítása baljós következményekkel jár. Hogy mi a *politikai* és mi a *társadalmi*, mi a *kulturális* és mi a *gazdasági*, mindenkor egymással összefüggésbe vonva érthető meg a marxi hagyomány alapelvei szerint. Elszakításuk szükségképpen rövidre vágott magyarázatokhoz vezet, lehasításuk megbosszulja magát. Éppen ez történt a *kulturális* hegemonia fogalmával, amelyet újbaldali és újjobbaldali értelmezésben a felépítmény részének szokás tekinteni.

Kulturális hegemonia

A hegemonia újbaldali és újjobbaldali értelmezései a hatvanas–hetvenes években jelentek meg. 1968 e tekintetben is mérföldkő.²² Az ekkoriban szárbá szökő újabb értelmezések közös sajátossága, hogy hegemoniát *kulturális* jelenséggként fogták fel és a felépítmény részének tekintették. A marxi hagyomány kultúra felé forduló áramlatai, a posztmarxizmus, az újbaldali és az eurokommunizmus e tekintetben hasonlóan kezdte értelmezni Gramscit és a hegemoniát, mint egyes liberálisok és a megszületőben lévő újjobbaldali. „A posztmarxisták szemében Gramsci az ökonomizmus kritikusa, aki a politika szimbolikus, diszkurzív és esetleges (nyitott) természetét feltételezte a korábbi marxisták »politikai gazdaságtani« nézőpontja helyett.”²³ Ezt írja Gramsci 1968-as és posztmarxista olvasatáról Kiss Viktor, és semmi okunk megkérdőjelezni állítását.

Az ökonomizmus bírálójából Gramsci – e felfogásban – egy csapásra a politika szimbolikus, diszkurzív és ideológiai oldalának teoretikusává vált. E felfogás szerint „a hegemonia beleegyezésen alapul, a beleegyezést pedig a kultúrán keresztül biztosítják.”²⁴ Vivek Chibber szerint ez a kultúrára összpontosító hegemoniafelfogás vezetett oda, hogy a mindennapi életet keretező szerveződések – például az iskolát, a sajtót, a rádiót, a televíziót, az egyházat, valamint a különböző vallásos közösségeket, magántársaságokat, szakszervezeteket, civil szerveződések és polgári kezdeményezéseket – olyan intézményekként vizsgálják, amelyek létrehozzák és fenntartják a *kulturális* hegemoniát (az általuk közvetített jelentések, értelmezések és ideológiák révén). Azaz: a polgári társadalom olyan intézményeinek tekintették

ezeket, amelyek magától értetődőként és helyénvalóként fogadtatják el a fennálló viszonyokat.

Gramsci ezt nem pont így gondolta, szerinte ennél jóval összetettebb a kép. Mindez jól láthatóvá válik, ha megvizsgáljuk, miképpen fogta fel a tág értelemben vett államot (az angol fordításokban ez az *integral state*). Mint írta: „[...] »államon« nemcsak a kormánygépezetet kell érteni, hanem a »magánjellegű« »hegemónia-gépezetet«, vagyis a polgári társadalmat is.”²⁵ Valamivel később hozzátette: „az állam általános fogalma olyan tényezőket is magába foglal, amelyeket a polgári társadalomhoz kell sorolni [...]”.²⁶ Képletként összefoglalva: „Állam = politikai társadalom + polgári társadalom; vagyis kényszerrel páncélozott hegemónia.”²⁷

A „magánjellegű” „hegemónia-gépezet”, vagyis a polgári társadalom tehát valóban fontos tényező a képletben. Önmagában ez azonban csak része az egésznek. A tág vagy általános értelemben vett állam (*integral state*) nem pusztán beleegyezésen alapul, és nem is pusztán a *kulturális* hegemónia megszerzése szükséges hozzá, hanem a politikai társadalom feletti uralom is. Vagyis nélkülözhetetlen összetevő a kormánygépezet és az erőszakszervezetek összessége is. Az állam tehát egyrészt *kényszerrel páncélozza* a hegemóniát, másrészt e hegemónia is több, mint amit a *kulturális* hegemónia fogalma alatt érthetünk.

A baloldalt megújítani kívánó irányzatok tehát egy kulturális részkérdésre egyszerűsítették a hegemónia és a tág értelemben vett állam problémáit. Sosem metszették azonban ki olyan nagyvonalúan Gramsci gondolatait eredeti összefüggéseikből, ahogyan az újjobboldal tette a hetvenes évektől kezdődően. És ahogyan teszi ezt ma is. E két olvasatot – leegyszerűsítve: az újbaloldalt és az újjobboldalt – egymás mellé helyezve látszik igazán, mi mindenre fel nem használták a Mussolini börtöneiben írt füzetek töredékes gondolatait. Élete megrövidítése után Gramscit másodszor is megrövidítették – ezúttal halála után. Munkásságának második kirablásához az újbaloldal nyitotta meg az utat, végül azonban az újjobboldal fosztotta ki újra.

Kinek a Gramscija?

Az újjobboldal Gramsci-olvasata a *Nouvelle Droite* egyik alapító atyjától, Alain de Benoist-től származik.²⁸ De Benoist *Kulturális forradalom jobbról: Gramsci és az Új Jobboldal* című könyvében kifejtette: a hegemóniára törő mozgalmak először a kultúra világán belül

viszik sikerre eszméiket, és csak ezután vívhatják ki a politikai hegemóniát. De Benoist ezért az újjobboldal számára azt javasolta, hogy tanuljon politikai ellenfeleitől: tervezzen hosszú távra, építkezzen módszeresen, tegyen szert „metapolitikai” tudatosságra. Kulcsszava a „metapolitika”: ez alatt olyan összehangolt és távlatos stratégiát ért, amely lehetővé teszi az újjobboldal erői számára a politika előtt (és a politika mellett) a kultúra világának fokozatos meghódítását.²⁹

De Benoist és újjobboldali társai 1968-ban hozták létre kutatócsoportjukat az európai civilizáció tanulmányozására (*Groupement de Recherche et d'Études pour la Civilisation Européenne, GRECE*). Gramsci újjobboldali értelmezőiként ők masíroztak be azon a hátsó ajtón, amelyet az újbaloldal nyitott ki. Azzal, hogy az újbaloldal Gramscit a kulturális hegemonia „felépítményteoretikusává” alakította és megszabadította antikapitalizmusától, megkönnyítette az újjobboldal számára, hogy felhasználhassa nézeteit – immár a maga javára fordítva.³⁰ A kinyitott hátsó bejárat az újjobboldal számára is könnyedén megközelíthetővé és felhasználhatóvá tette Gramscit metapolitikai törekvéseik számára.³¹

Békés Márton Gramsci-értelmezése

Itt érkezünk vissza e tanulmány mottójához, a Békés Mártontól származó idézethez („Gramsci a miénk – olvassuk, értelmezzük, használjuk!”). Mindezek után már nem lepődhetünk meg, ha szembeesülve Békés Márton Gramsci-olvasatával ugyanazt a tendenciózus értelmezést találjuk, amit az újbaloldal alkotott meg, majd Alain de Benoist és az újjobboldal fordított a maga javára.³² A magyar történész, politikakutató és publicista a *Terror Háza Múzeum* kutatási igazgatójaként, valamint a *Kommentár* folyóirat főszerkesztőjeként 2018 óta kitartóan közvetíti Gramsci újjobboldali olvasatát. Nemcsak használja, ki is használja Gramscit az újjobboldal hegemoniaépítési törekvéseinek eszmei megalapozására és helyeslésére, a 2010 óta kiépülő Orbán-rezsim igazolására.³³

Gramsci elméleti munkásságának első és szerinte legfontosabb állítását így foglalja össze:

„Gramsci a feje tetejéről a talpára állította vissza a hegeli gondolatot megfordító marxizmust, amikor a fölépítmény (*sovrastruttura*) elsőbbségét hirdette. Éppen ezért kései értelmezői szerint

annyira eltávolodott a marxizmustól, hogy már-már megtagadta a gazdaság primátusát, sőt feladta a materialista szemléletet is. [...] Amint írásaiból leszűrhető, szerinte ugyanis a »fömléptmény« (Überbau) valójában fontosabb alakító tényezője a társadalom szerkezetének, mint a »gazdasági alap«. Hiszen a szokások, előítéletek, hagyományok, vélemények (vagyis a »kulturális komplexum«) határozzák meg az emberi viselkedés minden szintjét. A gazdasági megrázkódtatások csak kiegészítői lehetnek egy már régebb óta és mélyebben érlelődő változásnak – vagyis *a forradalmak a szellemben kezdődnek.*”³⁴

Ha nem tudnánk, mit várhatunk, e fenti sorokat olvasva akár meg is lepődhetnénk. Békés Márton Gramsci-értelmezését következetes filozófiai idealizmus jellemzi. Szisztematikusan félremagyarázza Gramsci nézeteit. Érdemes lenne a fenti idézetet szétszedni, sorról sorra cáfolni és megmutatni, hogy Gramsci valójában *miért nem ezt állítja.* E helyett jelen tanulmány egésze kívánja cáfolni Békés Márton Gramsci-értelmezését.

Alap és felépítmény marxi fogalmainak használata nem jelent érdemi Marx-értelmezést Békés Mártonnál, pláne nem jelent marxizmust vagy antikapitalizmust.³⁵ Békés Mártont valójában egyáltalán nem érdekli sem Marx, sem a marxi hagyomány, csak fel- és kihasználni akarja ennek elemeit, hogy aztán saját fegyverét fordíthassa szembe az ellenséggel: „Minden fordítva van, mint Marx hitte: az »alap« valójában a Kultúra, minden más a »fömléptmény«.”³⁶ Gramsci gondolatainak eredeti összefüggései sem érdeklik. Csak használni és kihasználni akarja. Beszúrt kérdőjellel azt is elvitatja, hogy Gramsci hű maradt a marxi hagyományhoz: „[...] Antonio Gramsci olasz marxista (?) gondolkodó [...]”³⁷

Másutt még tovább megy, amikor ezt írja: „[...] Gramsci számára Marx és Lenin alakja csak azért volt fontos, hogy meghaladhassa őket.”³⁸ Szó sincs erről.³⁹ Elég csak elolvasni azt a beszámolót, amelyet Gramsci egyik volt fogolytársa, Athos Lisa írt Gramsci börtönben tartott előadásairól és beszélgetéseikről.⁴⁰ Valójában itt valami másról van szó. Inkább Békés Mártonról mondható el, hogy Gramsci alakja csak azért fontos a számára, hogy intellektuálisan és politikailag kirabolhassa őt. Hogy faraghasson belőle egy idealista bábót, amit szembefordíthat Marxszal és Leninnel és az egész antikapitalista hagyománnyal, és ami így elferdítve már „segít” neki átszellemíteni és igazolni az Orbán-rezsim hegemóniaépítési törekvéseit.

Békés Márton számára Gramsci a „nemzeti-népi kollektív akarat” megformálásának szándéka miatt is érdekes.⁴¹ Való igaz, hogy Gramsci letartóztatása és bebörtönzése előtti utolsó írásában (a befejezetlenül maradt „A déli kérdés néhány aspektusa” címűben) is foglalkozott már azzal, miképpen volna létrehozható a dél-itáliai parasztság és az észak-olasz munkásság osztályszövetsége.⁴² Kommuniztaként Gramsci pontosan látta, hogy legkésőbb 1922-től, Mussolini győzelmével (Rómába menetelésével) a munkásmozgalom fontos csatát veszített. A szocialista forradalom elmaradt, helyette a fasizmus „passzív forradalma” győzedelmeskedett. Ennek egyik okát Gramsci abban látta, hogy nem sikerült maguk mellé állítaniuk a parasztságot (a javarészt Olaszország déli térségeiben földből élőket), és nem tudták egyesíteni erejüket azon városi munkásságéval, amely főképpen Itália északi ipari központjaiban összpontosult.

Gramsci ebben az értelemben valóban nemzeti-népi kollektív akaratot kívánt létrehozni munkásság és parasztság osztályszövetsége által. Valóban egy új történelmi blokkot, egy népi és nemzeti hegemoniát szeretett volna kovácsolni a tőkéseknek és a földbirtokosoknak alávetett osztályok egyesített erejéből. Gramscinál a „nemzeti-népi kollektív akarat” létrehozása tehát *antikapitalista politikája* része volt. Nem úgy, mint Békés Mártonnál, aki mindezt Gramsci antikapitalizmusa nélkül veszi át (ezzel forgatva ki az olasz kommuniztát), és az Orbán-rezsim hegemoniaépítésének igazolására, a Fidesz–KDNP „nemzeti blokkjának” dicsőítésére használja fel.⁴³

Felfegyverzett idealizmus

Vizsgáljuk meg alaposabban is, miféle filozófiai idealizmust tulajdonít Gramscinak Békés Márton. *Kulturális hadviselés* című könyve programját alkotó „tízparancsolatában” így írt:

„I. A gondolat vezet. II. A szellemé az elsőbbség az anyag fölött. III. Minden a szélesen vett kultúrában gyökerezik. IV. A kultúra kulcsa a nyelv. V. Az értelmezés hatalma a legerősebb uralmi eszköz. VI. Semmi sem történik a politikában, ami előzőleg már ne zajlott volna le a kultúrában. VII. A gazdasági gondok politikai problémákban gyökereznek, amelyek kulturális okokra vezethetők vissza ... VIII. Kulturális hegemonia nélkül nem le-

het stabil, tartós és maradandó politikai rendszert működtetni. IX. A korszaképítés a politikai rendszer neki megfelelő kulturális keretbe ágyazását jelenti. X. A kulturális hegemonia megteremtése türelmes, kitartó, hosszú távú stratégiát igényel.”⁴⁴

Mintha a szerző itt következetesen összekeverné Antonio Gramscit Benedetto Croce-val, azzal az olasz polgári-idealista történésszel, akivel szemben Gramsci a saját nézeteit kifejtette – akivel éppen vitában állt. Vagy mintha összekeverné Schmidt Máriával, akinek könyve legelső jegyzetében Békés Márton köszönetet mond, és akit fő intellektuális forrásként jelöl meg: „Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Schmidt Máriának a könyv megszületéséhez nyújtott felbecsülhetetlen szellemi segítségéért. A gondolat, amely szerint a legfontosabb a kultúra, tőle származik.”⁴⁵

Valójában természetesen nem Gramsci idealista, hanem Békés Márton. Ő az, aki szerint a lázadás „az eszmék lázadása”, a politika „valójában eszmék harca”.⁴⁶ Eközben a Gramsci által is osztott marxi hagyomány alaptétele az, hogy csak valóságos egyéneknek vannak eszméi, a politika pedig hús-vér emberek tevékenysége; még akkor is így van ez, ha mindezt a polgári-idealista gondolkodás megszépítő módon megfordítja, idealizálja és eszmék lázadásaként, illetve összeütközéseként ábrázolja.⁴⁷

Ha meg akarjuk érteni, hogy mi szüksége van Békés Mártonnak Gramscira, *miért éppen őt* akarja kulturalista-idealista okfejtéséhez felhasználni, meg kell vizsgáljuk, miféle idealizmus Békés Márton sajátja. Itt ugyanis e szó nem a mindennapokban megszokott értelmében használatos. Nem valamiféle naivitást jelent, álmodozást, valóságidegenséget vagy érzélgősséget. Éppen ellenkezőleg: két lábbal a földön álló, harcias és katonás idealizmust. Békés Mártonnál ez „radikális idealizmus”, sőt „felfegyverzett idealizmus”:⁴⁸

„A kultúrharc nem a kultúrán belüli, főképp nem kultúrák közötti háború, hanem harc a kultúráért. [...] Ez a könyv útmutató ahhoz, hogy miért, mivel és hogyan lehet / kell a politika háttérében ható kulturális szférát meghódítani. Vagyis a kulturális hatalomért folytatott küzdelem elméletéről és gyakorlatáról szól, arról, hogy miként lehet egy fennálló kulturális hegemoniát megkérdőjelezni, ellenhegemoniát kialakítani és megfordítani az uralkodó diskurzus pólusait.”⁴⁹

Békés Márton *Kulturális hadviselés* című kötete programszerűen alkalmazza a harcászat nyelvét a meghódítandó kulturális hatalomra. Nem sokkal később például így folytatja:

„A haditerv a következő: A stratégia nem más, mint a katonai erő alkalmazása a politikai cél érdekében. [...] Esetünkben a távlatos politikai cél a liberális kulturális korszak [...] lecserélése, mégpedig egy *konzervatív korszakra*. Az e stratégiai végcélhoz társított hadászati eszközök mindegyike arra szolgál, hogy a jobboldali politikai rendszer minél szélesebb s neki biztonságos otthot adó konzervatív korszakba illeszkedjék. [...] Hogy e stratégiai cél pontosan mivel érjük el, arra ad választ a hadműveleti terv – ennek legfontosabb eleme esetünkben a *kulturális hegemonia* létrehozása.”⁵⁰

Nos, ehhez kell neki Gramsci, hogy a hegemonia kivívásának-megszerzésének stratégiáját átvehesse tőle, miután természetesen azt *kulturálissá* rövidített értelmében fogja fel. „Aki a kultúra hegemoniáját felismeri és benne ki tudja alakítani a maga hegemoniáját, az végül mindent megnyer” – olvasható Békés Márton *Kulturális hadviselés* című könyvének hátlapján. Innentől már ismerős lehet minden szava: „A kulturális hegemoniaépítés elhúzódó lövészárkok-háború és nem villámgyors szuronyroham, [...] elnyújtott forradalom, nem pedig rögtönzött államcsíny. [...] Harcra fel!”⁵¹

Az Orbán-rezsim igazolása

Békés Márton katonás idealizmusának van azonban egy további célja is: idealizálni a fennálló rendet és elfedni annak egyáltalán nem ideális voltát. Miközben a szellem elsődlegességéről ír, az eszmék vezető szerepéről, az ideák és gondolatok primátusáról, a kultúra fontosságáról, elfedi, hogy az általa ünnepeelt Orbán-rezsim teljes erejével építi ki *saját újratermelésének anyagi alapjait*. Amíg ő udvari költőként a kultúra elsődlegességéről dalol, az „új fejedelem” állama (a szó tág értelmében, *integral state*-ként) egyszerre szervezi át a politikai és a polgári (azaz: civil) társadalmat.⁵²

Amíg Békés Márton magasztosan az ideák világára függeszti tekintetét, az új uralkodó osztály nem idealista. Nem rest beleártani magát a „mocskos anyagiakba” – nem áttal hozzányúlni *társadal-*

munk vagyonához, közös tulajdonunkhoz, életünk újratermelésének materiális alapjaihoz. Miközben trubadúrként lágy hangon énekel a szellem elsőbbségéről, a tőkefelhalmozás „ördögi malmai” brutális erővel forognak: páratlan gyorsasággal bővülnek magántőkealapok, ingatlanportfóliók és céghálózatok a „nemzeti blokk” erős embereinek kezében. Amíg Békés Márton a kultúra, a konszenzus és az önkéntes beleegyezés húrjait pengeti, masszív gazdasági térfoglalás, vagyona-átcsoportosítás és tulajdonszerzés zajlik. Ő azonban egy szót sem ejt kiszáritott közszolgáltatásokról, átvett vállalkozásokról, eltérített közbeszerzésekről, tendenciózusan célzott kormánytámogatásokról. Sem arról, hogy a hegemonia materiális feltételeit nemcsak önkéntes engedelmesség, hanem a kényszerítés és a kisemmizés is biztosítja.⁵³

Nem pusztán *kulturális* hegemoniaépítés zajlik és az Orbán-rezsim nem is kizárólag önkéntes beleegyezésen alapul, ahogyan azt Békés Márton láttatja. A hegemoniát kényszer páncélozza, a konszenzus mellett az intézményes kényszer is döntő szerephez jut. Ezt azonban elfedi Békés Márton kulturalista-idealista Gramsci-olvasata. Kulturális hatalomról sokat ír ugyan (hiszen ezt tekinti a politikai hatalom kulcsának), magáról a kultúráról azonban szinte semmit nem mond. A kultúra e képletben csak eszköz. A cél ugyanis a hatalom – a kulturális és általa a politikai hatalom – megszerzése és megtartása.⁵⁴

Összefoglalva

Gramsci szerint előbb a polgári társadalmon (vagy más néven civil társadalmon) belül kell pozíciókat szerezni annak érdekében, hogy aztán a politikai társadalom, vagyis az államhatalom is bevehető legyen. Így foglalható el a tág értelemben vett állam (*integral state*). A civil társadalom bevételeének célja nála a kapitalista állam, illetve – végső soron – a kapitalizmus meghaladása volt.

Gramsci számára e lassan araszoló, fokról-fokra előre haladó állóháború azonban csak mozzanata, alkotóeleme volt egy nagyobb és átfogóbb stratégiának: *egy antikapitalista stratégiának, amely végső soron a tőkés rendszert kívánta eltörölni.* E stratégia célja az osztályuralomnak alávetett munkásság és parasztság felszabadítása, a népi-nemzeti kollektív akarat megformálása és érvényesítése, hegemoniájuk kivívása, történelmi blokkjuk felépítése volt. Ez volt Gramsci politikai programja, hiszen Gramsci kommunista volt. Következetes antikapitalistaként igenis a marxi örökséget gondolta tovább a szel-

lemi és erkölcsi tényezők jelentőségének hangsúlyozásával, felhívva a figyelmet olyan intellektuális és morális jelenségek relevanciájára, amelyek az ökonomizmus megerősödése miatt addigra elhanyagolták és alárendeltté váltak a marxi hagyományon belül.

Lássuk, mi lett ebből Békés Mártonnál! Ő utólag igazolja az állam bevételét, a kultúra hatalmának kivívásával pedig tovább erősítene az Orbán-rezsimet. Nála Gramsci idealistává torzított bábja arra szolgál, hogy általa visszamenőlegesen is igazolhassa az államhatalmat 2010-ben megszerzők intézkedéseit, ünnepelhesse „nemzeti blokkjuk” nagyszerűségét, dicsérhesse tetteiket, korszakba ágyazhassa rendszerüket, megerősíthesse hegemoniájukat, utat mutathasson osztályuralmuk bebetonozásához – és *kulturális* hegemoniájuk kiépítése által helyeselhesse térnyerésüket. (Esetleg még javaslatokat is megfogalmazhasson e térszerzés jövőbeli irányaira és mikéntjére.) Békés Márton *igazolja, szentesíti* és – a szó lehető legtágabb értelmében – *idealizálja* az Orbán-rezsimet. Ődát zeng róla és neki, dicsőíti a hegémont, az új fejedelmet, megéneklí nagy győzelmeinek históriáját.⁵⁵

Amit eközben Antonio Gramscival tesz, nem más, mint az olasz antikapitalista második kirablása. Elsőként, még életében, a fasiszta Mussolini lopta el utolsó éveit – letartóztatta, száműzte és börtönbe vetette. Elhatalmasodó és kezeletlen betegségei miatt Gramsci idő előtt volt kénytelen búcsúzni az élettől. Élete utolsó bő tíz évében nyomorúságos körülmények közt rótt feljegyzéseivel az antikapitalista harchoz kínált fogalmakat, elemzéseket és stratégiát. Azzal, ahogyan Békés Márton e jegyzetek értelmét kiforgatta és felhasználta egy újjobboldali hegémónia igazolására, még egyszer meglopta őt. Ez Antonio Gramsci második kirablása.

Jegyzetek

¹ Békés Márton: Gramsci jobbról. *Mandiner*, 2018. július 31. Online: https://mandiner.hu/cikk/20180731_bekes_marton_gramsci_jobbról.

Békés Márton e 2018-as írására először Antal Attila válaszolt *Szerezzük vissza Gramscit!* címmel: „[...] ahhoz, hogy egyáltalán bármilyen politikai projektről meginduljon a gondolkodás, nélkülözhetetlen lesz Gramsci visszaszerzése a jobboldaltól!” – írta. Antal Attila: *Szerezzük vissza Gramscit! Mércse*, 2019. február 2. Online: <https://merce.hu/2019/02/02/szerezzuk-vissza-gramscit/>.

Később, egy újabb írásában így folytatta: „[...] a hazai politikai baloldalnak sürgősen el kell kezdeni saját elvi-ideológiai alapjainak az összerakását, illetve az Orbán-rendszer annak kell tekinteni, ami, vagyis az autoriter formában működő kapitalizmus félperifériás termékének.” Antal Attila: *A jobboldali gramscizmusról*.

Újra. *Antal Attila blogja*, 2020. október 9. Online: http://www.antalattila.hu/2020/10/a-jobboldali-gramscizmusrol-ujra_9.html.

Ezzel értett egyet Fenyvesi Balázs is, amikor ezt írta: „Gramscit úgy szerezhetjük vissza, ha elkészítjük életművének 21. századi baloldali olvasatát, ami egy intellektuálisan párbajképes baloldal fontos előfeltétele lehet.” Fenyvesi Balázs: Gramsciról balról? *Avagy Gramsci* 130. *Mérce*, 2021. január 23. Online: <https://merce.hu/2021/01/23/gramscirol-balrol-avagy-gramsci-130/>.

Ez a tanulmány is ehhez a vitához és ehhez az erőfeszítéshez kíván hozzájárulni. Az írás elkészültéhez hatalmas segítséget nyújtottak a *Társadalomelméleti Kollégium* előbb 1987-ben, majd 2017-ben ismét megrendezett konferenciájának előadásai. Ez úton is köszönöm a kollégium egykori és mai tagjainak, különösen pedig e konferenciák szervezőinek munkáját Antonio Gramsci antikapitalista hagyományának megőrzéséért. Lásd: Turai Eszter: Hogyan politizáljunk a mai Magyarországon? 5 tipp Antonio Gramscitól. *Kettős Mérce*, 2017. május 30. Online: https://kettosmerce.blog.hu/2017/05/30/hogyan_politizaljunk_a_mai_magyarorszagon_5_tipp_antonio_gramscitol. Valamint: Turai Eszter – Nagy Kristóf – Kuklini Endre – Éber Márk Áron: Ki az az Antonio Gramsci és miért kell beszélünk róla? (Stúdióbeszélgetés.) *Új Egyenlőség*, 2018. január 26. Online: <https://ujegyenloseg.hu/ki-az-az-antonio-gramsci-es-miert-kell-beszelnunk-rola/>. A *Társadalomelméleti Kollégium* két fontos kötete a nyolcvanas évek végéről: *Tanulmányok Gramsciról*. (Szerkesztette: Banyár József, fordította: Dukát Judit, felelős kiadó: Szalai Zoltán.) Budapest, MKKE *Társadalomelméleti Kollégium*, 1989. Valamint: Antonio Gramsci: *Ifjúkori írások 1914–1926*. (Szerkesztette: Szalai Zoltán, fordította: Farkas Mária, Garami Szilvia, Sallay Géza, Szabó Tibor, felelős kiadó: Juhász János.) Budapest, MKKE *Társadalomelméleti Kollégium*, 1987.

- ² Hogylétéről levelek sorában tudósított, leveleinek két magyar kiadása is van. A korábbi: Antonio Gramsci: *Levelek a börtönből*. (Fordította: Róna [Komját] Irén, a bevezetőt írta: Palmiro Togliatti.) Budapest, Szikra, 1949. A későbbi: Antonio Gramsci: *Levelek a börtönből*. (Fordította: Gábor György – Zsámboki Zoltán, válogatta és az előszót írta Komját Irén.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. A börtönfüzetek esetében az alábbi két fő angol nyelvű forrásra támaszkodom: Antonio Gramsci: *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. (Szerkesztette és fordította: Quintin Hoare – Geoffrey Nowell Smith.) New York, International Publishers, 1971. Valamint: Antonio Gramsci: *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. (Szerkesztette: David Forgacs.) New York, New York University Press, 2000.
- ³ Marcello Musto: Korunknak címzett bírálat – Karl Marx újrafelfedezéséhez. (Fordította: Baráth Katalin.) In Marcello Musto: *Egy „másik” Marx: Főbb fogalmak és új értelmezések*. Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2020. 12. E munkája az *Eszméletnek* köszönhetően önálló tanulmányként és kötetbe szerkesztve is megjelent magyarul. Tanulmányként: Marcello Musto: Korunknak címzett bírálat – Karl Marx újrafelfedezéséhez. (Fordította: Baráth Katalin.) *Eszmélet*, 19. (2007), 76. 69–83.
- ⁴ Eredetiben: Engels levele szerint Marx állítólag ezt mondta vejenek, a francia marxista Paul Lafargue-nak: „ce qu’il y a de certain c’est que moi, je ne suis pas marxiste.” Azaz: csak az biztos, hogy (ha Lafargue az, akkor) én (Marx) nem vagyok marxista. Engels levele Eduard Bernsteinhez, 1882. nov. 2–3. *Karl Marx*

és Friedrich Engels művei (MEM), 35. kötet, Budapest, Kossuth, 366. Vö. MEM, 22. kötet, 62.

- ⁵ Karl Marx: A szent család. MEM, 2. kötet, 91–92. (Kiemelés az eredetiben.) Rövidebb formában idézi: Musto (2020): i. m. 16.
- ⁶ Musto (2020): i. m. 20.
- ⁷ Musto (2020): i. m. 16.
- ⁸ Gramsci nem volt ezzel egyedül, előtte például Lenin is következetesen vitatta az ökonomista magyarázatokat és stratégiákat. Lásd például: Lenin: *Mi a teendő? Mozgalmunk élető kérdései*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. (Eredeti megjelenése: 1902.)
- ⁹ Antonio Gramsci: *Az új fejedelem: Jegyzetek Machiavellihez*. (Fordította és az utószót írta: Betlen János, szerkesztette: Bence György.) Budapest, Európa Kiadó, 1977. 66.
- ¹⁰ E túlzások és képtelenségek legtöbbjét Chantal Mouffe fogalmazta meg, több esetben is Norberto Bobbio-ra hivatkozva. (Az idézetek Mouffe-tól származnak.) Lásd: Chantal Mouffe: Introduction: Gramsci Today. (Angolra fordította: Colin Mercer.) In Chantal Mouffe (szerk.): *Gramsci and Marxist Theory*. London, Routledge, 1979, 1–18., az idézetek forrásai: 1–3. Lásd még: Norberto Bobbio: Gramsci and the Conception of Civil Society. (Eredeti megjelenése 1968, angolra fordította: Carroll Morlera.) In Chantal Mouffe (szerk.): *Gramsci and Marxist Theory*. London, Routledge, 1979. 21–47., lásd különösen: 30–36.
- ¹¹ Bobbioval vitatkozva e tézisek többségét alaposan cáfolja Jacques Texier. Abban a kérdésben, hogy e túlzások tarthatatlanok, Gramscival kapcsolatos minden vitájuk ellenére lényegében egyetértés van Raymond Williams, Louis Althusser, Perry Anderson és Peter D. Thomas között. De egyetértés van e tézisek tarthatatlanságáról itthon is, mások mellett Pankovits József, Szabó Tibor, Székely Gábor és Krausz Tamás között is.
- Lásd: Jacques Texier: Gramsci, Theoretician of the Superstructures: On the Concept of Civil Society. (Eredeti megjelenése 1968, angolra fordította: Hal Sutcliffe.) In Chantal Mouffe (szerk.): *Gramsci and Marxist Theory*. London, Routledge, 1979. 48–79. Raymond Williams: Alap és felépítmény a marxista kultúraelméletben. (Fordította: Szarvas Márton, az eredetivel egybevetette: Kőszeghy Ferenc.) *Fordulat*, (2022), 30. 40–62. (Eredeti megjelenése: 1973.) Louis Althusser: Ideology and Ideological State Apparatuses: Notes towards an Investigation. (Angolra fordította: Ben Brewster.) In Louis Althusser: *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York – London, Monthly Review Press, 1971. 127–186. (Eredeti megjelenése: 1970.) Perry Anderson: The Antinomies of Antonio Gramsci. *New Left Review*, 1/100. (1977), 5–78. Negyven évvel későbbi bővített újrakiadása: Perry Anderson: *The Antinomies of Antonio Gramsci*. London – New York, Verso, 2017. Peter D. Thomas könyve jórészt Perry Anderson és Louis Althusser Gramscira vonatkozó nézeteit vitatja: Peter D. Thomas: *The Gramscian Moment: Philosophy, Hegemony and Marxism*. Leiden–Boston, Brill, 2009.
- A hazai szerzők köréből lásd: Pankovits József: *Gramsci és kora, Gramsci és a korunk: Tanulmányok*. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2019. Valamint a Társadalomelméleti Kollégium 1989-es kiadványát: *Tanulmányok Gramsciról*. (Szerkesztette: Banyár József, fordította: Dukát Judit, felelős kiadó: Szalai Zoltán.) Budapest, MKKE Társadalomelméleti Kollégium, 1989. főként 1–84., vagyis:

Szabó Tibor: Gramsciról – ötven év múltán (1–24.), Székely Gábor: A politikus Gramsci (25–58.), valamint: Krausz Tamás: Gramsci és a húszas években megvalósult bolsevik alternatíva (59–84.).

- ¹² Gramsci (1977): i. m. 129.
- ¹³ Gramsci (1977): i. m. 129–130.
- ¹⁴ Gramsci (1971): i. m. 57–58. (Saját fordítás.)
- ¹⁵ Gramsci (1977): i. m. 205–206.
- ¹⁶ Gramsci (1977): i. m. 59.
- ¹⁷ Gramsci (1977): i. m. 59.
- ¹⁸ Gramsci szerint a történelmi blokk „[...] a természet és a szellem (alap és felépítmény) egysége, az ellentétes és a különböző dolgok egysége”. Gramsci (1977): i. m. 23. Vagy másutt: „Az alap és a felépítmények »történelmi blokkot« alkotnak [...]”. Antonio Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet: Válogatott írások.* (Szerkesztette: Rózsa Zoltán, az előszót írta és a jegyzeteket készítette: Sallay Géza, fordította: Fogarasi Miklós – T. Király Erzsébet – Rózsa Zoltán – Sallay Géza.) Budapest, Kossuth Kiadó, 1965. 57., lásd még 61.
- ¹⁹ Lásd: Gramsci (1977): i. m. 70–71., valamint: Sallay Géza 3. végjegyzetét: In Gramsci (1965): *Marxizmus, kultúra, művészet.* i. m. 363.
- ²⁰ Antonio Gramsci: *Válaszút a pedagógiában.* (Szerkesztette és a bevezetőt írta Mario Alighiero Manacorda, fordította: Bólyai Imréné.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 79–80.
- ²¹ Lásd: Gramsci (1977): 23., 86–87., valamint: Gramsci (1965): i. m. 57., 61., 363.
- ²² Bobbio és Textier korábban hivatkozott vitája például eredetileg 1968-ból származik, Althusser nevezetes írása az ideológiáról és az ideológiai államapparátusokról francia eredetiben 1970-ben jelent meg. A börtönfüzetek első angol nyelvű válogatása – a Quintin Hoare és Geoffrey Nowell Smith által fordított és szerkesztett változat – 1971-ben látott először napvilágot. Az Új Jobboldal („Nouvelle Droite”) egyik fő szellemi atyjaként számontartott Alain de Benoist 1968-ban alapította meg kutatócsoportját (GRECE), amely mások mellett Gramsci újjobboldali olvasatára épít. 1970 és 1975 közé teszi a Gramsci-értelmezések „aranykorát” az a nemrég angolra fordított kötet is, amely Gramsci különféle olasz(országi) értelmezéseiről tájékoztat. Guido Liguori munkája olaszul először 1996-ben, majd 2012-ben jelent meg – a második, bővített kiadás immár angolul is olvasható: Guido Liguori: *Gramsci Contested: Interpretations, Debates and Polemics, 1922–2012.* (Angolra fordította: Richard Braude.) Leiden–Boston, Brill, 2022.
- ²³ Kiss Viktor: *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldali új korszaka felé.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2018. 240. Cornelius Castoriadis, Claude Lefort és Manfred B. Steger kapcsán Gramsci és a hegemonia posztmarxista olvasatáról ugyanebben lásd még: 241., 244–245.
- ²⁴ Vivek Chibber: *The Class Matrix: Social Theory after the Cultural Turn.* Cambridge–London, Harvard University Press, 2022. 80. Chibber ezt az értelmezést természetesen elutasítja; azért rekonstruálta, hogy bírálhassa.
- ²⁵ Gramsci (1977): i. m. 259.
- ²⁶ Gramsci (1977): i. m. 262.
- ²⁷ Gramsci (1977): i. m. 262–263.
- ²⁸ Alain de Benoist: *Kulturrevolution von Rechts: Gramsci und die Nouvelle Droite.* Drezda, Jungeuropa Verlag, 2017. (Első megjelenése franciául 1977, németül:

- 1985.) Magyarul lásd a vele készült interjút: Leimeiszter Barnabás: „Megjelent az újfajta jobboldal”: Beszélgetés Alain de Benoist-val. *Kommentár*, (2019), 2. 97–101.
- ²⁹ De Benoist (2017): i. m., különösen: 38–39. Lásd még: Czopf Áron: A metapolitika meghatározása. *Kommentár*, (2022), 2. 147–153.
- ³⁰ A jobboldali kiáltványok műfajából: Diego Fusaro: Ideje visszazerezni Gramscit! Szabadítsuk meg a baloldaltól. (Fordította: Betlen János.) *Kommentár*, (2020), 2. 153–154. (Eredeti megjelenése: 2018.) A hazai fejleményekhez lásd e tanulmány I. végjegyzetét.
- ³¹ Lásd: Rob Van Kranenburg: Whose Gramsci? Right-wing Gramscism. *International Gramsci Society Newsletter*, (1999), 9. 14–18. Valamint: Sabri Deniz Martin: Metapolitik bis zum „Tag X”: Thor von Waldsteins Gramscianismus. In Vojin Sasa Vukadinovic (szerk.): *Randgänge der Neuen Rechten: Philosophie, Minderheiten, Transnationalität*. Bielefeld, Transcript Verlag, 2022. 99–127.
- ³² Lásd ehhez Kováts Eszter alapos német nyelvű elemzését: Eszter Kováts: Die „wahren Konservativen” und die kulturelle Hegemonie: Ideologische und diskursstrategische Verbindungen zwischen der Neuen Rechten in Deutschland und dem Orbán-Regime. In Vojin Sasa Vukadinovic (szerk.): *Randgänge der Neuen Rechten: Philosophie, Minderheiten, Transnationalität*. Bielefeld, Transcript Verlag, 2022. 341–365.
- ³³ Békés Márton itt elemzett, fontosabb írásai: Békés (2018): i. m., valamint: Békés Márton: *Kulturális hadviselés. A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Budapest, KKTITKK, 2020; Békés Márton: *Nemzeti blokk. A Nemzeti Együttműködés Rendszere*. Budapest, KKTITKK, 2022.
- ³⁴ Békés (2020): i. m. 104., kiemelés az eredetiben.
- ³⁵ Szabó Tibor Benjámin például teljesen félreértette Békés Mártont 2019-ben megjelent írásában, amikor antikapitalizmust tulajdonított neki: Szabó Tibor Benjámin: Valami a vérről. *24.hu*, 2019. július 8. Online: <https://24.hu/belfold/2019/07/08/szabo-tibor-benjamin-bekes-marton-fidesz-orban-kultura-korszak-fordul-a-szel/>. Négy évvel később már pontosabban értelmezte: Szabó Tibor Benjámin: A kultúrpolitika Demeter Szilárd-korszaka a végéhez közeledik, és utána valami még vadabb, sötétebb jön. *444.hu*, 2023. július 8. Online: <https://444.hu/2023/07/08/borzalom-es-beke-van-a-szaharai-esoerdokban-a-posztfasizta-uralom-kulturaja>
- ³⁶ Békés (2020): i. m. 283.
- ³⁷ Békés (2020): i. m. 10.; Békés (2022): i. m. 22.
- ³⁸ Békés (2020): i. m. 103.
- ³⁹ Lásd ehhez ismét e tanulmány II. végjegyzetét!
- ⁴⁰ Annexe: Athos Lisa’s Report. (Angolra fordította: Eleanor Chiari.) In Perry Anderson: *The Antinomies of Antonio Gramsci*. London – New York, Verso, 2017. 151–176.
- ⁴¹ Gramsci (1977): i. m. 13–16. Lásd még: Békés Márton: Posztliberális szintézis: Gramsci, Schmitt és a nemliberális demokrácia. In Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett (szerk.): *A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből*. Budapest, Jogállam és Igazság, 2023. 55–87.
- ⁴² Antonio Gramsci: A déli kérdés néhány aspektusa. In Antonio Gramsci: *Politikai írások 1916–1926*. (Válogatta: Szabó Tibor, fordította: Farkas Mária – Garami Szil-

via – Sallay Géza – Szabó Tibor – Vigh Éva.) Budapest, Kossuth, 1985. 231–259. (Eredetileg 1926-ban készült és befejezetlenül maradt.)

- ⁴³ Lásd főként: Békés (2020): i. m.; Békés (2022): i. m.
- ⁴⁴ Békés (2020): i. m. 9. Rokon ezzel a „Bibliofil kiáltvány” című fejezet első öt pontja is: 1. A szellem az elsőbbség, a gondolat zuhá a tettet, az eszmék vezetnek. 2. A gondolattal kezdődik minden. 3. Fő a kultúra! 4. A politikai változások a kultúrában már előbb lezajlott átalakulások következményei. 5. A kulturális forradalmak a szellem fölkelésével kezdődnek. Békés (2020): i. m. 280–284.
- ⁴⁵ Békés (2020): i. m. 393., 1. végjegyzet. Ha e gondolat valóban Schmidt Máriától származik, akkor bizonyára neki is kell megköszönnie.
- ⁴⁶ Békés (2020): i. m. 16. és az azt követő oldalak.
- ⁴⁷ Lásd: Karl Marx – Friedrich Engels: A német ideológia. *MEM*, 3. kötet, 1976. különösen: 17–26.
- ⁴⁸ Békés (2020): i. m. 12., 280.
- ⁴⁹ Békés (2020): i. m. 8–9., kiemelés az eredetiben.
- ⁵⁰ Békés (2020): i. m. 10., kiemelés az eredetiben.
- ⁵¹ Békés (2020): i. m. 12.
- ⁵² Itt és most összpontosítsunk csak a *Matthias Corvinus Collegiumra* (az MCC-re) és a Békés Márton főszerkesztése alatt működő *Kommentár* folyóirat alapítványára: Vincze Miklós: Milliárdokat öntenek a kormányközeli alapítványba, de nem eleget ahhoz, hogy felújíthassák az ingyen kapott palotát. *24.hu*, 2023. június 25. Online: <https://24.hu/kultura/2023/06/25/ismeretlen-budapest-kommentar-folyoirat-alapitvany-puskin-utca-tranzit-haz-epites-tervezes-apm-consulding/>. Öttrészes elemzés az MCC-ről: Weiler Vilmos: Kulturális Blitzkrieg helyett lövészárok-hadviselés – mennyire átpolitizált a Librit megvásárló MCC? I. rész. *Telex.hu*, 2023. június 19. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/06/19/mcc-ideologiamentes-elitekpezes-a-kulturalis-hegemoniaepites-arnyekaban>; Weiler Vilmos: MCC: százmilliárdokat tol az oktatásba a kormány, de ebből a magyar diákok 99 százaléka semmit nem fog látni. II. rész. *Telex.hu*, 2023. június 21. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/06/21/szazmilliardos-nagysagrendu-oroszagos-ingatlanbirodalmat-epit-ki-az-mcc>; Weiler Vilmos: MCC – Hogy az izléstelenség határa hol húzódik, mindenki magának eldöntheti. III. rész. *Telex.hu*, 2023. június 23. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/06/23/mcc-elitekpezo-mathias-corvinus-collegium>; Vig Emese: MCC Erdély: A Fidesz harmadik honfoglalása, rohadt sok pénzzel megtoldva. IV. rész. *Telex.hu*, 2023. június 28. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/06/28/mcc-erdely-a-fidesz-harmadik-honfoglalasa-rohad-t-sok-penzzel-megtoldva>; Weiler Vilmos: MCC-főigazgató: Teljes félreértés, hogy lehet úgy oktatni, hogy tessék, itt van tíz könyv Orbán Viktorról. V. rész. *Telex.hu*, 2023. június 30. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/06/30/szalai-zoltan-orban-viktor-mathias-corvinus-collegium-mcc-interju>.
- ⁵³ Mindebből természetesen nem következik, hogy az Orbán-rezsim ne volna megfelelő módon elemezhető Gramsci eszközeivel. Az azonban igen, hogy egy Gramscit követő elemzésből nem az Orbán-rezsim dicsérete következik. Lásd például: Barna Emília – Madár Mária – Nagy Kristóf – Szarvas Márton: Dinamikus hatalom: Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. *Fordulat*, 12. (2019), 26. 225–251., különösen: 229., 242–247. Valamint: Éber Márk Áron – Gagyai Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba: 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarorszá-

gon. *Fordulat*, 12. (2019), 26. 28–75., különösen: 31–37., 43–45., 58–67. Melegh Attila: Passzív forradalmak: A magyarországi jobboldali radikalizálódás történeti szociológiai gyökerei. In Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Társalomszociológia Kutatóközpont, 2018. 179–194. Melegh Attila: Ellenhegemonia és egy új történelmi-politikai tömb felemelkedése. *Új Egyenlőség*, 2019. április 2. Online: <https://ujegyenloseg.hu/ellenhegemonia-es-egy-uj-tortenelmi-politikai-tomb-felemelkedese/>. Tágabban: Buka Virág Ilona – Nagy Kristóf – Szarvas Márton: Kultúra és kapitalizmus. *Fordulat*, 15. (2022), 30. 7–39., különösen: 13–14., 32–34. Valamint: Öze Eszter: Hegemonia, munkáskultúra, paternalizmus: A társadalmi kérdés múzeumi reprezentációja Budapesten és Bécsben a 20. század elején. *Fordulat*, 15. (2022), 30. 87–122., különösen: 92–93., 100.

⁵⁴ Ez a fő állítása Farkas Zsolt irodalomkritikus-irodalomteoretikus háromrészes, nagyszerű írásának, amelyben Békés Márton *Kulturális hadviselés* című könyvét bírálta meg igen részletesen és alaposan: Farkas Zsolt: Komisszárkultúra I–III. Békés Márton: Kulturális hadviselés. A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata – Kritikai olvasat. *Magyar Narancs*, 33. (2021), 31. [2021. augusztus 5.]; 33. (2021), 32. [2021. augusztus 12.]; 33. (2021), 33. [2021. augusztus 19.]. Online: <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/gondolkodasa-nagyon-kozel-all-orbanehoz-245237>, <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/orban-rendszere-radikalisan-ellensegelvu-es-megoszto-245341>, <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/a-fideszpartisag-a-donto-kriterium-245343>.

⁵⁵ Farkas (2021): Komisszárkultúra I. i. m.

Gramsci Indiában: hódolat egy igazi mesternek

A Gramsci Alapítvány azzal tisztelt meg, hogy beszéljek Gramsci indiai befolyásáról. Csak a „mesterének” hódoló tanítványként tehetem ezt. Ugyanis éppen ilyen viszonyban áll ő velünk, akik megterveztük és elindítottuk a tudományos projektünket, a Subaltern Studiest. Egy ilyen viszonyban a hatás kétoldalú folyamatként működik, amelybe mindkét oldal aktívan bekapcsolódik. Ez az oka annak, hogy a jó előadás használ annak a hallgatónak, aki együttműködik a tanárral, de kudarcot vall annál, aki nem. A mester hatása ebben a vonatkozásban kicsit olyan, mint amit a biológusok „adaptációnak” neveznek. Maga Gramsci a terminust metaforaként használta, amikor amellett érvelt, hogy a folyamatosság egészséges hagyományt teremthet, ha az emberek aktívan bekapcsolhatóak abba, amit ő „organikus fejlődésnek” nevezett.

Ez a folyamat Gramsci felfogása szerint „a tömegek oktatásának problémája, »adaptálódásuk« az elérni akart cél követelményeihez”. Az élettudományokban az adaptációt egykor a Gondviselés irányította jelenségnek tekintették, amely szigorúan bizonyos, egy előre elrendelt tervnek megfelelően működő ökoszisztémákra korlátozódik. Darwin óta azonban az adaptációt teljesen véletlenszerű folyamatnak tekintjük, amelyben egy organizmus esetleges módon adaptálódik ott, ahol a legjobb esélye van a túlélésre és az önreprodukcióra.

A történelem kicsiny hangja

Mi több, egyedül történelmileg esetleges tényezők magyarázhatják, hogy Gramsci gondolatvilága némileg jobban gyümölcsözőt távoli országokban, mint a kontinensen, ahol született. Még Indiában is, a sikerei ellenére Gramsci gondolatvilága nem ott eresztett gyökeret, ahol várhattuk volna, hanem a dél-ázsiai élet egy teljesen más terü-

letén. Valójában minden előzetes várakozásnak ellentmondott, hogy Gramsci hagyatékának nem a két „hivatalos” kommunista párt lett az őrzője és terjesztője, hanem egy akadémiai projekt, a Subaltern Studies. És hogy a történelem ironiája még teljesebb legyen, ez a projekt még csak nem is az indiai szubkontinensen találta meg a maga helyét, jóllehet szellemében és kutatási körét tekintve mélységesen „indiai” vállalkozás volt.

Amikor mi, a Subaltern Studies köre tanulni akartunk Gramscitól, akkor pusztán saját erőnkre támaszkodtunk, s semmit sem kaptunk a főáramhoz tartozó kommunista pártoktól. Ők 1964-ben váltak szét, megalakítva India Kommunist Pártját (CPI) és India (Marxista) Kommunist Pártját (CPI[M]); előbbi a „moszkvai”, utóbbi pedig a radikálisabb, „pekingi” orientációt képviselte. Egyikük sem tudta semmi hasznát venni Gramscinak politikájában és programjában. Mi több, Gramsci neve soraikban gyakorlatilag ismeretlen volt, és semmilyen adatunk sincs rá, hogy a vezetők 1964-ig sok figyelmet fordítottak volna életére és munkásságára. Ebben az időben a kisebb, és gyengébb CPI perifériáján egyes intellektuelek ugyan érdeklődtek Gramsci gondolatai iránt, de ennek csak kevés következménye volt pártjuk Moszkva-irányú politikájára és programjára.

A mi tudományos projektünk, a Subaltern Studies távolságot tartott úgy a CPI-től, mint a CPI(M)-től. Számunkra ugyanis mindkettő az indiai hatalmi elit balliberális szárnyát jelentette. De ez nem azt jelentette, hogy apolitikusak vagy antikommunisták lettünk volna. Éppen ellenkezőleg, marxistának tekintettük magunkat, amikor a dél-ázsiai történelem és társadalom tanulmányozása során megkíséreltük kidolgozni a kolonializmus és a kolonialista tudás radikális kritikáját. Ezért mi mindkét hivatalos kommunista párt politikáját elleneztek, amiért opportunistá és dogmatikus módon alkalmazták a marxizmust. Szimpátiánk azé a militáns parasztmozgalomé volt, amely a kínai forradalomból és Mao Ce-Tung eszméiből merített ihletet. Ezt a „naxalita” mozgalomként (ti. Naxalbari volt az a falu, amelynek körzetében létrejött) közismertté vált paraszti mozgalmat a Kongresszus Párt és a két kommunista párt kíméletlen ellenforradalmi hadműveletekkel zúzta szét 1968–1971 között.

Habár szervezetként legyőzték, a mozgalom a kétségek és kérdések hatalmas örökségét hagyta maga után az indiai társadalomban. Az 1970-es évek óta ezt az örökséget kreatív módon használták fel az indiai értelmiségiek számos területen, beleértve az irodalmat és az előadóművészeteket éppúgy, mint a történelem- és társadalomtu-

dományokat. A mi tudományos projektünket, a Subaltern Studiest széles körben elismerik mint vezető erőt ezen a szélesebb szellemi trenden belül.

Ami a Naxalita mozgalmat a rövid élete során oly erőssé tette, az az országszerte jelentkező elégedetlenség volt az új indiai köztársaság politikai rendszerével, amely átvette a hatalmat, mikor a britek 1947-ben végleg elhagyták Indiát. Az 1940-es évek katasztrófáinak – a háború, az éhínség, a szubkontinens két független államra való felosztása, amelynek eredményeként emberek százezrei váltak hontalanná, s a vallásháború, amely történelmileg hírhedtté vált a világnak ezen a részén példátlan méretű tömeges nemi erőszak és tömegmészárlások miatt – olyan hatásai voltak, amelyekről az emberek még évtizedekkel a függetlenség kivívása után is szenvedtek. A falusi és városi szegények, beleértve az elszegényedett középosztályt is, azt várták a független India új kormányától, hogy enyhülést hoz gondjaikra. Ámde a Kongresszus Párt által reprezentált uralkodó elit túlságosan is el volt foglalva a britektől örökölt szerzeményei fölötti hatalma megszilárdításával, semhogy törődni tudott volna velük.

Ez az elit adottnak vette a néptömegek támogatását, a néptömegeket, akik a 20. század kezdetétől a nemzet erőszakmentes hadseregét alkották az antiimperialista harcokban, kampányról-kampányra. De amikor a gyarmatosítók kénytelenek voltak elhagyni az országot, s végre véget ért a csaknem kétszáz éves idegen megszállás, akkor a leszerelt légiókat gyorsan elfelejtették, miközben a vezérek rögtön nekiláttak manipulálni az államapparátust, hogy biztosítsák azoknak az osztályoknak és közösségeknek az érdekeit, akiket képviseltek. Kezdetben a kommunisták és némely más politikai csoport a baloldalon megpróbált ellenállni ennek a folyamatnak, de nem sok sikerrel. Az uralkodó elit gyorsan letörte az ellenállást, alkalmazva a hadsereget, a rendőrséget és drákói törvényeket, azután pedig meggyőzte kritikusait, hogy érzék be a parlamenti ellenzék szerepével.

A trükk bevált, de nem eléggé ahhoz, hogy elhallgattassa a növekvő ellenzékét a törvényhozás kamaráin kívül. Az 1960-as évek végére a nyomor a szegényeket és a munkanélkülieket olyan kétségbeesésbe hajszolta, hogy csak egy szikra kellett, hogy fellobbanjon a lázadás lángja. A naxalbarii parasztfelkelés adta ezt a szikrát. Kezdetben csak a földesurak elleni helyi felkelésként indult, de hamarosan jeladássá vált más falusi vidékek kisebb hatókörű felkelései számára is. Nem kevésbé volt fontos az a tény is, hogy a mozgalom áttért a városi területekre is.

E mozgalom ereje a kiábrándulás kétgenerációs hullámának összeolvadásából származott. Az idősebb generáció azért ábrándult ki, mert az ország uralkodó elitje nem tett eleget azoknak a boldogabb jövőről szóló ígéreteknek, amelyekkel annak idején a függetlenségi harcban a tömegeket mozgósították. A fiatalabb nemzedék azért ábrándult ki, mert a pártok, a kormányok, és az összes intézmények, a falusi tanácsoktól és a városházáktól az iskoláig és a gyárakig, ahol idősebb férfiak és nők tartották kezükben a hatalmat, nem tudtak az ifjúságnak kevésbé sötét jövőt biztosítani, mint a múlt, amelyben ők maguk nevelkedtek.

Ez a kettős nemzedéki elégedetlenség fűtötte a Subaltern Studies elégedetlenségét, társadalomkritikáját is. A szerkesztői stábjában, amely a Subaltern Studies néven publikált sorozat főbb szerzőiből állott, én képviseltem az idősebb, a többiek pedig, akik mind legalább huszonöt évvel fiatalabbak voltak nálam, a fiatalabb nemzedéket. Azért említem ezt a tényszerű részletet, hogy jelezzem: a mi projektünk szerves része volt a maga társadalmának és korának, résztvevője annak a világnak, amelyhez tartozott, nem pedig az élettől távoli megfigyelőposzt. A mi projektünk, az elmélet által alakított tapasztalat szülőltje, olyasvalami volt, ami megdöbbenetett az akadémiái establishmentet, amely a 19. század óta kézben tartotta a dél-ázsiai társadalomtörténeti kutatásokat úgy Angliában, mint Indiában.

Az 1970-es évek közepén kezdtünk együtt dolgozni, amikor a naxalita-forrongás már nyilvánvalóan elcsendesedett, jöllehet a kérdések, amelyeket kiváltott, még mindig megválaszolatlanok voltak. Ezeket a kérdéseket a gyarmati múlt kontextusában kellett elhelyeznünk. Ugyanis a gyarmati uralom vége egyáltalán nem váltotta fel valami mással vagy változtatta meg alapvetően a gyarmati uralom fő apparátusát – az államot. Hanem az állam érintetlenül ment át az utódrendszer, a független India vezetése kezébe. Következésképpen amikor a hatalom átkerült az indiai vezetőkhez, ámde a nyomorúság, amelyet a tömegek a gyarmati rendszer alatt megélték, változatlanul folytatódott, akkor a jelen gondjai közvetlenül visszamutattak a közelmúltra. E közvetlen kapcsolatnak köszönhetően hatalmas tere nyílt kutatásainknak, ami lehetővé tette, hogy kérdéseink és problémafelvetéseink az állam és a civil társadalom egymással átfedésben lévő témái körül kristályosodjanak ki. A Gramscitól megtanult leckék mindkét területen felbecsülhetetlen szolgálatot tettek nekünk. Azonban ahhoz, hogy profitálni tudjunk ebből, alkalmaznunk kellett Gramsci tanítását az indiai tapasztalatra, amely persze sok tekintetben

lényegesen különbözött az olasz és általában véve a nyugati társadalmi tapasztalatoktól, amelyeken Gramsci saját gondolkodása alapult.

Hogy az állammal kezdjük, kérdéseink abból támadtak, ami sok megfigyelőt ejtett gondolkodóba az indiai köztársaság első éveiben. Miért – kérdezték oly sokan – tartottak az új uralkodóréteg képviselői oly nagy távolságot az emberektől, akik oly közel voltak hozzájuk a gyarmatosítás elleni tömegmozgalom idején, mely hatalomra segítette őket? Mennyire hasonlónak tűnt ez ahhoz a távolsághoz, amely a gyarmatosítottakat és a gyarmatosítókat választotta el egymástól az idegen uralom napjaiban! Mi ezt a populáris és széles körben elterjedt benyomást mint jelzőnyomot használtuk arra, hogy megvizsgáljuk a hatalom eme elidegenedésének természetét, hogy egy mélyebb szinten megvizsgáljuk: volt-e valami közös a két állam – a gyarmati és a szuverén nemzeti állam – között, ami megmagyarázhatná a jelenséget. Az indiai társadalom megértésére tett tudományos erőfeszítéseink során a hegeli úr-szolga dialektikára, és a Gramsci-féle hegemoniaelméletre támaszkodtunk.

Dél-Ázsiában a gyarmati államhatalmat az angolok nem a bennszülött népek hozzájárulásával, hanem erővel szerezték meg a maguk számára. A kolonializmus tényszerűen egy 190 évig tartó idegen megszállás volt, amely teljes mértékben az úgynevezett „hódítás jogán” alapult. De semmi sem édesebb az úrnak, mint a szolga szeretete. És az angolok elég ügyesek voltak Indiában ahhoz, hogy megpróbálják kombinálni alattvalóikban a szeretetet és a félelmet.

Azonban, miként a Kentaur oly régen tanácsolta a Hercegnek:¹ „Mivel oly nehéz a kettőt összeegyeztetni, sokkal jobb, hogyha félnék tőled, mintha szeretnek, ha egyszer nem lehet mind a kettőt.” Az angolok tapasztalatból tudták, mennyire nehéz egyszerre félni és szeretni lenni egy olyan országban, ahol ők pusztán idegen, megszálló hatalom voltak. Így hát a gyarmatosítás alapvető irányelvül azt választották, hogy félelemben tartsák a lakosságot. Ámde megértették: bizonyos mértékű bennszülött támogatásra nélkülözhetetlenül szükségük van uralmuk megszilárdításához. Különböző eszközöket, ideológiaiakat éppúgy, mint anyagiakat használtak arra, hogy meggyőzzék az indiai elitet a gyarmati rendszer, ahogy nevezték, a Radzs előnyeiről, és ez elég jól sikerült nekik ahhoz, hogy a rendszer közel kétszáz évig tart-

¹ Utalás C. S. Lewis *Narnia krónikái* című mesesorozatára, amelyben a Caspian herceg nevű szereplő tanácsadói és támogatói a bölcs kentaurok – a *ford. megj.*

son. Ez persze nem meglepő, ha belegondolunk, hogy még Irakban, abban az országban, amelyet oly egyértelműen lerombolt a megszálló erők brutalitása, sem volt hiány a kollaboránsokban. A feladat, amelyet magunk elé tűztünk, az volt, hogy ennek a komplex viszonynak (a hódítók és a meghódítottak között) az egyes mozzanatait elrendezzük a hatalmi tényezők egy általános konfigurációján belül.

A gyarmati idők dél-ázsiai történelmében a „hatalom” nemcsak az angol hódítók és indiai alattvalóik közötti egyenlőtlenségek sorát jelentette, hanem a bennszülött társadalmak hierarchiáján belül, osztályok, kasztok, nemek, életkorok, stb. közötti egyenlőtlenségeket is. Ezek az egyenlőtlen viszonyok a maguk összes különbségeivel és váltakozásával mind az Uralom és Alávetettség általános viszonyából eredtek. Mivel ez a két terminus egymást implikálja, ezért lehetővé tették számunkra, hogy a hatalomnak a maga minden aspektusában való történelmi artikulálódását úgy ragadjuk meg, mint az Uralom és az Alárendeltség kölcsönhatását. Mindkettő olyan entitásként működik ebben az átfogó keretben, amelyeket két további, egymást kölcsönösen meghatározó elem – a kényszerítés és a meggyőzés révén való uralom, illetve a kollaboráció és ellenállás révén megvalósuló alávetettség – alkot.

Azonban van egy alapvető aszimmetria e kétszintes struktúra mögött. Ugyanis az uralom és alávetettség kölcsönös kapcsolata logikai és egyetemes érvényű, érvényesül mindenfajta egyenlőtlen hatalmi viszonyok között, mindenütt és mindenkor. De ugyanez nem igaz az őket alkotó két fogalompárra, amelyek csak meghatározott körülmények között, azaz kontingens módon implikálják egymást. Mint ilyenek, ez a két fogalompár, nem pedig az Uralom és Alávetettség absztrakciói azok, amelyek konkrétan, a maguk folyamatosságában kifejezik a történelmi tapasztalat dinamizmusát. Ugyanis pontosan az uralomnak és az alávetettségnek ezek az alkotóelemei azok, amelyek mozzanataikat különböző kombinációkban osztják el, s éppen ez különbözteti meg az egyik társadalmat a másiktól, és az egyik eseményt a másiktól, a mindegyikre jellemző specifikus hatalmi viszonyok szerint.

Marxot követve az ilyen relatív mozzanatokot mi úgy írtuk le, mint az Uralom és Alávetettség „szerves összetételét”. Éppen úgy, ahogy bármely tőke jellegét – önreprodukciós és expanziós képességét – és a bármely más tőkétől való különbségét szerves összetétele, vagyis

az állótökének a változó tőkéhez² képesti aránya – határozza meg, ugyanígy a minden egyes esetben egymásra ható Uralom és Alávettség jellege a Kényszer és a Meggyőzés elemeinek viszonylagos súlyától függ az uralmon és az ellenállás és kollaboráció arányától az alávetettségben belül – más szavakkal a hatalmi viszony „szerves összetételén”. Így tekintve a Gramsci értelmében vett hegemonia az uralom egy sajátos esete, az, amikor az uralmon belüli „szerves összetétele” ezeknek a tényezőknek lehetővé teszi, hogy a meggyőzés túlsúlyba kerüljön a kényszerrel szemben. Ez teszi a mi tudományos projektünkben a „hegemóniát” dinamikus fogalommá, amely a dominanciának még a legnagyobb meggyőzőerővel rendelkező struktúrái esetében is mindig és szükségképpen megengedi az ellenállás lehetőségét. Ugyanakkor segít minket abban, hogy elkerüljünk bizonyos kétértelműségeket, amelyek jelen vannak abban, ahogy maga Gramsci használta a „hegemonia” fogalmát, ahogy ezt a *Börtönjegyzetek* angol fordításának szerkesztője kimutatta.³

Nekünk azért kellett minden kétértelműséget kizárnunk a hegemonia fogalmából, hogy a lehető legtöbbet hozzuk ki a fogalomból, mert az indiai társadalmi tapasztalat bármilyen helytálló értelmezése megköveteli, hogy világosan megkülönböztessük a meggyőzést és a kényszert mint az uralom két alapvető alkotóelemét. Ugyanis pontosan az e között a kettő közötti homályos átmenetet aknázza ki a liberális imperializmus, hogy a maga minden ravaszságával kollaborációra csábítsa az indiai liberális nacionalizmust. Más szavakkal a kettő közötti distinkció elmosása volt az imperialisták számára a döntő feltétele annak, hogy hegemoniára tehessenek szert a meghódított és gyarmatosított népesség fölött. A gyarmatosítás korszaka tele van annak az eseteivel, hogy az indiai liberalizmus hogyan esett áldozatául ennek a hadicselnek, s aztán szabadította ki magát hatásai alól. Ezek közül csak egyet fogok most felidézni.

Gandhi sokáig szilárdan és kompromisszum nélkül hitt a Brit Birodalom értékeiben. Ténylegesen büszkén fitogtatta lojalitását korai

² A marxista értékelmélet szerint a változótőke a tőkének az a része, amelyet a tőketulajdonosok a munkabérbe, míg az állótőke az, amit a többi erőforrásokba – gépek, nyersanyag, stb. – ruháznak be.

³ Quintin Hoare és Geoffrey Noel Smith szerkesztették azt az 1971-es válogatott kiadást, amelyre a szerző hivatkozik, de azóta megjelent Gramsci börtönjegyzeteinek egy teljes kiadása is.

politikai írásaiban. Azonban 1919-ben történt valami, ami radikálisan megváltoztatta a véleményét. Ez év áprilisában az indiai hadsereg egy brit tábornoka⁴ által vezetett csapatok parasztok tömegeit géppuskázzák le, akik az aratási ünnep alkalmával egy vidéki vásáron gyűltek össze.⁵ A tábornok azzal igazolta a csapatoknak adott tűzparancsát, hogy a tömeg kapott egy nagyon rövid figyelmeztetést, hogy hagyják el a parkot, ahol összegyűltek, de nem voltak elég gyorsak. Ezt megfelelő és kielégítő magyarázatként fogadták el úgy a gyarmati hatóságok Indiában, mint a brit kormányzat Angliában. A tábornokot szolgálataiért dicséretben részesítette az angol parlament, és hősként fogadta a brit közönség, amikor hazatért.⁶

Mindez jeladás volt Gandhinak, az addig a britekhez elkötelezetten lojális közszereplőnek, hogy hátat fordítson a kollaborációnak és az ellenállást válassza. Ezt a váltást azzal magyarázta, hogy 1919-ig bízott a brit uralomban, jogrendnek hitte azt, de a tavasz eseményei meggyőzték róla, hogy tévedett, és megmutatták neki: a gyarmati kormányzat „sátáni rendszer”. Ami itt jelentőségteljes az az, hogy az ártatlanok lemészárlására volt szükség ahhoz, hogy egy kollaboráns az imperializmus engesztelhetetlen ellenségévé tegyen. Világos, hogy Gandhit, miként sok más liberális-nacionalistát, megtévesztette a kolonialista ideológia, és annak oktatási és egyéb apparátusai, elhitették vele, hogy egy idegen autokrácia voltaképpen jogrend. Elfelejtették, hogy a jogrend *sine qua non*-jaként követeli meg mindenki egyenlőségét a törvény előtt, és hogy csak demokratikus állam garantálhat ilyen egyenlőséget minden polgárának.

Azonban a brit gyarmati állam Dél-Ázsiában éppen az ellentéte volt a demokráciának. Autokrácia volt, állam, amelynek nem voltak polgárai, csak alattvalói – ahogyan mi definiáltuk: uralom volt he-

⁴ R. E. H. Dyer tábornok – *a ford. megj.*

⁵ Jallianwala Bagh-i vagy amritszári mészárlás. Az áldozatoknak (számukat illetően a becslések 300-tól 1500-ig terjednek) a független India emlékművet állíttatott, az események százéves évfordulóján pedig Nagy-Britannia sajnálatát fejezte ki a történetek miatt – *a ford. megj.*

⁶ A szerző állításai nem felelnek meg a valóságnak, mert Winston Churchill (akkor hadügyi államtitkár) felháborodva ítélte el a mészárlást, az angol alsóház pedig nagy arányban Dyer elítélésére szavazott. Tény viszont, hogy a gyarmati kormányzatban felettesei helyeselték akcióját, és hogy az ügy kivizsgálására kiküldött bizottság katonai pozíciójából ugyan felmentette, de semmilyen büntetőeljárás nem kezdeményezett ellene – *a ford. megj.*

gemónia nélkül. A birodalmi politika nagy sikerét jelentette, hogy olyan jól és olyan sokáig sikerült elrejtene ezt az elemi igazságot még a legfelvilágosultabb indiai liberálisok előtt is. Amikor lehúzták a bársonykesztyűket, hirtelen megmutatva a vasöklöt, akkor az áldozatok felébredtek kábulatukból: megértve, hogy olyan országban, amelyet egy modern imperialista hatalom megszállt, kizsákmányolt és ural, az egyedüli egyenlőség, amelyet a hatalmon lévők elismernek az egész nép közös alávetettsége. A liberális-nacionalisták a maguk részéről ezt az igazán közös alárendeltséget arra használták fel, hogy a népet a Gandhi vezette antiimperialista harcra mozgósítsák. Gandhi ragaszkodott hozzá, hogy ezt a küzdelmet abszolúte egységes módon vívja meg India népe, és minden formájában elítélte az osztályharcot, amelyet megosztónak tekintett.

Hogyan lehetséges hát, hogy ez a közös „gyarmati” tudat nem tudta megakadályozni az országos méretű elégedetlenség kirobbanását, miután a nacionalista vezetés hatalomra jutott? Az ok az, hogy India már a gyarmatosítók megérkezése és a hindu nacionalizmus születése előtt is a civil társadalom alávetettjei és elitje közötti sokrétű választóvonalak által megosztott ország volt. Ezek a kaszt- és osztályhierarchiákban, a nemek és nemzedékek közötti viszonyokban stb. megtestesült osztályellentétek túlélték a magán a bennszülött társadalmon belül a reformra tett legtöbb elszórt erőfeszítést. A korábbi gyarmati kormányzatok némelyike és a keresztény misszionáriusok által kezdeményezett reformtervek nem mentek elég messzire.

A „Piemont-analógiának”,⁷ amelyet Gramsci a hódítók által Európa bizonyos részein bevezetett reformokra használt, nem volt Dél-Ázsiai megfelelője. Itt az imperializmus elleni nemzeti közdelemben létrejött közös front egysége rögtön szétesett, amikor az idegen megszállás véget ért, és a nacionalista elit hatalomra jutott. A hatalom indiaiaknak való átadása után a régi, hagyományos megosztottságok nemcsak újból felszínre kerültek, hanem olykor még erőteljesebben kiütköztek, mint korábban, a gyarmati uralom alatt, mert az uralkodó csoportok

⁷ Antonio Gramsci szerint a szárd-piemonti királyság, amely döntő szerepet játszott az olasz nemzeti egység megteremtésében, a „risorgimento”-ban, az egység kivívása után egy, a civil társadalom fölött álló erős államot teremtett, „uralmat”, de nem igazi „hegemóniát” a szó gramscii értelmében. Hasonló „modernizáló-egyesítő” szerepet más „alávetett” csoportokon belül is betölthet egy-egy alcsoport, például a libériaiak Afrikában – *a ford. megj.*

a maguk újonnan megszerzett jelentőségével tüntettek, az alárendelt csoportok meg egyre hangosabban morgolódtak sértettségükben. Más szavakkal: az történt – hogy még egy esetre alkalmazzuk a Gramscitól tanultakat az indiai társadalom tapasztalataira –, hogy a vezető réteg tagjai, akiket a függetlenségi mozgalomban részt vett néptömegek egyetértése hatalomra juttatott, az új, független állam vezetőiként nem tudták ezt a konszenzust egy hegemonikus rendszerbe beépíteni, fejleszteni. Éppen úgy, ahogy az autokrácia – a hegemonia nélküli uralom –, amelyet Európa legfejlettebb parlamentáris demokráciája szubkontinensnyi gyarmatán kialakított, kivételnek bizonyult, „kilógott” a nyugati hegemon nemzetállamok sorából, az új indiai nemzetállam is bebizonyította, hogy a hatalom anticipálása egy, az össznépi konszenzuson alapuló harc során nem alakul át a vezetőség hegemoniájává még akkor sem, ha sikerül megragadni az államhatalmat. A hegemonia Dél-Ázsiában ebben a vonatkozásban bizonyosan nem volt kontinuus, mert a nemzeti antiimperialista mozgalom vezetőinek a hegemoniát újra meg kellett szerezniük az újfajta állam kialakítása során.

Az indiai esetben ennek a diszkontinuitásnak a gyökerei magának a mozgósításnak a természetében rejtettek. Mi, a saját kutatási projektünk során óvatosan belementünk ebbe a kérdésbe, hogy részletesen feltárjuk két, egymástól kategorikusan eltérő típusú tömegmozgósításnak az összefonódását a Gandhi és pártja, az Indiai Nemzeti Kongresszus vezette nemzeti mozgalomban. A Nemzeti Kongresszus elitrétege, amelyet Gandhi nagy műgonddal szervezett meg, és a modern parlamenti pártok módjára intézményesült, nagyon fegyelmezett volt. Gandhi számára szervezetének felépítése során a fegyelem volt a kulcsszó. A Nemzeti Kongresszus az általa és legközelebbi társai által kiképzett, ideológiailag elkötelezett kádereken alapuló szervezet volt, amelyet az általa lefektetett szabályok irányítottak. Ezzel szemben a mozgalom másik rétegét azok az óriási néptömegek alkották, akik a nacionalista mozgósítás energiáját adták. A nacionalista kampányok során a tömegek mozgósítása gyakran kifejezetten nem parlamenti és premodern formát öltött, abban az értelemben, hogy része lett egy, a modernitás megérkezése előtti időbe visszanyúló indiai hagyománynak.

A nyelvhasználat, amely még a városi gyűlések és meneteklések alkalmával is jellemezte ezt a mozgalmat, a vidéki vásárok és aratási ünnepek, a közös halászat-vadászat, a parasztok egymás földjén szomszédként vagy rokonként végzett közös munkájának nyelvezete

volt. Tehát a mozgalomnak ez a „rétege” a maga kifejezési formáit és szervezetét tekintve egyértelműen az alávetett néptömegek életvilágához tartozott. A nacionalista elit vezetőinek nézőpontjából azonban messze túl spontán volt, és nem elég jól szervezett. Gyanúval kezelték, és valahányszor ez a tömegmozgósítást túllépte az elit által megszabott határokat, nyilvánosan elhatárolódtak tőle. A Gandhi-féle tömegmozgósítások „drámáinak” jórésze abból állt, hogy Gandhi – fegyelmi szempontokra hivatkozva – pontosan olyankor, amikor a mozgalom kezdte túllépni a Kongresszus Párt elitje által megszabott határokat, hirtelen lezárta a kibontakozó népi megmozdulásokat. Ez strukturális hasadás az elit és a népesség alsóbb rétegei között volt az, ami lehetetlenné tette, hogy a nacionalista vezetők megszerezzék azt a népi egyetértést, ami szükséges lett volna ahhoz, hogy hatalomra jutásuk után kiépítsék a hegemoniát. Hatvan évvel a függetlenség megszerzése után még mindig ezen dolgoznak.

A nacionalista mozgósítás dichotómiája csak tünete volt az indiai politikának és általában magának az indiai életnek. Volt egy, az egész indiai társadalmon végighúzóató törésvonal. Ennek az alapvető strukturális hasadásnak empirikus kutatások révén való beazonosítása és elméleti megfogalmazása volt az, ami megadta a Subaltern Studies helyét a dél-ázsiai társadalomtudományban, s talán bizonyos más, de a mi indiai társadalmi tapasztalatunkban osztozó társadalmakra és kultúrára vonatkozó kutatásokban is. Gramsci volt a mi útmutatók tudományos projektünk e fontos aspektusát illetően. Átvettünk tőle bizonyos kulcsszavakat és eszméket. De ami lehetővé tette számunkra, hogy profitáljunk ezekből, az az indiai viszonyokra való alkalmazhatóságuk volt. Van valami nyitottság Gramsci gondolkodásában, amely elősegíti és bátorítja ezt a fajta alkalmazást más társadalmakra is.

Úgy tekintem ezt a „nyitottságot” mint amely talán a legnagyobb hatású és legkiemelkedőbb vonása a gramscii gondolatnak. Machiavelliről adott olvasatában maga Gramsci is felismeri ezt a fajta nyitottságot, mint az „erő” félreértetlen jelét. *Az új fejedelem* első mondata így szól: „Az alapvető tény A fejedelemmel kapcsolatban az, hogy ez nem egy szisztematikus értekezés, hanem egy élő mű.” Éppen ez igaz magának Gramscinak a munkásságára is. Ellentétben némely más rendszerépítő gondolkodókkal, Gramsci nagy szabadságot ad olvasóinak arra, hogy gondolkodjanak, hogy befogadják és magukévá tegyék gondolatait.

A *Börtönjegyzetek* angol szerkesztője kifejezte a maga elégedetlenségét azzal kapcsolatban, amit ő a mű befejezetlen és töredékes

jellegének érez. Nekünk ezzel egyáltalán nem volt bajunk. Éppen ellenkezőleg: ez lehetett Gramsci saját módszere arra, hogy minden elméleti projekt szükségképpen befejezetlen, és a munkának tovább kell mennie. A mi szerény projektünk, a Subaltern Studies csak elkezdte a kutatást, és még hosszú utat kell bejárni.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: Ranajit Guha: Gramsci in India: homage to a teacher. *Journal of Modern Italian Studies*, (2011), 2. 288–295.

Egy vitatott testamentum margójára

Kérdések Dmitrij Sosztakovics visszaemlékezései kapcsán a történeti kontextus fényében

Dmitrij Dmitrijevics Sosztakovics (1906–1975) kora egyik legjelentősebb zeneszerzőjeként meghatározó alakja volt a szovjet zenei, kulturális életnek. A zeneszerző élete és életműve szorosán összekapcsolódott a korszakkal, amelyben élt.

Dmitrij Sosztakovics kora legnevesebb művészeivel dolgozott együtt. Visszaemlékezései számos (többnyire nem éppen hízelgő) történetet tartalmaznak Igor Sztavinszkijről, Szergej Prokofjevéről, Aram Hacsaturjánról, Majakovszkijről, Vszevolod Mejerholdról, sőt például Tuhacsevszkij marsallról is, aki állítólag pártfogásába vette Sosztakovicsot.¹ A zeneszerző halála után azonban, elsősorban a neki tulajdonított visszaemlékezések következtében, Sosztakovics élete sokak számára inkább kortörténeti szempontból vált érdekessé. Hamarosan kialakult körülötte egyfajta mítosz: a szovjethatalomnak kiszolgáltatott, örökös fenyegetettségben és rettegésben élő, ám művészi szabadságát megőrző, a diktátorral dacoló művész legendája. Az életéről megjelent nyugati szakirodalom előszeretettel láttatja Sosztakovics alakját ebből a történelmi megközelítésből, hovatovább zeneműveit is főként ebben a kontextusban szokás értelmezni, elemezni. Ez még nem lenne baj, sőt, természetes is, ám Sosztakovics esetében máig nem bizonyos, hogy maga a kiindulópont, tehát ennek a mítosznak az ősforrása mennyire hiteles. Márpedig a visszaemlékezéseket tartalmazó kötet, amely mai napig a Sosztakovics-szakirodalom legfőbb forrásának tekinthető, legalábbis kérdéseket vet fel, méghozzá éppen a történeti kontextus szempontjából.

Szolomon Volkov fiatal zenetudósként 1960-ban ismerkedett meg Sosztakovicssal.² Egy ideig együtt dolgoztak a *Szovjetszkaja Muzika* folyóirat szerkesztőségében. A *Testamentum* előszavában Volkov maga írja le, hogyan próbálta rávenni a nagy zeneszerzőt, hogy emlékeiről

beszéljen, és hogy ezen visszaemlékezéseknek a megjelenéséhez hozzájáruljon. Állítása szerint idővel maga Sosztakovics érezte szükségét annak, hogy Volkovnak tollba mondván kiadassa a visszaemlékezéseit, melyeken keresztül elmondhatja a világnak mindazt, amit egy életen át magában kellett tartania. A zeneszerző egyetlen kikötése az volt, hogy visszaemlékezései csak halála után jelenhetnek meg. Volkov (saját állítása szerint) a legépelt szöveget odaadta Sosztakovicsnak, aki elolvasta és jóváhagyta, egy-egy szignóval ellátva az oldalakat. A zeneszerző 1975 augusztusában halt meg. Volkov 1976-ban emigrált az Amerikai Egyesült Államokba, ahol 1979-ben *Testamentum* címmel adta ki Sosztakovics visszaemlékezéseit. A megjelenést követően azonnal óriási vitákat váltott ki a mű hitelességének a kérdése, aminek legfőbb momentumait Csuha István a magyar kiadás utószavában vázolta fel.³ Eszerint kezdettől voltak olyanok, akik egyszerűen hamisítványnak tartották (és tartják ma is) a *Testamentumot*. Közéjük tartozott Sosztakovics özvegye és a zeneszerző egyik tanítványa, akik úgy emlékeztek, hogy Volkov túlságosan kevés időt töltött az akkor már beteg Sosztakovics társaságában ahhoz, hogy ezeket a visszaemlékezéseket egyáltalán ideje legyen meghallgatni, nemhogy lejegyezni. A kételkedők már akkor felvetették, hogy a visszaemlékezésekben kizárólag addigra már elhunyt emberek tűnnek fel, illetve, hogy a szignókkal ellátott oldalakon kizárólag olyan nyilatkozatok, interjúk olvashatók, amelyek szovjet újságokban már korábban, Sosztakovics életében megjelentek. Az évtizedek során egyre inkább bizonyossá vált, hogy a többi részletet (a szöveg nagyrésztét) Sosztakovics nem hitelesítette aláírásával, legalábbis ezt igazoló kéziratlap nem került elő.⁴ Ez azért különös, mert Szolomon Volkov ma is él, és a Sosztakovics-visszaemlékezések valódisága kapcsán alighanem számtalanszor kérdőre vonták már. A szöveg hitelessége körüli kérdésekre azonban a mai napig nincsen egyértelmű válasz.

A kérdés tisztázása nem csupán Sosztakovics alakjának megismeréséhez elengedhetetlen. A *Testamentum*, majd a később, immár Volkov neve alatt megjelent *Sosztakovics és Sztálin*⁵ című könyv döntő részben Sosztakovics kortársairól és magáról a korszakról szól. Mi több, a két kötet célja egyértelműen túlmutat a nagy zeneszerző emlékének megörökítésén. A jelek szerint a *Testamentum*nak Sosztakovics valódi arcának megmutatása mellett legalább annyira fontos célja láttelepet (kórképet) nyújtani a szovjet kulturális életről, sőt, a sztálini Szovjetunió egészéről. Magából a szövegből is érzékelhető, hogy a szerző (nagy valószínűséggel inkább Volkov, mint Soszta-

kovics) egy bizonyos, egyértelműen rendszerkritikus képet kíván az olvasók felé közvetíteni a szovjet valóságról. Eközben azonban meglehetősen sematikus egyoldalúsággal ábrázolja a Szovjetuniót és a szovjet társadalmat. Ilyen módon a *Testamentum* hitelessége sem csupán zenetörténeti kérdéseket vet fel.

Mindenesetre tény, hogy sokan valóban hajlamosak Sosztakovics alakját ma is elsősorban politikai aspektusból megközelíteni, egész életében és életművében rendszerellenes megnyilvánulást látva⁶, mi több, a *Testamentum* anekdotái alapján elképzelni a szovjet hétköznapokat is. Ennek fényében egyáltalán nem mindegy, mennyire valós ez a kép. Márpedig a Volkov-kötetek legproblematisabb része éppen a történeti hitelesség. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy Volkov tényleg Sosztakovicstól hallotta-e a történeteket. Ne felejtjük el, hogy az emlékiratokat, a műfaj szubjektív jellegénél fogva, eleve fokozott kritikával kell olvasni. Mi több, a művészvilágban keringő anekdotákat (amik a kötet igen nagy részét alkotják) különösen nem lenne bölcs dolog szóról szóra igaznak elfogadni. Az ehhez hasonló írások rendkívül sokat elárulhatnak az adott korszakról, ám történészi szemszögből egészen más olvasási stratégiát követelnek, mint egy olyan dokumentum, amelynek tartalma ellenőrizhető, és ahol a körülmények kevesebb teret engednek az író fantáziájának vagy egyéni szándékainak. Így hát nem mindegy, hogy a *Testamentum* abszurd, ám kétségtelenül rendkívül szórakoztató, sziporkázóan szellemes stílusban megírt történeteit csupán a szovjet művészvilág anekdotáinak gyűjteményeként, vagy pedig objektív történelmi dokumentumként olvassuk-e.

Itt azonban ennél súlyosabb a helyzet, amennyiben a kötetet szerkesztő Volkov rendkívül sok ellenőrizetlen (és ellenőrizhetetlen) információt használt fel, akárcsak későbbi, *Sosztakovics és Sztálin* című monográfiájában, amely rengeteg pontatlan hivatkozást tartalmaz,⁷ hogy mindezeket aztán egy az egyben Dmitrij Sosztakovicsnak tulajdonítsa. Mikus Balázs nemcsak a (jellemzően szóbeli) források szavahihetőségét kifogásolja, hanem a két kötet állításai, fő üzenetei és az elérhető történelmi dokumentumok közötti nyilvánvaló ellentmondásokra hívja fel a figyelmet. Sosztakovicstól, más művészekhez hasonlóan, számos levél maradt fenn, amelyekben Sztálinhoz fordul különféle kérésekkel, és további levelek, amelyekben, miután kérése meghallgatásra talált, megköszöni a pártfőtítkár segítségét. Ebben önmagában nincs semmi különös, közismert, hogy a Szovjetunió más nagy művészei hasonló leveleket írtak Sztálinnak. Volkov azon-

ban ezeket figyelmen kívül hagyja, csupán egy rövid részletet idéz ezekből a levelekből, miközben a többi levélről egyáltalán nem tesz említést, hiszen ezek tartalma nem illik bele abba a képbe, amelyet a *Testamentum* sugall.⁸ A legtöbb történetnek, amelyeket a könyvben Sztálinról olvashatunk, más forrásokban nincs nyoma.⁹ Mikus Balázs ezek közül kiemeli azt a híressé vált történetet, amely szerint Sztálin 1949-ben felhívta Sosztakovicsot telefonon, és rávette a vonakodó zeneszerzőt, hogy utazzon el a békekongresszusra a szovjet delegációval az USA-ba.¹⁰ A *Testamentum* kapcsán számos más kutató rámutatott már olyan részletekre, amelyek ellentmondásban állnak a tényszerűen igazolható ismereteikkel.¹¹

A Sosztakovics-életműben megbújó ellentmondások arra világítanak rá, hogy a zeneszerző kapcsolata a hatalommal jóval összetettebb volt annál, amit a *Testamentum* alapján elképzelhetünk. Gondoljunk csak Sosztakovics *IX. szimfóniájának* esetére.¹² Sosztakovics 1945-ben írta meg *IX. szimfóniáját*, amely már csak a zenetörténeti előzmények miatt is különleges szám (gondoljunk Beethoven vagy Mahler opusaira). A náci Németország fölötti győzelem alkalmából mindenki monumentális, heroikus szimfóniát várt tőle, óriási zenekarral, kórossal, a diadalt ünnepeelve.¹³ (A művet megelőző nagy várakozásokra a *Testamentum* is kitér.¹⁴) Ám Sosztakovics ehelyett egy rövid, szkeccsszerű, groteszk darabot írt, amely csúfondáros és meglehetősen pesszimista, elégikus részleteket egyaránt tartalmaz. Bár a visszaemlékezések szerint a szimfóniából újabb botrány lett, és Sosztakovics helyzete ismét kedvezőtlené vált, a zeneszerzőnek valójában nemhogy nem történt baja, hanem tovább élvezte a különleges státuszú emberek kiváltságait. Erre utal egy 1946 májusában Sztálinhoz írt levél.¹⁵ Miután egy korábbi levélben támogatás kért Sztálintól, Sosztakovics ebben a levélben hálás köszönetet mond a főtitkárnak, amiért az ő és Berija közbenjárására egy ötszobás lakást, egy dácsát és 60 ezer rubelt utaltak ki neki. Ennek ellenére a *Testamentum* Sztálin haragjáról ír, hovatovább az évekkel későbbi, Zsdanov által több neves szovjet zeneszerző, köztük Sosztakovics ellen indított támadása, illetve az SZKP KB 1948-as elitelő határozata mögött is Sztálin személyes bosszúját látja az elmaradt győzelmi szimfóniáért és Sosztakovics nyugati népszerűségéért.¹⁶

Sosztakovics a jelek szerint értékes személy volt a szovjethatalom számára. Más jelentős szovjet művészekhez, értelmiségiekhez hasonlóan, kivételezett helyzetben volt, különleges elbánásban és különféle privilégiumokban részesült. A II. világháború idején Sosztakovics

eleinte Leningrádban maradt, ám ahogy a város ostroma egyre súlyosabbá vált, megszervezték a kimenekítését a blokád alatt álló Leningrádból.¹⁷ 1941. október elején Kujbisevbse evakuálták a családjával. Kezdetben egy egyszobás lakást utaltak ki nekik, hamarosan azonban átköltözhettek egy kétszobás lakásba, ahol zongora is volt. (Figyelembe véve a háború és a tömeges evakuáció körülményeit, ez alighanem egyike a különleges személyiségeket megillető kiváltságoknak.)

Egy másik példa erre a VII. „Leningrádi” szimfóniája, amelyet 1941 őszén Kujbisevben fejezett be, és amelynek óriási nemzetközi sikere volt a háború idején.¹⁸ A darab megírásáról a leningrádi ostrom közepette, a harcok sűrűjében, továbbá a partitúra kalandos útjáról a frontvonalon keresztül a Szovjetunió különböző régióiba, majd Nyugatra különféle legendák keringenek. A szimfóniát hamarosan az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és számos más európai város koncerttermeiben is bemutatták. Az NBC rádióadása is közvetítette 1942 júliusában, a *Time* magazin pedig egy híressé vált fotót közölt Sosztakovicstról tűzoltó egyenruhában, az ostromlott városban, így az a legenda is elterjedt, hogy Sosztakovics mindvégig a blokád alatt álló Leningrádban maradt, és ott írta meg a szimfóniát. A darabot a Szovjetunió valamennyi városában bemutatták, ahol volt megfelelő zenekar.¹⁹ Tehát valóságos mítosz rajzolódott ki Sosztakovics és VII. szimfóniája körül, amely nemzetközi szinten is a hősiesszovjet ellenállás jelképévé vált. Bár az akkor elterjedt interpretáció szerint a szimfónia a németek ostroma alatt álló Leningrádot jeleníti meg, ma már zenetudósok ezt vitatják,²⁰ többek között a *Testamentumra* hivatkozva. Eszerint a mű inkább a szovjethatalom által megnyomorított városról szól. Ám az inváziótémába becsempészett, oda nem illő Lehár-idézet a *Víg özvegy* című operettből²¹ groteszkké, kétértelművé teszi, mintegy „kineveti” az induló drámai, harcias témáját, tehát valóban ellentmond a zene tragikus vagy heroikus üzenetének. Bármi is volt a szándékolt üzenet, ezek a példák jól tükrözik a Sosztakovics-életmű összetettségét, amely számos alternatív olvasatot tesz lehetővé, ami túlmutat a szigorú, következetes programszerűségen.

Sosztakovics a késő Sztálin-korszakban meghatározó személyiségnek számított a szovjet művészeti életben. 1947 elején megkapta harmadik Sztálin-díját, egyszerre volt a moszkvai és a leningrádi konzervatórium professzora.²² Ráadásul mindezen sikereit úgy érte el, hogy ekkor még nem, csak 1960-tól volt párttag. De vajon miért lépett be a pártba éppen akkor, több évtized után, pont a hruscsovi olvadás idején, ha a korábbi évtizedekben sem kényszer, sem meggyőződés

hatására nem tette? Bármi volt az oka, ez is egy újabb, nem túlságosan sokat feszegetett kérdés, amely sehogy sem illik bele a Volkov által sugallt Sosztakovics-képbe.

Magában a szövegben számos furcsaság utal arra, hogy a végleges változat nem Sosztakovics gondolatait tükrözheti. Bizonyos részletekről nehéz elképzelni, hogy Sosztakovics valaha is leírhatta, nem is a sztálini rendszer kíméletlen kritikája, hanem annak módja miatt, viszont kísértetiesen egybecseng a Szovjetunióval kapcsolatos, ma is ismerős nyugati narratívákkal, sztereotípiákkal. Összességében az abszurd, elnagyolt történetek és az elbeszélés mód sokkal jobban emlékeztet a hidegháború és az azóta eltelt idő nyugati diskurzusára. A legszembetűnőbb ilyen furcsaság talán az, hogy a *Testamentum* narrátora meglehetősen következetességgel tesz egyenlőségjelet Hitler és Sztálin között. „Vilmos [császár] és Romanov vérrokonok voltak, Sztálin és Hitler lelki rokonok.”²³ A könyv írója szerint Hitler csupán befejezte azt, amit Sztálin elkezdett. „Hitler egy bűnöző, ez világos, de ugyanígy Sztálin is az. Örök fájdalmat érzek mindazokért, akiket Hitler megölt, de nem kevesebb fájdalmat érzek azokért, akiket Sztálin parancsára öltek meg. Mindenkiért szenvedek, akit megkínoztak, agyonlőttek, halálra éhezettek. Ilyenekből milliók akadtak országunkban, még mielőtt a háború Hitlerrel elkezdődött volna.”²⁴ A *Leningrádi szimfóniáról* azt állítja, hogy „nem az ostromlott Leningrádról szól, hanem arról a Leningrádról, melyet Sztálin pusztított el, és amelynek elpusztítását Hitler csupán befejezte.”²⁵

A Szovjetunióban élők gondolkodásában azonban ez a két történelmi személyiség aligha kapcsolódhatott össze ilyen banális módon. Itt most nem az a kérdés, hogy objektíve van-e alapja egyenlőségjelet tenni Hitler és Sztálin alakja és tevékenysége közé.²⁶ Hanem arról van szó, hogy valaki, aki csaknem egész életét a Szovjetunióban, szovjet szellemi közegben élte le, átélte a „Nagy Honvédó Háború”-t, amely után a győzelem emlékezete a szovjet/országi identitás egyik meghatározó elemévé vált; aki a szovjet rendszert belülről, annak hétköznapi valóságában tapasztalta meg, a náci rezsimit viszont csupán kívülről, a szovjet propagandán, majd a háború brutális kegyetlenségén, felfoghatatlan mértékű pusztításain keresztül; aki látta szeretett szülővárosa, Leningrád ostromát és hallhatta a túlélők visszaemlékezéseit a blokád iszonyatáról; az nem azonosíthatja egymással a kétféle rendszert vagy a két diktátort ilyen leegyszerűsített módon. Fájhatott a szíve a sztálini terror áldozataiért (hiszen Sosztakovics családját, barátait is érintették a letartóztatások), félhetett vagy gyűlölhette a szovjet-

rendszer. Mégis nehéz elképzelni, hogy egy szovjet embernek, még ha maga is megszenvedte a sztálini repressziókat, ilyen párhuzam juthatott eszébe. Sztálin lehetett Sosztakovics számára félelmetes, vagy akár gyűlöletes, de lehetett-e a legfőbb hatalom képviselője egy szovjet ember szemében „közönséges bűnöző”? Úgy érzem, akkori, szovjet kontextusban ez mégiscsak furcsa szóhasználat. A két totalitárius rendszer ilyen összehasonlítása sokkal inkább tükrözi a nyugati diskurzust, a hidegháborús szovjetellenes propaganda egyszerre démonizáló és ugyanakkor lekicsinylő sztereotípiáit. Mert a könyv hemzseg a sztereotípiáktól, amelyek máig meghatározzák a köztudatban a Szovjetunióról élő nyugati elképzelést. A *Testamentum* egészében sokkal jobban beleillik az amerikai diskurzusba, vagyis abba a kontextusba, amelyben a könyv megjelent. Ezek az apróságok arra engednek következtetni, hogy Volkov jócskán alakított a Sosztakovics-féle szövegen. Ha ugyan van a könyvben egyáltalán Sosztakovichhoz köthető gondolat (hiszen erre sincs bizonyíték), illetve amennyiben nem kifejezetten az volt a szándéka, hogy egy bizonyos (egyszerre rémisztő és nevetséges) képet alakítson ki vagy erősítsen tovább a nyugati olvasókban Sztálinról és a Szovjetunióról. Ugyanis a könyv ilyen képet sugall. Emiatt, bár a történetek érdekesek, elgondolkodtatók is lehetnek, nagyon óvatosan kell kezelni őket, ha a sztálini Szovjetunióról valós képet akarunk alkotni.

A *Testamentum* igen sokat foglalkozik magának Sztálinnak a személyiségével, amelyet aztán Volkov kiegészített egy további, immár a saját neve alatt (magyarul *Sosztakovics és Sztálin* címen) megjelent könyvvel. Ezek egy pitiáner diktátor nevetséges alakját rajzolják fel. A két könyv tele van Sztálinról szóló anekdoták sokaságával. Ezek tanúsága szerint Sztálin szeretett a művészetek szakértőjeként és pártolójaként mutatkozni, és műveletlen, a művészetből semmit sem értő ember létére szinte minden új zeneműről, színházi előadásról kritikákat fogalmazott meg. Az anekdoták szerint Sztálinnak voltak kedvencei, közöttük művészek, akik iránt valamilyen okból különös tisztelettel viseltetett, akiknek hallgatott a véleményére, és akik többet megtehettek az átlagos embereknél. A *Sztálin halála* (*The Death of Stalin*, rendezte: Armando Iannucci) című, 2017-ben bemutatott filmszatírából ismerős epizód Marija Jugyina zongoraművésznőről és a nemlétező lemezfelvétel éjszakai rekonstruálásáról alighanem a *Testamentumból* származik.²⁷ A történet folytatása is érdekes: állítólag, amikor Sztálin jutalmul egy nagyobb pénzüsszeget küldött Jugyinának, a művésznő válaszlevelében tudatta, hogy a pénzt az egy-

háznak adta, imádkozik Istenhez, hogy megbocsássa Sztálin elvtárs nagy bűneit, amelyeket a nép ellen követett el. Jugyinának azonban ezt a levelet követően sem esett bántódása.

Fontos leszögezni, hogy itt nem Sztálin alakjának, szerepének vagy a szovjetrendszer egészének apológiájáról van szó. A kérdés itt most nem is az, hogy a nyugati diskurzus a Szovjetunióról mennyire felel meg a valóságnak. Szintén nincs mód jelen tanulmányban a Sztálin–Hitler-párhuzam helytállóságának kérdésére választ keresni. Ami fontos, hogy saját kontextusukban kell szemlélni a történelmi korszakokat és szereplőiket. Kultúrtörténeti, mentalitástörténeti szempontból, diskurzuselemzéshez kétségtelenül nagyon érdekes és értékes forrás lehet a *Testamentum*. Csak éppen nem árt előtte tisztázni, hogy kinek a mentalitását tükrözi, milyen diskurzus részeként íródott. A könyvben megrajzolt Sztálin-kép kísértetiesen emlékeztet a Nyugaton máig elterjed, sablonos és leegyszerűsített Sztálin-képre. Bármilyen legyen is az igazság, a korlátlan uralommal rendelkező, rettegett, kegyetlen, de egyszersmind kicsi, szánalmas, műveletlen és öntelt diktátornak a végletekig leegyszerűsített karikatúrája nem visz közelebb Sztálin alakjának, vagy az általa fémjelzett korszaknak a megértéséhez. Annak félreértelmezéséhez viszont igen.

Az elsődleges kérdések tehát a Volkov-kötetek kapcsán nem arra vonatkoznak, hogy valóban olyan szörnyű volt-e a sztálini Szovjetunióban élni, mint amilyennek állítja. Hanem az, hogy a korszakról nyújtott látteleletét miért olyan állításokra alapozza, amelyek vagy ellenőrizhetetlenek, vagy éppen egyéb, hiteles dokumentumokkal könnyedén cáfolhatók; és ha már ezt teszi, miért kezelik sokan mégis úgy a könyvet, mint megbízható történelmi forrást? És főleg, mi célból ad Sosztakovics szájába olyan gondolatokat a Szovjetunióról, amelyek sokkal inkább tükrözik egy amerikai értelmiségi (külső) nézőpontját? Erre vonatkozóan Laurel E. Fay magyarázata elég meggyőzőnek tűnik: emigráns zenetudósként Szolomon Volkov ezzel a kötettel igyekezett felhívni magára a figyelmet és megvetni lábát az amerikai zenetudományi közegben.²⁸ Fay is hangsúlyozza azonban, hogy mindez pusztán spekuláció, hiszen semmi bizonyosat nem lehet tudni az ügyről.

Amennyiben helytállóak az észrevételeim, akkor Dmitrij Sosztakovics alakját, azon a címen, hogy emléket állítsanak neki, méltatlanul felhasználták valamire, ami nem róla szól. Bármilyen célból tették is ezt, Sosztakovics emlékét el kell választani ezektől a vitáktól. Korának egyik legnagyobb zeneszerzője volt, aki alighanem a maga útját járta

a szovjet hétköznapok, illetve általában a 20. századi történelem katalizmáinak útvesztőjében, miközben felváltva kapott szemrehányást és elismeréseket a hatalomtól. Egy rendkívül nehéz korszakban élt és alkotott.

A Sosztakovics életéről fellelhető szakirodalom, amely azóta is elsősorban a *Testamentum* megnyilatkozásain alapul, valóságos mítoszt szőtt a szovjet diktatúrában élet és halál között egyensúlyozó zeneszerzőről. Sosztakovics élete a sztálini diktatúrában élő kisember példázatává, illetve tágabban a diktatúra és a művészet viszonyrendszerének szimbólumává vált. Holott Sosztakovics eleve nem volt hétköznapi ember: kiemelt, fontos szereplője volt a szovjet közéletnek, akit a jelek szerint nem csupán nemzetközi hírneve védett a represszióktól, de tehetsége is értékké tette a szovjethatalom számára, és akinek feltehetőleg – más művésztársaihoz hasonlóan – valamivel nagyobb mozgástere volt, mint az átlagembereknek. A jelen tanulmányban említett két szimfónia zenetudósok által végzett elemzése arra engednek következtetni, hogy Sosztakovicsnak mind gondolkodása, mind a külvilággal, a hatalommal való kapcsolata jóval bonyolultabb volt annál, mint amit a *Testamentum* sugall. Minden bizonnyal bonyolult, összetett személyiség volt, akiről – a kérdéses visszaemlékezéseket leszámítva – sajnos igen keveset tudunk. Ugyanakkor zenéjének összetettsége, a benne rejlő üzenetek sokféle értelmezése is arra mutat, hogy jóval több és mélyebb mondanivalója volt a *Testamentum* sablonos sztereotípiáinál. A továbbiakban még számos kérdés vár válaszra, amelyek közelebb vinnének mind életművének, mind korának jobb megértéséhez.

Jegyzetek

- ¹ Szolomon Volkov (szerk.): *Testamentum: Dmitrij Sosztakovics emlékei*. (Ford.: Pándi Marianne) Budapest, Európa, 1997. 8. A továbbiakban: *Testamentum*.
- ² *Testamentum*.
- ³ Csuhai István: Utószó a *Testamentum*hoz. In *Testamentum*, 418.
- ⁴ Mikusi Balázs: Ki volt Sosztakovics? *Muzsika*, 50. (2007. február), 2. 21.
- ⁵ Solomon Volkov: *Shostakovich and Stalin: The Extraordinary Relationship Between the Great Composer and the Brutal Dictator*. New York, Knopf, 2004. Magyarul: Szolomon Volkov: *Sosztakovics és Sztálin*. (Ford.: Kállai Tibor.) Budapest, Napvilág, 2006.
- ⁶ Simo Mikkonen: *State Composers and the Red Courtiers: Music, Ideology, and Politics in the Soviet 1930s*. No. 78. University of Jyväskylä, 2007. 20.
- ⁷ Mikus (2007): i. m.

- ⁸ Mikus (2007): i. m.
- ⁹ Mikus (2007): i. m.
- ¹⁰ *Testamentum*, 226.
- ¹¹ Laurel E. Fay: Shostakovich Versus Volkov: Whose Testimony? *The Russian Review*, 39. (1980), 4.
- ¹² Csákány Csilla: Egy bohóc Sztálin udvarában. Sosztakovics rejtett üzeneteiről. *Korunk*, 22. (2011), 6. 38.
- ¹³ Csákány (2011): i. m.
- ¹⁴ *Testamentum*, 216.
- ¹⁵ Leonid Maximenkov: Stalin and Shostakovich: Letters to a "Friend". In Laurel F. Fay (szerk.): *Shostakovich and His World*. Princeton University Press, 2004. 43.
- ¹⁶ *Testamentum*, 216–224.
- ¹⁷ Wendy Lesser: *Music for Silenced Voices – Shostakovich and His Fifteen Quartet*. Yale University Press, 2012. 47.
- ¹⁸ Lesser (2012): i. m. 48.
- ¹⁹ Lesser (2012): i. m. 48.
- ²⁰ Lásd: Csákány (2011): i. m. 36.
- ²¹ Csákány (2011): i. m. 36.
- ²² Lesser (2012): i. m. 68.
- ²³ *Testamentum*, 205.
- ²⁴ *Testamentum*, 235.
- ²⁵ *Testamentum*, 235–236.
- ²⁶ A témához lásd: Krausz Tamás: GULAG és Auschwitz, avagy: az összehasonlító elemzés értelme és funkciója, *Eszmélet*, (2000), 45. 101–121.
- ²⁷ *Testamentum*, 282.
- ²⁸ Fay (1980): i. m. 493.

A függetlenségét kivívó Algéria kísérlete az öngazgató szocializmus megteremtésére

A francia gyarmati uralom megszűnése után az első algériai kormány a munkás-öngazgatás megvalósítását tűzte ki célul „a forradalom Mekkájában”. A konzervatív erők válaszlépései azonban katonai puccshoz vezettek, amely létrehozta a ma is hatalmon lévő rendszert.

Van egy híres zárójelenete Gillo Pontecorvo 1966-os klasszikus filmjének, *Az algíri csatának*. Miután a megelőző másfél órában a francia ejtőernyősök kínzások és gyilkosságok révén végül „megnyerték” a csatát, a film csúcspontján a Kaszba, az óváros lakói a szélben lobogó, lázadást hirdető zászlókkal és transzparenszekkel vonulnak ki a városba, Algéria függetlenségét és szabadságát hirdetve.

Ez a jelenet nem a hollywoodi *happy end* kedvelőinek kedvéért készült, hanem a történelmi valóságot ábrázolja. Annak ellenére, hogy 1957-ben a függetlenségpárti *Front de Libération Nationale* (FLN, Nemzeti Felszabadítási Front) az algíri csatában vereséget szenvedett, a lakosság tovább folytatta a szervezkedést, s amikor Charles de Gaulle francia elnök 1960 decemberében Algériába látogatott, Algír és fél tucat másik város lakói tömeges megmozdulásokba kezdtek, hogy az elnököt meggyőzzék töretlen szabadságvágyukról.

Népi hatalom

Nem ez volt az utolsó eset, hogy az algériaiak spontán módon beavatkoztak hazájuk sorsába. Amikor 1962-ben végre eljött a régen várt függetlenség, az egykori kolónián élő nagyjából egymillió európai telepes többsége úgy döntött, hogy inkább kivándorol, minthogy az új Algéria uralma alatt éljen. A következmény: orvosok, mérnökök, technikusok és tanárok nélkül maradt az ország.

Pusztítást hagytak maguk után. Nemcsak a terrorista OAS (*Organisation armée secrète*, Titkos Hadsereg) állt bosszút és gyilkolta le fey-

vertelen algériaiak ezreit, de a távozó földművesek és üzletemberek is gépeket tettek tönkre, épületeket romboltak porig. A telepések farmjainak elhagyása és pusztulása az éhínség rémképével fenyegette az észak-afrikai országot, különösen mivel az európaiak által művelt földek számítottak a legjobb minőségűnek. Ezen kívül a felkelés elleni harcban a franciák több mint kétmillió algériai lakost kényszerítettek földjeik elhagyására, mivel a vidék hatalmas területein a falvakat és gazdaságokat kiürítették, hogy szabad zónákat alakítsanak ki.

Ebben az éhínséggel fenyegető helyzetben lépett közbe az a több százezer algériai mezőgazdasági munkás, akik átvették az elhagyott gazdaságokat és maguk kezdték vezetni azokat – s a termést végül sikerült megmenteniük. A városokban hasonló módon történt a feladatok átvétele, s bár vidéken sokkal erősebb volt az öngazgatás, kezdetben a városokban mozgósítottak szerelőkből álló csapatokat, hogy a farmokra menjenek traktorokat és más gépeket javítani.

A munkások önszerveződésének ez a példája szükségszerűségből született; nem az FLN vezetésére és kezdeményezésére támaszkodott, amelynek kádereit a félmillió fős francia hadsereg szétszórta és kiűzte Algéria nagy részéből. 1962 nyarán az FLN egy tunéziai konferencián kettészakadt, ami tovább gyengítette cselekvőképességét, s akárcsak 1960-ban, most is az önszerveződő algériai nép mentette meg a helyzetet.

Természetesen nem szabad túlzottan idealizálnunk ezt a pillanatot. Az európai tulajdonú farmok és cégek működtetésének átvétele egyetlen és szórványos jelleggel zajlott. A helyi demokrácia nem volt mindig tökéletes; sok példa volt arra, hogy a helyi nagykutyák, a maffia és a fegyveres mudzsahedek mellékalkukat kötöttek az emigráns európai tőkésekkel, vagy lefoglalták az európai tulajdont. Ez utóbbi esetekben azonban gyakran folyamatos harcok folytak a bitorlók és a helyi munkások között az irányításért.

1962 nyarának spontán valósága megteremtette az alapját annak a küzdelemnek, amely a következő három évet meghatározta: közvetlen demokrácia a bürokratikus és burzsoá ellenőrzéssel szemben. Más-képp fogalmazva: a nép a születő uralkodó osztály ellen.

Radikalizálódó vezetés

Kezdetben pozitív előjelek voltak tapasztalhatók. A függetlenség kivívását követő hatalmi harcban a legradikálisabb elképzeléseket

képviselő szereplők kerültek vezető pozícióba: Ahmed Ben Bella, a függetlenségi háború egyik kiobbantója és központi alakja, valamint Houari Boumediène, az FLN vezérkari főnöke. Az újonnan megválasztott nemzetgyűlés Ben Bellát elnökké, Boumediène-t pedig védelmi miniszterré választotta.

Ben Bella hajlott arra, hogy Algériát egy új Kubává tegye. Hatalomra kerülése egybeesett a görög baloldali aktivista, Michalis Raptis – ismertebb nevén Michel Pablo – Algírba érkezésével. A trockista Negyedik Internacionálé titkáraként Pablo hozta létre az FLN első és legfontosabb európai támogató hálózatát, megszervezve egyúttal a földalatti fegyvergyárakat is, hogy a mozgalom munícióját biztosítani lehessen.

Pablo szilárdan hitt abban, hogy a szocializmus egyik alapvető jellemzője a demokrácia kiterjesztése. Egyrészt nem gondolta, hogy egy olyan elmaradott és lepusztult országban, mint Algéria, valóban lehetséges a szocializmust kiépíteni, minthogy az magas szintű gazdasági fejlettséget is feltételez, ami szükségszerűen a nemzetközi munkamegosztástól függ. Másrészt azzal érvelt, hogy a demokratikus intézmények létrejöttének szorgalmazásával meg lehet teremteni a jövőbeli szocializmus alapjait. Pablo az általa *autogestion*ként emlegetett öngazgatás, a társadalom egészére kiterjedő önkormányzás híve lett, s üdvözölte a munkahelyi öngazgatás spontán létrejöttét Algériában. Esélyt – és nem többet – látott arra, hogy a fejlődő társadalmak számára életképes alternatívát teremtsenek a kapitalista vagy bürokratikus modellekkel szemben.

Pablo és Ben Bella azonnal jó kapcsolatot alakítottak ki, így Pablo gazdasági tanácsadóként az új elnök mellé került. Egy maroknyi támogatója is követte őt Algírba. Több más algériai milicista, mint Mohammed Harbi és Omar Belouchrani, ekkor már szintén az öngazgatás híve volt.

Ben Bella kijárta Gamal Nasszer egyiptomi elnöknél, hogy nagyszámú arab kommunisztát engedjen ki a börtöntáborokból, akik aztán Algériába jöttek dolgozni – és volt köztük olyan, aki érdemben segített az öngazgatás és az agrárreform előkészítésében és megvalósításában. A kozmopolita forradalmi értelmiségiek e kis létszámú csoportja azonban nem tudta leplezni azt a tényt, hogy nem volt az öngazgatás mellett elkötelezett nemzeti politikai erő. Az FLN romokban hevert, és bár gyorsan újjászervezték, eközben ugyanannyi szélhámost és opporunistát vonzott, mint valódi forradalmárt. Ráadásul a szakszervezeti mozgalom még igencsak gyerekipőben járt, és a vezetői Ben Bella és

Boumédiène által kinevezett emberek, nem pedig a tagok által választott szakértők voltak. A politikai demokrácia igen gyenge lábakon állt.

Bürokratikus akadályok

Mindezzel együtt a szabad Algéria első napjai reményteljesnek tűntek. Ben Bella elfogadta Pablo tervezetét a parasztság adósságainak elengedésére, valamint az európai tulajdonban lévő farmok és ingatlanok nem sokkal korábban történt eladásának felfüggesztésére és érvénytelenítésére. Ezen kívül felhatalmazta Pablót, hogy dolgozza ki a gazdaság öngazgató szektorát szabályozó új törvényeket.

Ennek eredményeként születtek meg az 1963. márciusi rendeletek, amelyek törvénybe foglalták, hogy az öngazgatásnak milyen formát kell öltenie minden, korábban európai tulajdonban lévő gazdaságban és vállalkozásban. A végső hatalmat – ide értve a munkástanács megválasztásának jogát is – a közgyűléseknek kellett gyakorolniuk. A tanács megválasztotta az irányítóbizottságot, amely a napi ügyekért felelt, míg az ügyvezető igazgatót a kormánynak kellett kineveznie az egyes területek öngazgatói szerveivel egyetértésben.

A kormány nagy felhajtás közepette kezdte meg a márciusi rendeletek végrehajtását. Ben Bella országos körútra indult a rendeletek népszerűsítése céljából, elnökölt a munkástanácsok választásain, és mindenütt gyűléseket tartott, az algériai öngazgató szocializmus születését hirdetve. Az új öngazgatói szervek támogatására létrehozták a *Bureau National d'Animation du Secteur Socialiste* (BNASS, Nemzeti Hivatal a Szocialista Ágazat Támogatására) nevű intézményt, valamint egy rendszeres rádióműsort „Az öngazgató hangja” címmel.

Ben Bella azonban megszakította országos körútját radikális külügyminisztere, Mohamed Khemisti meggyilkolása miatt, és visszasietett Algírba. A fővárosba visszatérve régi bajtársai – köztük régi cellatársa, Ali Mahsas, aki ekkor mezőgazdasági miniszter volt – lobbiztak nála az öngazgató gazdaságok feletti szigorú központi felügyelet kiépítése érdekében.

Az eredeti cél az volt, hogy a kormány támogatásokkal és beruházásokkal kedvezzen az öngazgató ágazatnak, és így növelje annak jövedelmezőségét és termelékenységét. A hozamok ekkor körülbelül a felét érték el annak, amit a hasonló európai farmok produkáltak. A terv szerint az algériai állam a gazdaságok után fizetett adókat helyi, regionális és nemzeti fejlesztésekre fordította volna.

A pártbürokráciának azonban más – leginkább opportunistá – tervei voltak. A minisztérium átvette a mezőgazdasági gépek, az értékesítés és a hitelek ellenőrzését, valamint szoros kapcsolatokat alakított ki az igazgatókkal és a gazdálkodási bizottságok elnökeivel. A korrupció elharapózott. Emellett a helyi prefektusok – az Algéria által megörökölt, hagyományos francia közigazgatási struktúra tisztviselői – a gazdaságokat a munkanélküliség enyhítésére használták, így a farmokon gyakran négyszer-ötször annyi munkás dolgozott, mint a gyarmati időkben. Az elnök köréhez tartozók végül rávették Ben Bellát, hogy a BNASS-t a Mezőgazdasági Minisztérium irányítása alá helyezze, és a rádióadásokat is megszüntették.

Küzdelem az öinigazgatásért

Pablo és mások is tiltakoztak ez ellen a „lopakodó” bürokratikus puccs ellen, amely lényegében tanácsadó testületekre redukálta az öinigazgató tanácsokat és bizottságokat, a dolgozókat pedig állami alkalmazottakká tette. Pablo már 1963 augusztusában írt Ben Bellának, és rámutatott, hogy végül minden forradalom a demokratikus és a tekintélyelvű irányzatok közötti harcra szűkül le, és az elnöknek is döntenie kell, melyiket támogatja.

Pablo azzal érvelt, hogy fel kell szabadítani az öinigazgatási szektort a minisztériumi gyámság alól, és lehetővé kell tenni számára, hogy szövetkezeti szerveket hozzon létre, hogy termékei piacra kerülhessenek és forgalmazhatóak legyenek, valamint hogy ellenőrzése alá vonhassa a traktorokat és más gépeket. Ennek részeként Ben Bella kormányának egy mezőgazdasági befektetési bankot is létre kellett volna hoznia, hogy hitelt nyújtson az öinigazgató cégeknek.

Ben Bella időt akart nyerni. Felhatalmazta Pablót, hogy dolgozzon ki egy agrárreform-törvényt, amely újraosztja a földeket és szövetkezetek létrehozására ösztönzi az algériai parasztokat, akik többsége egyébként apró telkeken gazdálkodott és nem is dolgozott a korábbi európai tulajdonú farmokon. Pablo javaslatokat fogalmazott meg a helyi községi tanácsokra vonatkozóan is, amelyek közvetlenül választott képviselőkől és a helyi öinigazgató gazdaságok és vállalkozások küldötteiből álltak volna. Pablo terve arra kötelezte volna ezeket a közösségi tanácsokat, hogy munkájuk irányítását rendszeresen összehívott közgyűlésekre bízzák. A tanácsok egy föderatív köztársaság alapját képeznék, mozgósítanák a helyi lakosságot a közmunka

elvégzésének érdekében, és segítenék egy átfogó gazdasági terv kidolgozását.

Ezek a kezdeményezések mindaddig szüneteltek, amíg 1964 áprilisában meg nem tartották az FLN függetlenség utáni első nemzeti kongresszusát. A kongresszus elfogadott egy kiáltványt, az *Algíri Chartát*, amelyet Harbi nagyrészt Pablóval konzultálva dolgozott ki. A dokumentum az FLN legfőbb céljául az öngazgató szocializmus megvalósítását tűzte ki.

Sajnos ebből a retorikai győzelemből nem következett, hogy az öngazgató hívei ellenőrzésük alá tudták volna vonni a hivatalos pártgépezetet, vagy hogy érdemi változások történtek volna az egyes minisztériumokban. Ekkorra már magukban a mezőgazdasági munkásokban is kezdett kialakulni az elégedetlenség az öngazgató szektorban tapasztalt bürokratikus ellenforradalom miatt – s ez 1964 decemberében a mezőgazdasági munkások második kongresszusában csúcsondott ki. A mintegy háromezer fős gyűlésen a farmok küldöttei játszották a főszerepet a minisztériumok és a szakszervezetek fentről kinevezett képviselői helyett. A felszólalók többsége elítélte a bürokratikus visszaéléseket és megerősítette kiállását a szélesebb körű öngazgató mellett.

A forradalom Mekkája

1964 végétől kezdve tömeges radikalizálódásra utaló jelek kezdtek mutatkozni. Szakszervezeti konferenciák sorozata távolította el a Ben Bella által 1962-ben bábként kinevezett vezetőket, az új vezetők pedig, noha szóban kiálltak az öngazgató mellett, érthető módon bizalmatlanok voltak az elnökkel.

E radikalizálódás legdrámaibb megnyilvánulása az 1965. március 8-án Algírban megrendezett nemzetközi nőnap felvonulás volt. A fényképes bizonyítékok alapján egyértelmű, hogy a felvonulók nagy része az algériai társadalom plebejus rétegéből származó nőkből állt; a megmozdulás nem volt éppenséggel egy divatbemutató.

Henri Alleg – az *Alger Republicain*, a főváros legkelendőbb (és kommunista) napilapjának legendás szerkesztője, aki elítélő hangvételű könyvet írt a francia hatóságok által a függetlenségi harc idején elkövetett kínzásokról és az ezzel kapcsolatos személyes tapasztalatairól – emlékirataiban sokatmondó anekdotát hagyott hátra az ominózus nőnap felvonulásról. Miközben Alleg számításai szerint több tízezer

nő haladt el az *Alger Républicain* irodái előtt, a személyzet kihajolt az ablakokból és erkélyekről, hogy éljenezzék őket és velük énekeljenek. Az utca túloldalán a Mezőgazdasági Minisztérium épülete állt, ahol – óriási kontrasztként – a nézők kövé dermedt arccal, teljes csendben figyelték a felvonulókat.

Időközben Ben Bella baloldali fordulatba kezdett, annak ellenére, hogy az FLN hadseregének újságja folyamatosan támadta a kormányban befolyásos pozíciókat betöltő „ateista kommunistákat”. Jelezte, hogy el akarja bocsátani Abdelaziz Bouteflika külügyminisztert, aki a hadsereg vezérkari főnökének, Boumédiène-nek egyik legfontosabb szövetségese volt. Ezt követően az FLN központi bizottságának 1965. június közepén tartott ülésén radikális indítványok egész sorát támogatta.

Bár Ben Bella belpolitikájában nem volt következetesen radikális, Algériát – Kubával együtt – a harmadik világ antiimperialista küzdelmeinek legerősebb támogatójává tette. Olyan mozgalmak, mint Nelson Mandela Afrikai Nemzeti Kongresszusa Dél-Afrikában, az angolai MPLA, a Palesztin Felszabadítási Szervezet, sőt még a portugál antifasiszta szövetség is irodákat nyitott Algírban, kádereket és gerillákat küldött az észak-afrikai országba kiképzésre.

Amílcar Cabral, a nagy pánafrikai költő és bissau-guineai nacionalista vezető „a forradalom Mekkájának” nevezte Algírt ebben az időszakban – a kifejezést Jeffrey James Byrne amerikai történész a közelmúltban kölcsönözte a Ben Bella-évek alatti algériai külpolitikáról szóló nagyívű tanulmányához. Ezek után nem meglepő az sem, hogy Che Guevara is Algírt választotta első állomáshelyéül a kongói forradalom újjáélesztésére tett kísérlete során.

Ennek eredményeként az El Nem Kötelezettek Mozgalma (*Non-Alignment Movement*, NAM) Algírt képzelte el második konferenciájának helyszínéül. Az antiimperialista forradalmak valamennyi nagy formátumú alakjától – Fidel Castrótól, Jawaharlal Nehrutól és Sukarnótól Nasszerig és Josip Broz Titótól Ho Si Minh-ig – elvárták, hogy részt vegyenek a júliusi találkozón, vagy legalábbis küldjék el képviselőiket a konferenciára, amelyen Ben Bellának kellett volna elnökölnie.

Boumédiène puccsa

Ben Bella presztízsének növekedése, valamint az elnök balra tolódása és azon szándéka, hogy Boumédiène kulcsfontosságú támogatóit eltá-

volítsa posztjaikról, arra készítette az FLN parancsnokát, hogy puccsot szervezzen az elnök ellen. 1965. június 19-én, a kora reggeli órákban a hadsereg vezérkari főnöke vezetésével katonák egy csoportja behatolt a Villa Jolyba, ahol Ben Bella lakott, és letartóztatta az elnököt. Katonák és tankok jelentek meg minden városban és nagyobb településen. A puccsista Boumédiène bejelentette a „káosz” megszüntetését és a rend helyreállítását, az olyan személyeket pedig, mint Pablo, külföldi ateistáknak nyilvánította. A NAM algíri konferenciáját lemondták.

Mahsas, a mezőgazdasági miniszter természetesen támogatta a puccsot. Az ez ellen irányuló tiltakozások többnyire kis volumenűek voltak, bár Harbi megjegyezte, hogy az egyik legnagyobb tüntetés Annaba városában alakult ki, ahol „az öinigazgató milicisták [...] mozgósítani tudták a lakosságot azzal az érveléssel, hogy a puccsisták véget akarnak vetni a népi demokráciának”.

Az algériai hadsereg első ízben Annaba utcáin lőtt saját polgárait és kezdett mézárulásba. Algéria öinigazgatásra tett kísérlete, mely már a kezdetektől nagy nehézségekbe ütközött, ezzel véget ért. Az öinigazgatás hívei üldözöttekké váltak, Pablo pedig kénytelen volt elhagyni az országot. Ben Bella egészen Boumédiène 1978-ban bekövetkezett haláláig házi őrizetben maradt. Harbi szintén házi őrizetbe kényszerült, amely alatt elkezdte megírni az FLN történetét, és miután 1973-ban megszökött Algériából, a mozgalom vezető kritikai szemléletű történészévé vált.

Az 1990-es években a demokratizálódáshoz fűzött remények gyorsan szertefoszlottak, amikor Algéria brutális polgárháborúba süllyedt, amelyben a katonaság és a vallási fundamentalisták álltak szemben egymással, az ennek eredményeként létrejött katonai junta pedig a mai napig fennáll.

Ugyanígy fel-fellángolnak a valódi demokrácia megteremtését célzó időszakos népfelkelések is. Boumédiène szövetségésének, Bouteflikának végül 2019-ben le kellett mondania elnöki tisztségéről, miután tömeges tüntetések követelték a *le pouvoir* („a hatalom”) néven ismert uralkodó blokk diktatúrájának végleges felszámolását.

(Fordította: Buczkó József)

Eredeti megjelenés: Hall Greenland: After Independence, Algeria Launched an Experiment in Self-Managing Socialism. *Jacobine*, 2023. február 2. Online: <https://jacobin.com/2023/02/algeria-independence-self-management-socialism-democracy-coup>.

Hegedüs az Iskolában

A szocialista ellenzékiiség történetéből*

Magyarországon az 1960-as évek első felétől különböző elméleti és gyakorlati törekvések irányultak a bürokratikus viszonyok megváltoztatására. Legismertebb közülük a reform-közgazdaságtani irányzat, amely a gazdasági hatékonyság (termelékenység stb.) javítását elsősorban decentralizálással, valamint piaci elemek alkalmazásával kívánta elérni.

A gazdasági reformelképzelésekkel nagyjából egyidejűleg lehetett találkozni Lukács György – régebbi gondolatát némiképp felújító (a jelenre alkalmazó) – demokratizálódás-konceptiójával. Eszerint átfogó, az emberek önszervező aktivitásának teret biztosító társadalmi reformra van szükség, amelynek csak részét képezi és neki alávetve képzeltető el következő gazdasági reform.

A társadalmi kiütkeresés egy harmadik formája volt Lukács legközelebbi tanítványainak az az elképzelése, amely lényegében erkölcsi reformtól (illetve az emberek morális megváltozásából fakadó életmódreformtól) remélte a bürokratikus társadalomszervezés visszaszorulását.

1972-ben a '68-as gazdasági reformot jelentős mértékben blokkolták. Lukács 1971-ben meghalt, és „Demokratizálódás”-könyve csak 1988-ban jelenhetett meg magyarul. Az úgynevezett Budapesti Iskola tagjainak többsége 1973-tól többé-kevésbé hallgatásra kényszerült, de fiatalok (főleg egyetemisták) körében még az 1980-as évekre is fennmaradt korábbi írásaik hatása (gondolkodásra gyakorolt befolyása).

A korszak társadalmi kiütkereséseinek egyik változatát idézi fel az alábbi írás.

*

* Rövidített változat.

Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973 elején állásfoglalást tett közzé „Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről” címmel. Ez megállapítja, hogy egyes kutatók tevékenysége nincs összhangban a KB 1972. novemberi állásfoglalásával, és őket alkalmatlannak ítéli az elvárt ideológiai feladatok ellátására. Kiemeli, hogy a kérdést nem tudományon belüli, hanem politikai ügyként kezeli. Közvetlen következmény: a pártból való kizárások, illetve – munkáltatói elégedetlenségre hivatkozva – munkaköri viszonyok megszüntetése.¹ Tudni lehet, hogy az állásfoglalás az ún. kétfrontos harc (kétfrontos lavírozás) taktikai eleme: a „liberális kultúrpolitika” (amibe az immanens rendszerkritika nem fért bele) elleni támadások kontextusába illeszkedik (nem kis mértékben azokra való reagálás).

Annak ellenére, hogy az esemény „filozófus-per” néven került be a köztudatba, a legkeményebb kritikát a szociológus Hegedüs András és Márkus Mária váltotta ki. Aczél György 1973. januári – az „Állásfoglalás”-t közvetlenül előkészítő – beszédében („A társadalomtudományok fejlődésének néhány kérdéséről”²) elsősorban az ő „A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái” címmel nemzetközi konferencián tartott előadásuk bírálatával foglalkozik.

Amikor Lukács György kitalálta a Budapesti Iskola elnevezést, abba Fehér Ferencet, Heller Ágnes, Márkus Györgyöt és Vajda Mihályt sorolta. A későbbi szakirodalom szerint – talán nem teljesen függetlenül az 1973-as „Állásfoglalás”-tól – Hegedüs András és Márkus Mária szintén ide tartozik.³

A Budapesti Iskola más tagjaihoz hasonlóan Hegedüs is használja a radikális szükségletek és a mindennapi élet fogalmát – ugyanakkor mellőzi a nembeli lényeg absztrakt kategóriát. Társadalmi továbblépést (kiutat) nem a hatalmi hierarchia alól kibújó mindennapi élet privát forradalmasodásától remél, hanem a rendszer átfogó, strukturális reformjától.

*

Hegedüs András az 1960-as évektől kezdve sokat foglalkozik társadalmi kérdésekkel, és rendszeresen publikálja a következtetéseit. Szociológiai területen dolgozva közel kerül az empirikus valósághoz – ami alátámasztja (megerősíti) a fennálló politikai gyakorlat kritikus szemléletét. A kritikai beállítódásnak – a szociológusi tapasztalat mellett – másik összetevője egyfajta szocializmuskép (-eszmény), amely számára fontos viszonyítási alap a jelen értelmezéséhez és ér-

tékeléséhez. Elméleti megközelítésében a szocializmus egy lényegileg humanista rendszer, amely az aktuálisan hirdetett ideológia szerint is emberközpontú, csak adott létezési formája – úgymond – még nem tart ott. Mondhatni: különböző – részben objektív történelmi – okok miatt a teóriában-ideológiában megfogalmazott szándék, célkitűzés mind ez idáig csupán nagyon részlegesen érvényesült. Következtetés: azon kell lenni (azért munkálkodni), hogy a deklarált cél minél inkább megvalósuljon.

A jelzett humanista társadalomkoncepció két eltérő irányból építhető. 1. Valamilyen szocializmuseszme, -ideológia felől. Ebben az esetben az értékekre, értékorientációkra való hivatkozás valójában egy adott eszmerendszer preferenciáiról szól: a *kiválasztott eszmerendszer* vonatkozásában történik. 2. Az egyének és közösségeik érdekérvényesítéséből. A kettő nem feltétlenül mond ellent egymásnak, de markánsan más a kiindulópontjuk.

Emberfelfogás

A szociológiai munka konkrétumai Hegedüs Andrászt megóvják attól, hogy valamilyen életidegen (ezért elvont) ideológiának rendelődjen alá a fejtegetése. De ez nem jelenti azt, hogy írásaiban ne lenne jelen határozott ember- és társadalomkép. Olyan optimista (bizonyos emberi lehetőségek kihordását feltételező) emberképpel dolgozik, amely szerint az egyéneken – kellő körülmények között – kifejlődnek (kiteljesíthetők) bizonyos pozitívnak ítélt sajátosságok. Ebben az „antropológiában” a legfőbb emberi specifikum a személyiség-szükséglet (az egyedi személyiségként létezés, egyéniséggé fejlődés szükséglete). Ha valakinél ilyen nem mutatkozik, annak végső oka, hogy társadalmi tényezők (viszonyok, iskolai nevelés, propaganda stb.) megakadályozzák a kialakulását. Az autonóm személyiséggé válás igényét (illetve annak realizálását) egyaránt gátolja, hátráltatja a „létező szocializmus” és a nyugati kapitalista rendszer.

A személyiség egyediségének védelméhez szervesen kapcsolódik az egyén szabadidő-szükséglete, amely – bár korántsem kizárólagosan – teret ad mind az individuális képességek sokoldalú komplex kibontakoztatására, mind azok alkotó (kreatív) megnyilvánulásaira.

Valamennyi tényleges önállóságra törekvő egyén legfőbb jellemzői: a saját döntés igénye; a tájékozottságra (műveltségre) való törekvés; a szükségletek tudatos rangsorolása.

1. Az emberi szabadság egyik alapvető feltétele a saját döntés (a mindenkori alternatívák közötti valóban személyes választás) igénye. Ugyanakkor a tapasztalatok azt mutatják, hogy sokaknál hiányzik a beállítódás ilyen mérlegelésre, alternatíva-keresésre. A mechanikus (mintegy személytelen) sodródás gyakorlati következménye, hogy nem fejlődik ki az alternatívákkal történő szembenézés, így a köztük való tudatos szelektálás (annak akarása, készsége).

2. Az, hogy az embereknek ne csak belső hajlama legyen a választásra, hanem megfelelő képessége is (ne csak szándékozzanak, hanem tudjanak is megfontoltan dönteni), bizonyos kulturáltságot (ezen belül tájékozottságot) feltételez. Az autonómiára törekvő személyiséghez tehát hozzátartozik a művelődés, aminek iskolai és szabadidős (önképző) formája kínálkozik. Ezért is jelent komoly problémát, hogy a tapasztalatok szerint az egyedi személyiségként való létezés szükségletével nem rendelkező emberek jelentős része nem tud mit kezdeni (a személyiség egyediségéből fakadó módon nem tud mit kezdeni) a szabadidejével, és azt nagyrészt pénzszerzésre irányuló többletmunkával vagy az aktuális divatokat követő, azokhoz igazodó – mintegy gépies – szórakozással tölti ki. Náluk nem alakult ki igény az uniformizáló tendenciáktól függetlenedő életre; a sokoldalú egyéniséggé fejlődésre, illetve a szabadidő kínálta alkotó tevékenységre.

3. Az egyéni önállóság növekedése, a valóban személyes döntések gyakorlata ahhoz vezet, hogy fokozatosan kicsiszolódik a szükségleteknek az egyénre jellemző hierarchiája – ami mentesíti a külső manipuláció (árupropagandában, tömegtájékoztatásban jelentkező) hatásaitól. Az autonóm individuум tudatosan rangsorolja a különböző szükségleteit: sorrendiséget alkalmaz a szubjektív (az egyedi személyiségéhez szervesen kapcsolódó) és az oda nem sorolható, a társadalmi környezet egységesítő, elszemélytelenítő befolyása révén keletkező (mint pl. az ideiglenes, egymást váltó divatos) fogyasztási szükségletek között. Ennek megfelelően a fogyasztási preferenciáit a – számára idegen – luxusjavak csábításától is meg tudja védeni.

Mitől várható a saját döntésre való hajlam létrejötte? A művelődés iránti igény felébredése (illetve számottevő megnövekedése)? Mitől várható az emberek szükségletstruktúrájának pozitív irányú változása?

Hegedüs válasza: a társadalmi berendezkedés *humanizálódásától*. Hangsúlyozza: a humanizált (emberközpontú) társadalmi viszonyoknak pedagógiai, nevelő hatása is van. Ha a munkatevékenységekben vagy azokon kívül az egyének valamilyen cél megvalósítása érdekében szabadon társulhatnak egymással, akkor olyan közösségek jönnek létre, amelyek a résztvevők egész szemléletét és életvitelét befolyásolják: ezekben is emberközpontú alternatívát képeznek. A saját ügyekbe való beleszólás gyakorlata emberformáló iskola: olyan tapasztalatokkal jár és készségeket alakít ki, amelyek – radikális átalakulásokat előidézve – kihatnak az életmódra; a mindennapi élet egészét is átalakítják.⁴

Eszerint tehát korántsem csak az egyéneken múlik, hogy tömegesen ráérezzenek a sokoldalú egyéniséggé fejlődés (illetve az alkotó tevékenységek önmegvalósító) örömeire – az nagyban függ a külső, társadalmi feltételektől. (Önáltatás, „szubjektív-voluntarista illúzió” az agitáció mindenhatóságába vetett hit.)⁵ Szükségletrendszerük jelentősen befolyásolható megfelelően megválasztott társadalompolitikával: „Ha tehát változást akarunk előidézni a szükségletek struktúrájában, akkor elsősorban (amellett, hogy biztosítjuk ezek kielégítési lehetőségeit) az emberi tevékenység szférájának megváltoztatására kell törekednünk. Így, ha a társadalomban létrehozunk olyan mechanizmusokat, amelyek ténylegesen lehetővé teszik a dolgozók beleszólását, illetve ellenőrzését a termelési és az elosztási döntések felett, ez sokkal inkább ösztönzővé válhat az emberek kulturálódására és a fogyasztás ilyen irányú átalakulására, mint a kulturális értékek bármilyen intenzív propagálása.”⁶

Az idézetben utalás történik arra, hogy (az aktív szabadidő mellett) a munkahely szintén fontos megnyilvánulási terepe lehet a kreatív szükségletek kielégítésének. A termelés területe nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és kulturális élettér is.⁷ Ezért centrális feladat a munka elidegenült (hatásában személyiségtorzító) jellegének felszámolása. Hegedüs felhívja a figyelmet arra, hogy összességében akkor is személyiségformáló a nem elidegenült („humanizált”) munka, ha végzőjében ez igényként nem fogalmazódik meg, illetve eredményként nem tudatosul.

Mi jellemzi a humanizált munkát?

- a munkavégzésben (a közvetlen munkafolyamatban) az elidegenültség meghaladása;⁸

- áttekintést biztosít a konkrét részfeladatok tágabb összefüggéseiről;

– lehetőséget ad az egyéni kezdeményezésre, döntésre;⁹
 – alkotásvágy (alkotótevékenység szükséglete) is megnyilvánul benne;

– készség- és képességfejlesztő, személyiségfejlesztő.

Egy – Márkus Máriával 1965-ben, különböző üzemekben végzett – reprezentatív szociológiai vizsgálatban egyértelműen megmutatkozott, hogy – statisztikai léptékben – a munkatevékenységhez való viszony összefüggésben van a műveltséggel, szakismerettel. A vizsgálat szerint az adminisztratív dolgozók (ideértve a műszakiakat is) 82,6%-a, a szakmunkások 72,1%-a, a betanított munkások 45,5%-a, a segédmunkások 25,9%-a rendelkezik a munkahelyén humanizációs elvárással.¹⁰ További következtetés, hogy a többség nem pusztán megélhetési (jövedelemszerzési) tevékenységnek, hanem – úgymond – „életelemének” tekinti a munkát. (Az újítások, találmányok jelentős száma is erről tanúskodik.)

*

Mivel szociológusként Hegedüsnek hús-vér emberekkel van dolga, magától értetődik, hogy számol a realitásokkal: olyanokként kezeli őket, amilyenek. Kénytelen figyelembe venni, hogy az adott körülmények között fontos jellemzőjük a „partikuláris szemléletmód és érdek”. Egyúttal azonban teoretikusként igyekszik megragadni a bennük rejlő, a pusztá partikularitáson túlmutató lehetőséget, tendenciát.

Hegedüs szóhasználatában – megkülönböztetve az önállótlan egyéntől, egyedtől – csak az autonóm személyiség szükségletével rendelkező ember tekinthető individuumnak. A kategória – a Budapesti Iskola más tagjaihoz hasonlóan – itt is normatív, de eltérő a jelentése. Nála nem a partikularitás – mint leküzdendő negatívum – tagadása, hanem az egyén személyes partikularitását is magába foglaló tartalommal rendelkezik. (Hiszen csak a társadalmi viszonyok feltételezett jövőbeni hierarchiamentessé alakulásától várható, hogy hatására oldódni fog a partikuláris érdekek ellentéte.) Egy társadalom pluralitása az igen különböző konkrét individualitásoknak (ezért tartalmilag eltérő önálló életformáknak) a sokféleségét is jelenti.

Rendszerkritikai beállítódás

Hegedüs látásmódjának egyik fő jellemzője az aktuális politikával szembeni kritikai távolságtartás. Ezért megkerülhetetlen számára a

„létező szocializmus”-beli államhatalom jellegével történő szembenézés. Végkövetkeztetésében szocialistának, ugyanakkor elidegenültnek (a munkásoktól, illetve az állampolgároktól elidegenültnek) tekinti a korabeli államot. „Az aligha lehet kétséges – írja –, hogy a szocialista állam a maga apparátusával szükségszerűen elkülönül a társadalom különböző rétegeitől; ez az elkülönülés akkor is végbemegy, ha a közvetítettségre megannyi kísérlet történik (tanácsok, bizottságok, a közvetlen demokrácia formái stb.). Ez az elkülönülés elidegenedéssé – véleményem szerint – voltaképpen csak akkor válik, ha működésével akadályozza a társadalom különböző rétegeiben a személyiség fejlődését, az egyéni képességek és készségek kibontakozását.”¹¹

Ezzel kapcsolatban két irányban gyakorol bírálatot. Egyrészt: a „bürokratikus szemlélet [...] a végső célra való hivatkozással nem tekinti a ma feladatának a humanizációs folyamat kibontakozását”¹². Másrészt viszont illuzórikusnak nevezi azokat a nézeteket, amelyek bármilyen történelmi helyzetben (körülmények között) „keresztülvihetőnek tartják az elidegenedési mozzanatok teljes felszámolását”¹³.

Az adott történelmi feltételekből az is levezethető, hogy az eddigi szocialista kísérletekben szükségképpen jött létre centralizált államigazgatás. Azonban nemcsak az történt, hogy eluralkodott az irányítás bürokratikus formája, hanem az is, hogy a szakigazgatási apparátus hatalma kontrollálatlanná vált: meghonosodtak és rögzültek a bürokratikus elit kiváltságai. (Miközben a hatalom centralizáltságát meg lehet indokolni, a bürokratikus elit privat előjogai nem tekinthetők funkcionálisnak, szükségszerűnek.)

Az sem véletlen, hogy a javakban való szűkösség viszonyai között a gazdaságban központosított, tervutasításos gyakorlat alakult ki. Ebben a korszakban a kielégíthető fogyasztói szükségletek nem autonóm módon keletkeznek, hanem azokat egyrészt a történelmi lehetőségek korlátozzák, másrészt a bürokrácia partikuláris hatalmi érdekei befolyásolják.¹⁴

*

A „létező szocializmus” hierarchikus szerveződését, illetve bürokratikus irányítását Hegedüs nagyrészt történelmi okokkal magyarázza. A szocialista kísérlet (aminek jelenét Hegedüs *átmeneti korszaknak* minősíti) korai, extenzív gazdaságfejlődési szakaszában – érvel – „az általános szűkösség körülményei” uralkodnak. A helyzet kiélezett, és az alternatíva egyértelmű: a kapitalizmus visszatérése vagy a megszerzett politikai hatalom megőrzése.¹⁵ Viszont az 1960-as évekre

jelentősen megnövekszik a társadalmi-politikai mozgástér, ami a továbblépéshez különböző alternatívákat kínál, és közöttük viszonylag nagy választási szabadsággal lehet dönteni.

Kritikusan optimista képet vázol fel Hegedüs a „létező szocializmus” társadalmi szerkezetéről.¹⁶ Megállapítása szerint itt nem a tulajdon, hanem a társadalmi munkamegosztás a legfőbb struktúraképző, amely a vezetők és vezetettek között hierarchikus viszonyt hoz létre és konzervál. (Ezen a gyakorlati helyzeten nem változtat a köztulajdon absztrakt jogi deklarációja.) Végül soron a munkamegosztásra vezethető vissza a legalapvetőbb társadalmi jelenségek: nemcsak a gazdaság területén határozza meg azokat a termelési viszonyokat, amelyek irányítói vagy végrehajtói részmunkák végzésére sorolják be az egyéneket, hanem – ezzel szoros összefüggésben – a munkamegosztásbeli hierarchia lényegében a gondolkodásmódjukat és a mindennapi gyakorlatukat is áthatja. (Erre a problémára nem érdemi válasz [nem megoldás] az ún. nyitott társadalom apológiája: a versengés formailag szabad kényszerűsége nem számolja fel a társadalmi munkamegosztásból fakadó alávetettségeket.)

Milyen jelenségek eredeztethetők a társadalmi (tehát nem pusztán technikai) munkamegosztásból?

– Ennek hierarchikus volta az egyének egész szemléletmódjában és életében döntő szerepet játszik. (A jövedelmi viszonyoknak nincs meghatározó funkciója a rétegképződésben – hangsúlyozza Hegedüs.)

– A kényszerű munkamegosztásból a dolgozók számára az irányítóknak, vezetőknek való *bürokratikus* alárendeltség következik.

Mivel az egyének képzettségének, kulturális szintjének lényegi kapcsolata van a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hellyel, Hegedüst optimista jövőkép megfogalmazására készíti, hogy a szocialista kísérlet során az emberek jelentős részében kialakult a művelődés (beleértve az önművelést) iránti igény.¹⁷ Ez pedig megalapozza a társadalmi mobilitás perspektíváját: a jól kikövetkeztethető tendencia olyan jövő felé mutat, ahol „eltűnik a társadalmi strukturáltság”.

Társadalomfelfogás

Hegedüs fejtegetéseiből nem hiányozhat a személyiségközpontú emberképpel adekvát társadalom teoretikus körvonalazása. A sokoldalú egyéniségek társadalmának elméleti horizontján elengedhetetlen

az egyének autonóm, egyedi személyiségként való kifejlődése. Erre alapoz az a történelmi koncepció, mely szerint elő kell segíteni, hogy a társadalom tagjai minden élethelyzetben lássanak alternatívákat és akarjanak közöttük – az egyéniségüknek megfelelően – választani. Hogy akarjanak „bekapcsolódni az eseményekbe” és „tartósan formálni a sorsukat”¹⁸.

Jellegzetes, ahogy Hegedüs az összérdeket (valamely közösség, illetve az egész társadalom érdekét) az individuális érdekek konfliktusos összegeződéséként értelmezi.¹⁹ Felfogása szerint „az egyéni érdek nem más, mint különböző partikuláris érdekek konkrét megjelenési formája egy személy viszonyaiban”²⁰. Az egyének sokfélesége (sokféle törekvése) társadalmi pluralitásban jut kifejeződésre. „A szocialista társadalmat és annak különböző egységeit nem a partikularitástól kell féltetni” – írja.²¹ Az individuális érdekek, részérdekek összessége számít közérdeknek, amely a „különböző társadalmi rétegek érdekét kifejező vélemények ütközéseinek a terméke”²². Elméletileg optimális megoldás: az érdekek összegeződésének intézményei, fórumai (mint az önszervezés társadalmi terepe) az egyének önkéntes társulásai – amelyeket a közvetlen demokrácia éltet.

*

Hegedüs tisztában van azzal, hogy az általa elképzelt társadalom (mint elméleti jövőkép) egészében nem vihető át a korabeli gyakorlatba, de ezzel együtt alapvető módszertani feladatot szán neki: „rendkívül fontos a fejlődési perspektívák felrajzolása ahhoz, hogy a konkrét megoldások mindig a kijelölt irányon belül helyezkedjenek el, és ne lehessen fordított”, azaz nem közelítő, hanem távolító a hatásuk.²³ A jelzett ember- és társadalomkép Hegedüs számára olyan *történelmi* horizontot jelent, amely normatív mérce is az aktuális események, mozgások megítéléséhez.

A feltételezett (megcélzott) jövőbeni társadalom létrejöttét elősegítő humanizációs folyamat fontosabb ismérvei Hegedüsénél a következők.

1. A vázoltak alapján nem meglepő, hogy nem politikai, hanem társadalmi pluralizmust tart szükségesnek: a sokféle egyén sokféle közösségének permanens működéseként nem pusztán gazdasági vagy politikai reformban gondolkodik, hanem az emberek közötti kapcsolatok teljességét átfogó társadalmi reformban. („A szocialista civilizációs modell tehát magában kell hogy foglalja életünk minden szféráját a termeléstől a fogyasztásig.”²⁴) Egy ilyen változás (a teljes

életvitel megválasztásába való beleszólás) együtt jár a társadalmi viszonyok egészének szabad alakításával: az egymással együttműködő, társulós egyéneknek lehetősége nyílik környezetük, sorsuk érdemi befolyásolására. Beszólási és ellenőrzési jogosultságuk kiterjed mind az államigazgatási, mind a munkahelyi gyakorlatra.

2. Hegedüs valamiféle szocialista civil társadalom koncepciójával áll elő. A hivatalos, állami intézményrendszer („állami közélet”) mellett, azzal párhuzamosan, írja, kialakulhat egyfajta második, azaz társadalmi közéletiség, ahol elképzelések realizálása, feladatok megoldása – mivel ez előtérbe helyezi az emberek öntevékenységet – nem igényel állami erőt. Az egyének permanensen formálódó, spontaneitásokat is tartalmazó törekvéseiből összegződik a mindenkori közakarat. Egyidejűleg kiemeli a másik oldalt, a szubjektív feltételek nélkülözhetetlenségét. Ismételten hangsúlyozza: „ilyen változásoknak a megvalósítása nem képzelhető el anélkül, hogy ne alakulna ki irántuk reális társadalmi szükséglet, és ez ne válna hatékony erővé a társadalmi mozgásban. Másképpen kifejezve – a szocialista alternatíva ilyen irányú kifejlődésének gyakorlati megvalósítása lehetetlen bármilyen jóindulatú hatalmi döntések alapján a tömegek öntevékenysége nélkül.” Mindennek feltétele az emberi oldalon (a szubjektivitás oldalán) bizonyos radikális szükségletek létrejövése; ezen belül tömeges igény a (társadalmi) önszerveződésre.²⁵ Ebben az értelmezésben (szemléletmódban) tehát minden közösség valójában az azt alkotó (azaz működtető) tagok ténylegesen szabad társulása.

3. A modern társadalmakban számos olyan feladat van, amelyek teljesítése komoly szakszerűséget követel, ezért – álláspontja szerint – az újratermelési és újraelosztási folyamatokból nem küszöbölhetők ki teljesen a bürokratikus apparátusok és intézmények. A reális horizont tehát nem a teljes közvetlen társadalmi öngazgatás, hanem részvétel a döntésekben, valamint a végrehajtás ellenőrzése. Konkrétan: szükséges minden bürokratikus szakmai apparátus privát érdekérvényesítésének korlátozása (társadalmi kontroll alá helyezése) – végső soron a szakigazgatási szervek társadalmi függőségének megteremtése.²⁶

*

A tervutasításos gazdálkodás idején háttérbe szorul mind a hatékonyság, mind az egyének személyes sajátosságai iránti érzékenység. E korszak történelmi indokoltságának meghaladásával azonban felértékelődik a korábban hiányzó két kritérium, a gazdaságosság valamint az individualitás (egyéni partikularitás), és napirendre ke-

rül a meglevő állapotok dinamizálása. Az ún. intenzív korszakra való áttérés választható tendenciáit Hegedüs a humanizálás és a gazdasági optimalizálás alternatíva köré csoportosítja, ahol az előbbi a szerveződésnek egy tágran értelmezett emberközpontúságát, míg az utóbbi elsősorban a gazdasági racionalitás preferálását jelenti. (Leszögezi: a humanizáció „egyaránt vonatkozik a termelés és a fogyasztás, a közös és a magánélet szféráira”). Ismételten és következetesen óv mindkét irányú abszolutizálástól, mivel az az egyik oldalon technokrata pragmatizmushoz, a másikon szakszerűtlenségekhez vezet. Komolyabb konfliktusuk esetén azonban – mint ez eszmei preferenciái alapján nem meglepő – a humanizációs elvárás a fontosabb. (Példaként említi – az egyébként általa nem különösebben kedvelt – JKSZ-t, amely a hatékonyság fölét helyezi a nevelési funkciót.)²⁷

Mivel a közvetlen gazdaságfejlesztési és az emberi szempontok érvényesítése nem azonos irányú, Hegedüs ezt a helyzetet a jelen alapvető stratégiai dilemmájaként kezeli. Az általa képviselt nézőpontból itt a személyiségfejlesztő és a személyiségtorzító alternatíva közötti kielezett civilizációs választással állunk szemben, és az ún. fogyasztói társadalmat (illetve a benne uralkodó életformát) a személyiségtorzítás jellemzi.

Más társadalmi döntéseket igényel az emberközpontúság és a gazdasági optimalizálás, de Hegedüs rámutat, hogy termelékenység és humánus ellentéte abban az esetben kibékíthető, ha nem pusztán gazdasági, hanem társadalmi optimalizálásra törekszünk. Míg a szűken vett gazdasági optimalizáció célja a közvetlen piaci nyereség, addig a komplex társadalmi optimalizációba az oktatás, egészségügy fejlesztése is beletartozik, illetve fontos helyet foglal el benne bizonyos munkák könnyítése, az egészségkárosítók kiváltása stb.

Hangsúlyozza, hogy a társadalmi optimalizálás nemcsak a humánus, hanem a gazdaságosság szempontjából is előnyös. A kényszerű (hierarchikus) társadalmi strukturáltság felszámolása, meghaladása a munkatevékenység „humanizálását” is eredményezi: így a részmunkák felváltását a termelési folyamatok egészére történő rálátással és az azokba való beleszólással. Egy ilyen változásnak viszont nem csupán az emberi oldalon van fontos következménye, hanem a gazdaságra szintén kihat: a hierarchikus munkamegosztás lebontása együtt jár az emberek esélyegyenlőségének megnövekedésével, ezáltal termelőerő-felszabadítással. Innen nézve a hierarchikus struktúrából eredő társadalmi esélyegyenlőtlenség nemcsak antihumánusnak, hanem gazdaságtalannak is bizonyul.

Nyilvánvaló, hogy hatékonyság és humánus érvényre juttatását Hegedüs egyaránt fontosnak tartja, de – végső szintézisük esélyét keresve – az adott korban konkrét alternatívaként is szemléli, és két eltérő civilizációs modell alapjellemezőjeként ütközteti az optimalizációs, illetve az általa szorgalmazott „szocialista vagy szélesebb humanista”²⁸ irányultságot. Mintegy pedagógiai indíttatástól vezérelve, újra meg újra nekifut – többször Márkus Máriával közösen írt tanulmányban – a kívánatosnak tartott stratégia felvázolásának. Végkövetkeztetését az 1960-as évek közepétől különböző formákban és kategóriák (modernizálás, dinamizálás, optimalizálás) alkalmazásával ismerteti. Koncepcióját az övétől eltérő nézetekkel konfrontálva mutatja be. Tanulságos ezek közül néhányat felidézni.

1965-ben a bürokratikus igazgatással és a gazdaságra redukált (lényegében piaci) optimalizálással polemizálva fejti ki az álláspontját (Optimalizálás és humanizálás. *Valóság*, [1965], 3.).

Az elidegenült állam jelenlegi igazgatási-irányítási rendszere nem azonosítható a szocializmussal – működése szubjektív-voluntarista döntéseknek van kitéve, így a központilag meghatározott tervmutatók nem fejezhetik ki a társadalmi érdeket. Időszerű továbblépni rajta. Azonban egyoldalú – az emberek mindennapi életétől elvonatkozott – ökonomizmushoz vezet az a törekvés, amely a gazdaságot társadalmi összefüggéseiből kiragadva akarja ésszerűsíteni. A közvetlen, jelenhez kötött anyagi érdekelttség hosszabb távon magával a hatékonysággal is szembekerül: annak gátjává, akadályozójává válik. Ezért a közgazdaságtani rész-szemponctokat, részproblémákat át kell emelni szélesebb társadalomtudományi keretek közé: leszűkített gazdasági helyett társadalmi optimalizálásra (ténylegesen a döntések optimalizálására) van szükség. A bürokratikus és az ökonomista beállítódást egyaránt jellemző fogyatékoság, hogy kimarad belőle az ember, akinek az élete és fejlődése humanizált társadalmi körülményeket követel.

Hegedüs szerint két alapkérdés mindig számonkérhető, -kérendő. „1. Az irányítási rendszer működésével milyen mértékben segíti a társadalom tagjai személyiségének fejlődését, egyéni képességeik, készségeik, alkotó energiájuk kibontakozását? 2. Az irányítási rendszerben végbemenő döntési folyamatokban milyen mértékben vesznek részt a társadalomnak azok a tagjai, akikre ezek a döntések közvetve vagy közvetlenül vonatkoznak?”²⁹

Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy megérett az idő egy harmadik lehetőség kihasználására: a viszonyok visszaemberesítésére. Nevezetesen a szabályozás olyan megváltoztatására, amely mozgásformát biztosít az állampolgárok önszerveződésére: ütköző érdekeik szembeállítására. Alkalmazni kell a közvetlen demokráciát minden esetben, ahol erre reális lehetőség nyílik (azaz ha nem kerül szembe a hatékonysággal). Vagyis mindenhol – ahol az nem sérti a szakszerűséget – közéleti demokratizmusra van szükség.

1968-ban fejti ki Hegedüs először a társadalmi hatalom és uralom – a szakirodalomban egyébként ismert – megkülönböztetésén alapuló koncepcióját (A társadalmi fejlődés alternatíváiról. *Kortárs*, [1968], 6).

Abból indul ki, hogy napirenden van a hatalmi struktúra újragondolása, melynek során négy elméleti alternatíva mutatkozik.

1. A bürokratikus centralizmus, amely szerint az általános érdek hordozója az állami szakigazgatás. E felfogásban kiküszöbölendő hibának számít minden saját (ezért részleges) érdek és cél.
2. Az öngazgatás jugoszláv mintája, mely a vezetés és a szakigazgatás tapasztalható bürokratizmusát a múlt – még le nem küzdött – maradványának tünteti fel.
3. A bürokratikus vezetés és technokrácia együttes uralma, mely nem tekinthető olyan jövőnek, „ami megfelelné a szocialista fejlődés lényegi célkitűzéseinek”.³⁰ (Hegedüs ezt tekinti az említett változatok közül a legrosszabb jövőperspektívának, ezért nem is foglalkozik vele részletesen.)
4. Minden bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzése, ami folyamatos kontrollal, a fölöttük való szisztematikus uralom létrehozásával és működtetésével érhető el. Ebben a változatban a szakértői hatalom és a társadalmi uralom egyfajta szintézise az össztársadalmi érdek.

Milyen konkrét változásokat kíván az intézményes társadalmi uralom megteremtése?

- A közvetlen termelők és szolgáltatást végzők hegemoniájának biztosítását.

- A szakigazgatási apparátusoktól független szakértők bevonását a társadalmi ellenőrzési tevékenységbe.

- Olyan rotációs rendszer kialakítását, amely a lobbizást – legalábbis komolyabb méretekben – lehetetlenné teszi.³¹

A társadalmi *uralom* tehát akkor tud megvalósulni, ha az emberek folyamatos és hatékony ellenőrzést gyakorolnak a – szakszerűségért felelős – szakigazgatási *hatalom* fölött.³²

1969-ben kiélezetten fogalmazza meg a választat: a gazdaságilag fejlett nyugati országok civilizációs modelljét utánozni, vagy specifikusan szocialista céloknak megfelelő megoldásokat keresni (Alternatíva- és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. *Közgazdasági Szemle*, [1969], 9 – társszerző: Márkus Mária).

Egyaránt elutasítja a voluntarista (bürokratikus) tervgazdaságot és a magát ideológiamentesnek hirdető szcientista tervezési gyakorlatot.

Nem vitatja, hogy megérett a helyzet a fogyasztási igények differenciált bővülésére, így érthető az árucentrikus szemlélet (és a tőle elválaszthatatlan individualizmus) terjedése. Ez a tendencia ellenreakció a szegénységből adódó kollektívizmusra,³³ ugyanakkor rendkívül problematikus, hogy együtt jár a nyugati modell idealizálásával,³⁴ ahol meghatározó kellék a manipulációs árupropaganda, amely a személyes választási képesség csökkentésére irányul.³⁵

A fogyasztásközpontú beállítódáshoz szervesen kapcsolódik a nyereségcentrikus piaci gazdálkodásra való áttérés. Ennek fontos emberi következménye a bérmunkások anyagi ösztönzése, aminek társadalmilag káros, negatív hatásai: túlzott kötődés az anyagi javakhoz, egyoldalú individualizálódás, apolitikusság.³⁶

A piaci alternatíva kitágulása a fölös jövedelem spekulációs jellegű felhasználására ösztönöz. A nyereségorientált, szerzési vágyat kifejlesztő és meglovagoló gazdálkodás (ami nem azonos a termelékenység-orientáltsággal!) további visszahatása, hogy a bürokráciát is megérinti, integrálja. Arra motiválja, hogy előjogait magángazdagodássá konvertálja (pl. privilegizált lakáselosztás).³⁷

A tanulmány kiemeli a nyugati modell két fő módszertani hiányosságát, korlátját. 1. A célok elemzéséről lemondó pragmatizmusa nem képes érdemi alternatívákban gondolkodni. 2. Mivel rövid távú megoldásokba temetkezik, ki van szolgáltatva a spontán módon kitermelődő távlati következményeknek.

Egy szocialista civilizációs modell mellett érvelve hangsúlyozza, hogy a távlati tervezés összekapcsolja társadalmi optimalizálás és az emberközpontúság szempontjait. Így az mind a hatékonyság, mind a humánus területén érdemileg új lehetőség: életmódban és fogyasztási struktúrában is alternatívát jelent. Időszerű lenne saját mintát tudatosan kiformálni a manipulált fogyasztási minta átvétele helyett.

1970-ben a bürokratikus szakigazgatással és a „menedzser-technokrata” szemlélettel polemizálva körvonalazza először szisztematikusan a maga elképzelését a mozgalomszerű társadalomszerveződesről (Közösség és individuum. *Kortárs*, [1970], 12).

A bürokratikus szerveződések az individualitás ellenében működnek, a menedzser-technokrata szemlélet viszont egyoldalúvá teszi az egyéneket: kiűz az emberekből minden közösségit. A fogyasztói életforma (amelyben valójában alárendelődik az egyén) elsősorban azért lehet vonzó, mert közösségi alternatívája az elméletből és a gyakorlatból is hiányzik.³⁸

A hierarchikus kollektivizáló eszménnyel és a tömegfogyasztói eszménnyel szemben olyan szocialista alternatívát vázol fel, amely képes egyesíteni a gazdasági dinamizmust az egyénfejlődéssel és az önszervező közösségiséggel. Egyúttal figyelmeztet bizonyos határokra. Mivel az állampolgári beleszólás nem vezethet a szakszerűség feladásához, az ellenőrzés a kulcskérdés: nem a közvetlen igazgatási, hanem az ellenőrzési jogkörök létrehozása adekvát.³⁹ „A humanizáló közösségek kialakulása szükségszerűen összekapcsolódik a valóságos társadalmi kontrollért küzdő mozgalmakkal, amelyeknek egyik legfőbb sajátossága, hogy nem szabad és nem is kell szervezetté válniuk, miután nem az a céljuk, hogy átvegyék a szakigazgatás funkcióit, hanem a tömegek ellenőrzése alá igyekeznek azt helyezni. Ebben az értelemben a cél a társadalmi ellenőrzésnek mint dinamikus folyamatnak a kibontakoztatása, olyan viszonyok megteremtése, amelyben az emberek tartósan – azaz nem csupán egy-egy forradalmi szituáció során – kapcsolódnak be a társadalmi események és ezzel saját sorsuk formálásába.”⁴⁰ Ez egyúttal olyan életmódot is jelent, amely lehetővé teszi az egyének sokoldalú fejlődését.

1972-ben a hagyományos (tervutasításos) államigazgatási modellel és a nyugati civilizációs modellel (mint „főútvonalal”) szembeállítva (a bírálatot hangsúlyosabban az utóbbira kihegyezve) mutat be saját pozitív elképzelést a Márkus Máriával közös tanulmány (*Moderнизáció és a társadalmi fejlődés alternatívái. Az Aczél György által megbírált szöveg csak jóval később, kordokumentumként jelenhetett meg a Társadalomtudományi Közlemények 1989/2. számában*). Hegedüsék igyekeznek tudatosítani a főútvonal személyiséget deformáló hatásait. Aláhúzzák, hogy az áruviszonyok uralma – a nyereségérdekelt termelésből fakadóan – szerzési vágyat épít ki (erősít) az emberekben. Továbbá, hogy a személyes szükségletképződést felülíró személytelen presztízssorientációt teszi uralkodóvá.

A főútvonalként jellemzett nyugati modellben a fogyasztás bősége hivatott elterelni a figyelmet a munkamegosztásbeli, jövedelembeli, befolyásbeli hierarchiákról, egyenlőtlenségekről. Nálunk is sokak számára megismétlődik a fogyasztói társadalmak kialakulásával lét-

rejött illúzió, hogy „a fogyasztás válik a társadalmi kiegyenlítődéssé fő terepnumává”⁴¹.

A tendenciájában uniformizáló, egyneműsítő fogyasztás – a társadalmi felemelkedés képzetét adva – ideiglenesen elfedi a munkamegosztásban, jövedelemelosztásban, befolyásban meglévő hierarchiákat, egyenlőtlenségeket. Egy gyakori példa: „Ami a ruházatkódást illeti, az egyike azoknak a szükségleteknek, amelyek megfelelő szintű kielégítésével – a mindenkor divat követésével – viszonylag a legolcsóbban lehet uniformizálódni és ily módon legalábbis bizonyos mértékig függetlenedni a saját rétegtől.”⁴² Az illető az egyformaságot népszerűsítő divatokat követve, személytelen egyénként próbálja álcázni társadalmi hovatartozását (alárendeltségét).

A kollektív szükség történelmi tapasztalata vonzóvá teszi a nyugati fogyasztási modellt, és ezt a befolyást erősíti a tömegkommunikáció. „Ahogy régebben a rádió, most a tévé vált a szellemi unifikáció egyik fontos eszközévé, elsősorban amiatt, mert a kulturáltság, a jól tájékozottság látszatának a kialakítását segíti.”⁴³ A gondolkodásra gyakorolt hatásának – az irányított informálás melletti – másik funkciója a fogyasztásra manipuláló árureklám. (Hiszen a nem közvetlen szükségletekre gyártott terméket – mint nevezi, a „készárut” – is el kell adni.) De a tömegkommunikáció nemcsak árut, fogyasztást, hanem életformát is propagál, amivel változásokat idéz elő az egyének preferenciáiban, értékrendjében, életmódjában. Eltorlaszolja az utat az életforma személyes (vagyis személyiségviszonyoktól alapuló) alakítása előtt.

Ennél is problematikusabb a nyugati modell „hatása az iskoláztatásra, mivel általában nem a tudás szerzésére és kulturálódásra – mint önmagában értékes dologra – ösztönöz, hanem olyan jellegű ismeretek elsajátítására, amelyek kedvező vagy annak tűnő munkakörváltásokat, vagy státusnövekedést tesznek lehetővé... A legnagyobb mérvű deformációt azonban a szóban forgó modell az egyén önművelődése, kulturálódása tekintetében okozza, mert míg egyrészt a konkrét munkakörhöz szükséges speciális ismeretek megszerzésére ösztönöz, addig másrészt látványos »ki-mit-tud« jellegű műveltség elsajátítását propagálja.”⁴⁴

A következő módon képzelik el a szerzők a fennálló helyzet emberközpontú (társadalmi uralmukat lehetővé tevő) továbbfejlesztését. A „társadalmi dinamizmushoz szorosan kapcsolódik a humanizmusról vallott felfogásunk – amelyben egyik legfontosabb követelmény, hogy az emberek ne csak szükségleteik kielégítésének módjáról tud-

janak szabadon dönteni, hanem magukról a szükségleteikről, illetve azok hierarchiájáról is. Ez utóbbi viszont már lehetetlen anélkül, hogy az emberek egyrészt ne választhatnának különböző életformák között, másrészt pedig olyan társadalmi viszonyok kialakítása nélkül, amelyek őket emberi mivoltuk kifejlesztésére és az individualitásuknak megfelelő önmegvalósításra ösztönzik, tehát olyan életformák kialakítását szorgalmazzák, amelyek a társadalom anyagi és kulturális gazdagságát közvetíteni képesek minden egyén felé. Mindez megvalósíthatatlannak tűnik olyan közösségek tömeges kifejlődése nélkül, amelyek nem vetődnek alá sem a piac uralmának, sem az állam monopolisztikus törekvéseinek, hanem mind az egyikkel, mind a másikkal szemben hatékony társadalmi erőt képviselnek. Egy ilyen út lényege tehát nem abban rejlik, hogy az államigazgatási bürokráciát felváltja a piac, vagy fordítva, az állami bürokrácia szigorú kontroll alá veszi, sőt esetleg megszünteti a piaci viszonyokat, hanem, hogy sem az egyik, sem a másik ne léphessen túl a társadalom hatékonyságát szolgáló funkción. Az életforma megválasztása, a termelési és a fogyasztási preferenciák és diszkriminációk meghatározása pedig a reális társadalmi erőt képviselő közösségek kezébe menjen át, amelyek ily módon uralmat tudnak gyakorolni mind az állami bürokrácia, mind a piac fölött.⁷⁴⁵

Megjegyzendő, hogy Hegedüsék érvelése nagyon hasonlít Lukács György demokratizálódás-konceptiójára (átfogó társadalmi reform, közvetlen demokrácia, társadalmi ellenőrzés, második közéletiség, civil nyilvánosság), de radikálisabb annál. A párturalmat nem kiegészíteni akarja bizonyos reformmegoldásokkal, hanem emberi (társadalmi) uralommal tartja szükségesnek felváltani. Nem meglepő, hogy ez a tanulmány a pártvezetésnél „kiverte a biztosítékot”.

1978-ban a kelet-európainak nevezett modellt nem a kapitalizmus meghaladásaként, hanem nyugati mércével nem mérhető új útként értelmezi (*Demokrácia és szocializmus Keleten és Nyugaton*. Magyar Füzetek 1). Arra törekszik, hogy a Keleten fennálló társadalmi berendezkedésnek immanens bírálatát adja – a perspektíva nézőpontjából. Visszautasítja e társadalmak két értelmezési típusát. Egyrészt az apologetikus ideológiát, és ezen belül a szocializmusnak akár államigazgatási rendszerként, akár jugoszláv mintájú öniszervezési rendszerként való meghatározását. Másrészt azt a nézetet is elveti, hogy Kelet-Európában ne lenne lehetséges szocialista értékeket megvalósítani.

Minden, a történelmi perspektívára való hivatkozás valamiféle jövőképet feltételez. Hegedüs jövőkép-orientált koncepciójában

úgymond látszólagos a piaci hatalom vagy centralizált bürokratikus hatalom alternatíva. Hangsúlyozza továbbá, hogy a kiutat nem pártrendszereken belül kell keresni. Többpártrendszer esetén is monolitikus a társadalom: pártkeretek közé van szorítva. Az apparátusok ellenőrzésének folyamata viszont olyan társadalmi közéletet hoz létre, amely megteremtheti a már korábban is hangoztatott mind a piaci, mind a bürokratikus hatalom fölötti társadalmi uralmat.

Vitában a gazdasági technokratizmussal

Hegedüs tehát – főképp teoretikus megfontolásból – egy komplex társadalmi reform híve, ezért minden részleges próbálkozáshoz kritikusán viszonyul. Határozottan állítja, hogy a szocialista kísérlet számára végzetes lenne a többpártrendszer. De a korban domináns gazdasági reformelképzelésekkel sincs kibékülve. Erős bírálattal illeti az államigazgatási bürokratizmust, azonban a reform-közgazdaságtan nyereségorientált, piacorientált szemléletével kapcsolatban szintén alapvető fenntartásai vannak, és a szocializmus eszméje (más megközelítésben az egyedi személyiség, az egyéniségfejlődés) szempontjából a bürokratizmushoz hasonló veszélyt lát a nyugati civilizációs (modernizációs) modell követésében.

Szükségesnek ítéli a rendszer modernizálását (a hatékonyságot, a szakszerűséget), de még fontosabbnak, hogy az ne az emberek ellenében, hanem érdekében érvényesüljön. Az emberi szempontok ellenében történő dinamizálás – hangsúlyozza – nem fejlődés, hanem visszalépés: „elsősorban lemaradást jelent”⁴⁶.

*

Álláspontja szerint minden reformban az adott valóság (Sein) és egy értékorientáció (Sollen) integrálódik.⁴⁷

Kimutatja, hogy eddig a szocialista kísérlet során a gazdálkodásnak három alaptípusa alakult ki: a természetes államigazgatási, a vállalatok önálló (pénzügyi piaci) elszámolási rendszere és a vállalkozási. Bármelyikük egyeduralmával (monopolizálásával) szembeni érve: közülük más-más a leginkább célszerű a különböző szektorokban, területeken.⁴⁸ De mindegyiket az minősíti – írja –, hogy végső soron szocialista értékek (célok) realizálását szolgálja-e.

A korabeli viták fókuszában a gazdaságirányítás módja és különösen a piaci viszonyok termelési és fogyasztási szférában játszott szerepé-

nek a megítélése áll. És a nyugati „főútvonal” idealizálása a jellemző. Hegedüsnek a reform-közgazdaságtannal szemben kiélezetten polemikus a viszonya, ami több (legalább négy) szemléleti-módszertani okra vezethető vissza.

1. Képviselői részlegesen (pusztán pragmatikusan) gondolkodnak – vagyis hiányolja az átfogó koncepciót. (Módszertani analógiaként hozza: a mikroszociológiai jelenségek érthetetlenek a makroszociológiai összefüggések nélkül.) „Ameddig [...] a problémák külön-külön vetődnek fel, az a látszat alakulhat ki, hogy ezek izoláltan, már az adott bázison, komoly strukturális átalakulás nélkül is megoldhatók, a valóságban pedig csak úgy képzelhetők el, mint az osztársadalmi változások részei”⁴⁹.

2. E szemléletmód – közvetlen nyereségorientáltságtól elválaszthatatlan – részlegességének másik dimenziója a távlati hatások vizsgálatának (ezért mérlegelésének) mellőzése.

3. Hiányzik az érzék olyan társadalmilag hasznos tevékenységek hatékonyabbá tétele iránt, mint az oktatásügy, vagy az egészségügy. Az emberi szempontokat figyelmen kívül hagyva, sőt, azok rovására szorgalmaznak dinamizálást. E dinamizálás biztosítékát a „nyereségérdekelttségben látják, és ennek megfelelően az ember szerzési vágyának kifejlesztését és kielégítését a gazdasági magatartás legfontosabb motivációjának tekintik”⁵⁰

Kívül reked a közvetlen gazdasági hatékonyságra redukált optimalizáláson az az összefüggés, hogy fontos termelőerő az egyéni kreativitás, amiből – pusztán gazdaságilag is – az ember kímélésére (így szükségleteinek minél rövidebb idejű és könnyebb munkával történő kielégítésére, a megterhelő munkatípusok kiiktatására stb.) való törekvés következne. A nemzeti jövedelem nyereségérdekelttséghez kapcsolódó növelése ellenérdekelt az emberi szempontokkal.

4. A gazdasági problémák megoldására a decentralizálás lett az általánosan használt jelszó. Abban reménykednek, hogy a decentralizálás (elsősorban piaci jellegű decentralizálás) segítségével ki tudnak bújni a bürokrácia fennhatósága alól.⁵¹ Hegedüs szerint viszont a gazdasági reformban valójában a hatalmi bürokrácia decentralizálja magát államigazgatási intézményként.

Közgazdászok e szűken szakökonómiai törekvésének legfőbb okát később visszatekintve így adja meg: Attól tartottak, hogy az esetleges társadalmi reform akadályozza a gazdasági reform megvalósítását.⁵²

A reform-közgazdaságtani irányzat mellett a hagyományos ellenpólus bírálatairól sem feledkezhet meg Hegedüs. A bürokratikus centra-

lizálás az állam és az állampolgárok partneri viszonyának kialakulása ellen dolgozik. Figyelmeztet: mivel a túlzott központosítás szembenállásra ösztönöz, ezért társadalmilag megkerülhetetlen az egyéni érdekek elismerése. Az embereknek az őket érintő döntésekből való kizárása passzivitásra, közömbösségre nevel (arra, hogy ne alakítsanak ki, illetve ne vállaljanak saját álláspontot.) Sőt szembefordulásra, amennyiben az önálló társadalmi aktivitás lehetőségétől megfosztott egyének – mintegy visszahatásként – „magától értetődően hajlamosak arra, hogy a legkisebb hiányosság okát is magában a rendszerben vagy annak vezető szerveiben keressék”.⁵³

Összegező következtetések

Szó esett arról, hogy Hegedüs a valóságos közérdeket nem valamilyen bürokratikus (intézményesen) elkülönült általános érdek megjelenéseként, hanem az egyéni, illetve csoportérdekek dinamikus összegeződésekként fogja fel. Nem tartósan rögzíthető szabályként, hanem folyamatként, állandóan változó mozgásként. Ennek fő működési formája a „különböző vélemények cseréje, ütközése, a társadalmi élet szinte minden területén kibontakozó vita [...] voltaképpen ez az egyetlen módja a szocialista társadalom integrációjának”⁵⁴.

Koncepciójában a humanizáció alapegysége az egyén, aki érdekelt az egyéniségének sokoldalú kibontakoztatásában és különböző megnyilvánulásaiban. A személyiség magjához közelebb, illetve tőle távolabb álló szükségletek rangsora, hierarchiája individuumonként eltérő, de az általa elképzelt szocialista fogyasztói struktúra⁵⁵ lehetővé teszi, hogy a személyes fejlődést, a művelődést, az alkotó tevékenységet előtérbe helyező, azt segítő törekvések kapjanak elsőbbséget. A szükségletek egyénenként eltérő hierarchiájából más-más életvitel következik: megnyílik az út számukra, hogy különböző életformák között válasszanak.

Amikor Hegedüs az önmegvalósításban érdekelt egyénekből mint alapegységből indul ki és egymásra utalt, együttműködő életformájukon keresztül jut el az összerdekig, akkor ezt a konkrét személy sajátosságától eltekintő, azt felülíró, tendenciájában uniformizáló jelenségek (főképpen az emberek statisztikai átlagra való redukálása, valamint tömegfogyasztásra, illetve divatok által diktált passzív szórakozásra manipulálása) ellenében teszi.

A döntésekbe való beleszólás lehetősége és az ellenőrzés folyamatos gyakorlata emancipációs funkcióval is bír: jelentős mértékben ellensúlyozza a társadalmi munkamegosztásból fakadó hierarchiát, alá-fölrendeltséget. A termelő kollektívák kontrollja a szakigazgatási apparátusok fölött⁵⁶ módot ad arra, hogy az emberek a munkamegosztásban elfoglalt helyüktől függetlenül befolyásolni tudják a társadalmi viszonyaik alakulását.

Hegedüs végkövetkeztetése szerint a dolgozók társadalmi uralmának az adott történelmi helyzetben reális (realizálható) formája az ellenőrzés. Ennek gyakorlatát pedig nem valamilyen szervezetként, intézményként, hanem éppen a szervezeteket, intézményeket kontrolláló mozgalomként kell működtetni.

A társadalmi kontrolltevékenységben (a társadalmi uralomban) az egyén nem elszigetelt individuumként, hanem másokkal együttműködve, közösségben cselekszik. Nem feladatvégző (feladatvégrehajtó) bér munkásként, hanem a többiekkel való társulás tagjaként. Hegedüs utal ilyen létező közösségekre, hivatkozik együttműködésen alapuló kollektívák példáira, a közvetlen demokrácia eseteire, előfordulásaira, de társadalmi szinten jelentőssé váláshoz a mozgalommá erősödést tartja szükségesnek.

*

Hegedüs tehát körvonalaz egy, a jelen társadalom perspektíváira vonatkozó *elméleti* alternatívát. De mivel nem akar lemondani a távlati elképzelések megvalósulásáról, megpróbálja azokat – módszertani követelményként – a társadalmi valóságban (reális erőviszonyokban) is lehorgonyozni. Az adott erőviszonyok ismeretében nem nehéz kikövetkeztetni, hogy miért a tényleges hatalmat gyakorló párt az általa képviselt demokratizálási koncepció intézményi címzettje. A jelzett – komplex társadalmi reformot jelentő – humanizációs alternatíva kezdeményezését a párt küldetéseként is nevesíti: aktuális feladat, hogy – mint politikai hordozó – hatalmi pártból az állampolgárokat a társadalmi uralom megteremtésére orientáló (bátorító) szervezetté váljon.⁵⁷

*

Hegedüs elméleti fejtegetéseiben egyértelműen jelen van az eszmei-ideológiai hivatkozás.⁵⁸ Ennek két oka lehet.

1. Szemléletmódját olyan szocializmuskép (-eszme) határozza meg és irányítja, amely jelentős mértékben támaszkodik az eredeti

„klasszikus” (hivatalosan is deklarált és vissza nem vont) társadalom-
eszményre. A szociológus emberközpontú gyakorlati beállítottsága és
az egyénközpontú marxi elmélet („szabad egyéniségek társadalma”)
mintegy egymásra talál.

2. Az ideológiai hivatkozás nem elhanyagolható lehetséges magya-
rázata, hogy hatni szeretne az érveivel: olyan – praktikusnak szánt
– taktikai eszköz is, amely a hatalommal bírók befolyásolására tett
próbálkozásként kerül bevetésre.⁵⁹ Így feltételezhető, hogy érveinek
végső eszmei alátámasztásában a szándékolt gyakorlati-politikai
(agitatív, meggyőzésre irányuló) funkciónak szintén fontos szerepe
van.

Jegyzetek

- ¹ Megjelent: *Szociológia*, (1973), 1.; *Magyar Filozófiai Szemle*, (1973), 1–2. Heller Ágnes később megjegyzi, hogy Magyarországon munkaköri feladatok nemteljesítése miatt tudományos intézményekből nem szoktak embereket elbocsátani.
- ² Igazságügyi Minisztérium Személyzeti Főosztály. Kézirat gyanánt.
- ³ Pl. *Individuum und Praxis: Positionen der „Budapester Schule”*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1975; Ivan Szelenyi: *Notes on the „Budapest School”*. *Critique (A Journal of Soviet Studies and Socialist Theory)* 8. 1977. Maga Hegedüs is itt tartja számon önmagát (pl. *Élet egy eszme árnyékában*. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1989. 21.)
- ⁴ „Az egyének individuális fejlődését ténylegesen szolgáló szükséglet-, és így fogyasztási struktúra kialakulása csak az értelmes életforma szabad megválasztásával és megvalósításával egyidejűleg lehetséges.” A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái. (Márkus Máriával.) *Társadalomtudományi Közlemények*, (1989), 2. 244.
- ⁵ *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest, Akadémiai, 1971. 116.
- ⁶ Alternatíva- és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. (Márkus Máriával.) *Közgazdasági Szemle*, (1969), 9 1061.
- ⁷ Vö. *Ember – munka – közösség*. (Márkus Máriával.) Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 9.
- ⁸ *Ember – munka – közösség* (1966): i. m. 25.
- ⁹ *Ember – munka – közösség* (1966): i. m. 40.
- ¹⁰ A munka humanizációja. (Márkus Máriával.) *Kortárs*, (1965), 11. 1817.
- ¹¹ Optimalizálás és humanizálás. *Valóság*, (1965), 3. 25.
- ¹² Optimalizálás és humanizálás (1965): i. m. 25. Bürokráciakritikájához: Bürokratikus viszony és szocializmus. *Kortárs*, (1966), 8.; A bürokratizmus, mint a szakigazgatás szociálpatológiája. *Kortárs*, (1970), 7.
- ¹³ Uo. 25–26.
- ¹⁴ „[A] »szükségeketek« bürokratikus apparátusok határozzák meg, mégpedig gyakran a deklarált értékekkel ellentétben, különböző hatalmi és rétegerdekeknek

- megfelelően.” A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 238.
- ¹⁵ A társadalmi fejlődés alternatíváiról. *Kortárs*, (1968), 6. 845.
- ¹⁶ Társadalmi struktúra és munkamegosztás. *Valóság*, (1966), 8.; *A szocialista társadalom struktúrájáról* (1971): i. m.
- ¹⁷ Például: *A szocialista társadalom struktúrájáról* (1971): i. m. 81.
- ¹⁸ Vö. Közösség és individuuum. *Kortárs*, (1970), 12. 1933.
- ¹⁹ Emberközponitú szerveződés esetén „az ösztársadalmi érdekek megfelelő mozgás különböző partikuláris érdekeknek megfelelő, s egymással ütköző döntések és cselekvések eredőjeként” alakul ki. *Optimalizálás és humanizálás* (1965): i. m. 23.
- ²⁰ *Optimalizálás és humanizálás* (1965): i. m. 25.
- ²¹ *A szocialista társadalom struktúrájáról* (1971): i. m. 116.
- ²² *A szocialista társadalom struktúrájáról* (1971): i. m. 116.
- ²³ Alternatíva- és értékválasztás... (1969): i. m. 1061.
- ²⁴ Alternatíva- és értékválasztás... (1969): i. m. 1061.
- ²⁵ A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 246.
- ²⁶ Közösség és individuuum (1970): i. m. 1933.
- ²⁷ A társadalmi fejlődés alternatíváiról (1968): i. m. 849.
- ²⁸ A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 245.
- ²⁹ *Optimalizálás és humanizálás* (1965): i. m. 25.
- ³⁰ A társadalmi fejlődés alternatíváiról (1968): i. m. 845.
- ³¹ A társadalmi fejlődés alternatíváiról (1968): i. m. 852.
- ³² A társadalmi fejlődés alternatíváiról (1968): i. m. 853.
- ³³ Alternatíva- és értékválasztás... (1969): i. m. 1059.
- ³⁴ Alternatíva- és értékválasztás... (1969): i. m. 1060.
- ³⁵ „[A]z ipari termelés nyereségorientációja következtében elsősorban a második (árupropaganda) kerül előtérbe, amely lényegében manipulációs eszköz, mert nem az emberek választási képességeinek növelésére irányul, hanem inkább azok csökkentésére, a választás látszatának fenntartása mellett.” Alternatíva- és értékválasztás... (1969): i. m. 1061.
- ³⁶ Alternatíva- és értékválasztás... (1969): i. m. 1060.
- ³⁷ Alternatíva- és értékválasztás... (1969): i. m. 1053–1054.
- ³⁸ Közösség és individuuum (1970): i. m. 1927.
- ³⁹ Közösség és individuuum (1970): i. m. 1933.
- ⁴⁰ Közösség és individuuum (1970): i. m. 1933.
- ⁴¹ A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 243–244.
- ⁴² A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 248.
- ⁴³ A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 248.
- ⁴⁴ A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 248–249.
- ⁴⁵ A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 245–246.
- ⁴⁶ A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 239.
- ⁴⁷ Lenin és a szocializmus gazdálkodási rendszerének alternatívái. *Közgazdasági Szemle*, (1970), 4 481.
- ⁴⁸ Gazdasági reformok és a szocialista társadalmakban kialakult gazdálkodási rendszer alaptípusai. *Közgazdasági Szemle*, (1970), 5 564.
- ⁴⁹ A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 246.

- ⁵⁰ A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 239.
- ⁵¹ „Kizárólag a piaci viszonyok kifejlesztése által tartják lehetségesnek a termelés irányításában az államigazgatási hatalom decentralizálását”. A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 239. Vö. Szelényi Iván: „Hegedűsnél következetesebben hittem a piaci reformban, sőt a hatvanas években még abban is, hogy a piac kiterjedése nemcsak a hatékonyságot fokozza, hanem – akkor úgy gondoltam – még a társadalmi egyenlőség ügyét is szolgálja (ebben a vitában végső soron Hegedűsnek volt igaza...)”. (*Búcsú Hegedűs Andrástól*. Budapest, Osiris, 2001. 275. A kötet pikantériája, hogy nem Hegedűs, hanem Hegedűs Andrástól búcsúzik.)
- ⁵² Interjú a *Hatalom, politika, társadalomtudomány* (Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2008.) című kötetben.
- ⁵³ *Demokrácia és szocializmus Keleten és Nyugaton*. Magyar Füzetek 1. Budapest–Párizs, 1978. 87.
- ⁵⁴ Optimalizálás és humanizálás (1965): i. m. 28.
- ⁵⁵ Alternatíva- és értékválasztás... (1969): i. m. 1050.
- ⁵⁶ A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (1989): i. m. 241.
- ⁵⁷ „Mi sem áll a marxizmustól távolabb, mint a párt szerepének történelem és társadalom felettivé változtatása. [...] [L]étrejönnek a társadalmi feltételek ahhoz, hogy a lenini párt hatalmi pártból a társadalmi szakigazgatás hatalma fölötti társadalmi uralom megteremtéséért harcoló párt legyen.” A társadalmi fejlődés alternatíváiról (1968): i. m. 852–853.
- ⁵⁸ Visszatekintve úgy indokolja ezt a beállítódását, hogy mivel a „létező szocializmus” „egyfajta »még ki nem alakult állapot«, [...] az erről a pontról való elmozdulás lehetőségeit vizsgáltam különböző korábbi írásaiban.” (*Oknyomozás válságügyben*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990. 49.)
- ⁵⁹ Ezt példázza, hogy a bürokratizmus kritikáját Marxra, a szakigazgatás társadalmi kontrolljának szükségességét Leninre hivatkozva külön is megírja. (Marx a bürokrácia alapjairól. *Magyar Tudomány*, [1966], 4.; Lenin és a szocializmus gazdálkodási rendszerének alternatívái [1970]: i. m. 4.)

Magyarország helye Európában

Elméleti munkánk feladatairól¹

Elméleti munkánk feladatairól saját szakterületemről, a történettudományból kiindulva szeretnék néhány szót szólni. De olyan kérdést választok, amely szélesebb érdekű: a történetíráson kívül más társadalomtudományi ágakat is érint – hiszen a történelemből a jelenbe, a múltból a mába ível. Emellett talán közös érdekű: nemcsak a magyar társadalomkutatókat, hanem feltehetően szovjet barátainkat is foglalkoztatja.

A kérdés, amelyet történelmi szempontból röviden exponálni szeretnék: a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés viszonyának a kérdése. Így is meg lehet fogalmazni: Európa régióinak nem földrajzi, hanem *történeti* régióinak a problematikája. Ma nálunk sokan így teszik fel ezt a kérdést: *Magyarország helye Európában*.

Mellőzve itt a korábbi tudománytörténeti előzményeket, csupán annak felidézésére szorítkozom, hogy a marxista és a polgári tudományosságban közel egy időben, a múlt század nyolcvanas-ki-lencvenes éveiben jelent meg az a felismerés, hogy az európai agrárfejlődés mintegy a XV–XVI. század fordulójától kezdve a kontinens nyugati, illetve keleti felében eltérő irányt vett. Az Európa keleti részében, nagyjából az Elba–Saale vonaltól keletre kialakult agrárstruktúrát a német gazdaságtörténet-írás *Georg Friedrich Knapp* óta *Gutsherrschaftnak* nevezte, és részletesen megvizsgálta a keletnémet *Gutsherrschaft*, azaz a földesúri (uradalmi) gazdálkodás kialakulását, amely sokáig elsősorban a jobbágyok robotmunkáját vette igénybe. Ugyanezzel a jelenséggel szembesülve *Friedrich Engels* bevezette az úgynevezett második jobbágyság (*zweite Leibeigenschaft*) fogalmát

¹ A szöveg eredetileg A Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság 1989. szeptember 25-i ülésén hangzott el.

– rámutatva, hogy míg Nyugat-Európában a XVI–XVIII. századi fejlődés a kora feudális súlyos jobbágyi kötöttségeik további fellazulásához, eltűnéséhez vezetett, addig Keleten éppen a parasztság röghöz kötésének (illetve a földesúr személyéhez kötésének) újabb, második kiadására került sor.

A történettudomány további vizsgálódásai, különösen a legutóbbi évtizedekben, három újabb felismerésre jutottak. Az *egyik*: a Nyugat- és Kelet-Európa közötti fejlődési különbségek a XVI–XVIII. században nemcsak az agrárstruktúrában mutatkoztak meg, hanem a gazdasági viszonyok egyéb területein is – főként az iparosodás, városi-polgári fejlődés gyengeségében és korlátozottságában –, sőt a társadalom életének más szféráiban is, köztük a politikai felépítmény alakulásában is megnyilvánultak. Mindez Nyugat-Európa-hoz képest – ahol a XVI–XVIII. századi fejlődés (persze különböző változatokban és visszaeséseken át) a feudális rend felbomlása, a kapitalista viszonyok keletkezése felé vitt – a kelet-európai régió fejlődésének elmaradását, lassulását, megkésését, a feudális viszonyok közötti megrekedését vonta maga után.

A *második* felismerés: a kelet-európai fejlődésnek ez az elkanyarodása, elhajlása, eltérése Nyugat-Európától a korai újkorban, kihatott a legújabb időkre, a XIX–XX. századra is – főleg annyiban, amennyiben Nyugat-Európa-hoz képest jóval kedvezőlenebb feltételeket jelentett a tőkés átalakuláshoz, a kapitalizmus kibontakozásához, a polgári államszervezet intézményeinek, a polgári demokráciának a kifejlődéséhez. (Megjegyzendő, hogy ezek az újabb kutatások részben Leninnek a porosz típusú fejlődésre vonatkozó megállapításaihoz kapcsolódtak, hiszen a tőkés agrárfejlődésnek úgynevezett porosz típusa főként azokban az országokban figyelhető meg, amelyek megelőzőleg a röghöz kötöttség országai voltak.)

Végül a *harmadik* felismerés abban állt, hogy a nyugat és a kelet-európai fejlődés eltérése, szétágazása a XV–XVI. század fordulójától kezdve nemcsak időben esett egybe a nagy földrajzi felfedezésekkel és az Európán kívüli területek gyarmatosításának megindulásával, hanem bizonyos kölcsönhatás is volt közöttük. Ekkortól fogva vette kezdetét ugyanis a modern (tőkés) világgazdasági rendszer kialakulási folyamata, amelynek három fő szektora volt: a nyugat-európai központ (centrum), a kelet-európai háttér (periféria) és a tengerentúli gyarmatok gazdasága. Vagyis: a kialakuló modern világgazdasági rendszer keretében a mi kelet-európai régiónk maga is tartaléka, bázisa lett a – tengerentúli területeket gyarmati módon kiaknázó –

nyugat-európai központ tőkés irányú kibontakozásának, s ez kihatott a helyzetére a modern világgazdaság fejlődésének későbbi szakaszaiban is, egészen a jelenkorig. Ezt a felfogást – amelyet a magyar gazdaságtörténet-írásban már az 1960-as évektől fogva felvázoltak – az 1970-es évek folyamán az amerikai *Immanuel Wallerstein* tárta a nemzetközi tudományosság elé, részletesebb kidolgozásban, bár bizonyos fokig leegyszerűsítve.

Hogyan fogadták ezeket a megállapításokat a történettudomány, a társadalomtudományok művelői Magyarországon? A reagálás igen változatos volt és ma is az.

Az 1950-es években, amikor a fenti megállapításoknak még csak egyes elemei jelentkeztek, a dogmatikus szemlélet hívei nagyon tartózkodóan viszonyultak hozzájuk. A kelet-európai régió fejlődési sajátosságainak kidolgozása és ezeknek a vonásoknak nyomon kísérése a XX. századig ugyanis szemükben azzal a veszéllyel járt, hogy ez az okfejtés a XX. század első évtizedei legfontosabb történelmi eseményének, az 1917. évi nagy októberi szocialista forradalomnak Kelet-Európára korlátozott (vagy éppen Oroszországra korlátozott) jelleget ad, és esetleg megkérdőjelezi 1917-nek szélesebb, európai, egyetemes történelmi érvényét, jelentőségét.

Nem véletlen tehát, hogy éppen a dogmatikus szemlélet kezdődő lebontásának idején az 1960–1970-es években vettek lendületet hazánkban az idevágó történelmi kutatások, és vezettek néhány fontosnak mondható történelmi munka megjelenéséhez. Ezek a munkák – amelyek a magyar gazdaság- és társadalomfejlődésnek más kelet-európai országokkal való hasonlóságait igyekeztek részletesen kidolgozni – egyben a köztük levő különbségekre is rámutattak. A hasonlóságok és az eltérések figyelembevételével Magyarország helyét, történelmi-társadalomszerkezeti szempontból, a kelet-európai történelmi régióban, ezen belül pedig annak *közép-kelet-európai* (vagy kelet-közép-európai) *alrégiójában* jelölték meg.

E munkák eredményeit más társadalomtudományok, elsősorban a szociológia és politológia művelői is érdeklődéssel fogadták és felhasználták kutatásaikban, elemzéseikben. Sőt egyesek bizonyos fokig tovább is vitték – hogy ne mondjam: túlhajtották. Voltak, akik most már a hazai fejlődés úgyszólván minden problémáját, ellentmondását, buktatóját a Nyugat-Európával szemben fennálló kelet-európai jellegű elmaradottságunkból kívánták magyarázni. Voltak olyanok is, akiknek a szemében a kelet-európai fejlődés elmaradása, megkétsége azonosult a szervetlen (anorganikus) fejlődés fogalmával, amit a

nyugat-európai régió – úgymond – szerves (organikus) fejlődésével állítottak szembe. Ennek a felfogásnak egy nemrég kifejtett változata szerint a modern világgazdasági rendszer, amely a XV–XVI. században jött létre, struktúrája szerint mindmáig nem homogén, hanem legalább két alrendszerből áll. Az első alrendszere, amely a „centrum” országaiiban (Nyugat-Európában és Észak-Amerikában) alakult ki, a társadalmi-gazdasági viszonyok szerves fejlődése, a maga viszonylagos teljességében megvalósult kapitalizmus a jellemző – a másikat amely a „periférián” és „félperiférián”, egyebek közt Kelet-Európában, így hazánkban is működik, a szervesen fejlődés bélyegzi, amely csak korlátozottan és felemásan tudta és tudja a kapitalizmust megvalósítani.

Ha a fogadtatás egyik vonala, mint látjuk, a kelet-európai sajátosságok mind erőteljesebb kidomborítása (netán túlhajtása) felé vezetett, a másik vonala éppen ellenkező irányba mutatott. Említettem már, hogy az 1960–1970-es években megjelent munkák, amelyek a magyarországi fejlődésnek más kelet-európai országokkal való hasonlóságát kidolgozták, egyben a köztük levő különbségekre is rámutattak, például olyan fontos történelmi jelenségek szempontjából, amilyen a nyugati kereszténység felvétele, vagy később a reformáció térhódítása, avagy a középkori nyugatias társadalomfejlődés bizonyos jegyeinek fennmaradása az újkorban. Így a nagy kelet-európai történelmi régióin belül alrégiókat is megkülönböztettek – köztük a közép-kelet-európai (vagy kelet-közép-európai) alrégiót, amelyhez a többi között Lengyelország és Magyarország is tartozik. Ezeknek az elemzéseknek a továbbvitele vezette nemrég elhunyt kiváló kollégánkat, *Szűcs Jenőt* ahhoz, hogy az 1970-es évek végén írt fontos tanulmányában immár Európa *három* fő történelmi régióját különböztesse meg – Nyugat-Európa és Kelet-Európa közé harmadik, közbülső, de önálló régiót iktasson, amelyet azonban – jegyezzük meg hangsúlyosan – maga is *Közép-Kelet-Európának* nevezett.

És mit látunk a továbbiakban, az 1980-as évek folyamán? Röviden szólva azt, hogy a történészek, a társadalomkutatók egy részének körében a Közép-Kelet-Európa fogalom kezd háttérbe szorulni, hogy átadja a helyét rövidebb és sommásabb elnevezésnek: a *Közép-Európa* fogalomnak. E szerint Magyarország már nem a *kelet-európai* vagy *közép-kelet-európai*, hanem a *közép-európai* történelmi régió egyik országaként jelenik meg – közép-európai múlttal és ennek megfelelő jelenbeli és jövőbeni perspektívával. Ennek a felfogásnak a képviselői persze joggal hivatkoznak arra: az a tény, hogy a Közép-Európa fogalmat korábban politikailag nemegyszer diszkreditálták (például az

1915. évi Naumann-féle Mitteleuropa-tervvel) egyáltalán nem jelenti azt, hogy emiatt le kellene mondanunk erről a fogalomról. Hiszen ha a régebbi vagy közelebbi múltban így vagy amúgy diszkreditálódott kifejezéseket mind kiiktatnánk szótárunkból, alighanem nagyon is leszükítenénk szókészletünket.

Attól sem szabad befolyásoltatnunk magunkat, ha a szellemi kultúrának és a politikai eszméknek egyes olyan elemei, amelyek a Közép-Európa fogalom alátámasztásához járulnak hozzá, történetesen éppen a XIX. század végi–XX. század eleji Bécs–Prága–Budapest háromszögben mutatkoznak szemléletesen. Az, aki ezekre a valóságos történelmi tényekre hívja fel a figyelmet, ezzel még távolról sem gondol a Habsburg-monarchia valamiféle restaurációjára – ahogyan ezt régi rossz reflexek hatására egyesek hajlamosak volnának feltételezni.

De ugyanígy kell elhárítanunk az ellenkező előjelű rossz reflexeket is, amelyekkel manapság szintén találkozunk. Azzal a nem túl jóhiszemű feltételezéssel ugyanis, hogy a magyar történelmi fejlődés kelet-európai jellegű strukturális elemeinek kidolgozása az 1950–1960-as években azért került történetírásunk napirendjére, hogy ez – az 1945 előtt uralkodó történetpolitikai nézetekkel szemben – Magyarországot mintegy „átcsúsztassa” Kelet-Európába, és így az európai kontinensnek a második világháború nyomán bekövetkezett politikai és katonai kettészakadását történetileg is előkészítse, megmagyarázza.

Erről szó sincsen. A problematika, mint röviden utaltam rá, a XIX. század végi polgári és marxista szakirodalomban csaknem egyidejűleg vetődött fel, és a tudományfejlődés belső törvényszerűsége kívánta meg ennek mind alaposabb kutatását. Ebben a munkában pedig a marxi módszer, Engelsnek és Leninnek közvetlenül a tárgyba vágó tudományos megállapításai – az utóbbiak közé sorolom Leninnek nemcsak a porosz utas fejlődéssel, hanem az „új gazdaságpolitika” (NEP) megalapozásával kapcsolatos elvi elemzéseit is – új és termékenyítő szempontokat hoztak.

Azt akarom-e ezzel mondani, hogy szaktudományunkra a múlt évtizedekben nem hatott a politika, a múlt kutatóira nem hatottak a jelenkor körülményei? Hatottak rá, és sokszor deformálón hatottak rá. Ám menthetetlen egyszerűsítésnek, a régi dogmatizmus visszájára fordításának tartom, ha a felszabadulás utáni idők hazai marxista történetírását egyesek egyszerűen ilyen kalap alá vonják, és a *historia ancilla politicae* – a történetírás a politikai hatalom szolgáltatója – címkével minősítik. Úgy vélem, hogy a múlt évtizedek hazai történelem- és társadalomtudománya – túlhajtásaival és hiányaival

együtt is – alapokat, fogódzókat, támpontokat nyújtott nemcsak a további tudományos munkához, hanem a jelen helyzet megértéséhez is. Ezeknek a kutatásoknak a fényében például irreálisnak tetszenek azok a manapság jelentkező, mégoly jóhiszemű elképzelések, amelyek Magyarországot, hogy úgy mondjam, „átcsúsztatnák”² Nyugat-Európába, és ezt a *régióváltást* – nem figyelve a sokszázados gazdasági-társadalmi előzményekre – mintegy politikai elhatározás függvényének tekintik.

Hadd tegyem végül az elmondottakhoz: Természetesen további történézmunkákra is hatni fog a jelen, a politika. A szaktudomány fejlődésének – saját belső törvényszerűségei mellett – másik nélkülözhetetlen ösztönzője éppen az, hogy a jelen, a mindenkori jelen újabb és újabb kérdéseket tesz fel a kutatóknak, újabb és újabb kihívásokat intéz a múlt tanulmányozójának címére is. Erről az ösztönzésről a továbbiakban sem mondhatunk le, és nem is akarunk lemondani.

A dolognak azonban két oldala van. Az egyik: a *kérdéseket*, illetve a kérdések egy részét a jelen, a politika teszi fel a tudománynak – a múlt kutatójának is. A másik: a *válaszokat* viszont a tudománynak szuverén módon kell kidolgoznia – nem a politikai hatalom előzetes elvárásaihoz igazodva, de nem is efemer politikai divatáramlatok hullámaival sodródva.

Eredeti megjelenés: *Népszabadság*, 1989. október 14. 9.

² Lásd ehhez a *Népszabadságban* 1990. március 11-én megjelent interjút („Át lehet-e »csúsztatni« Nyugat-Európába?”), amelyet a neves baloldali történész-újságíró, Hovanyecz László (1940–2013) készített Pach Zsigmond Pállal. Ennek szövegét az *Eszmélet* folyóirat 123. számában (100–105.) közzöltük újra. Online: https://epa.oszk.hu/01700/01739/00108/pdf/EPA01739_eszmelet_123_100-105.pdf

Az első kudarc, avagy mitől lett „gőgös” a magyar nemes

„Magyarországnak – mondta Horthy Miklós kormányzó Hitler Adolfnak 1943. április 16-i klessheimi találkozójukon – általában számos nehézsége van a zsidókkal, mert kis ország létére, kétszázezerrel több él a területén, mint Németországén [...]. Magyarország maga a hibás abban, hogy a dolgok idáig fajultak, mert a magyarok ezer esztendő óta úgy tartották, hogy egy úr számára piszkos a pénz, és történelmük folyamán öréményekkel, görögökkel, végül zsidókkal intéztették üzleti és pénzügyeiket. Ez a magyarázata, hogy a zsidók olyan nagy szerepet játszottak Magyarországon. A magyar közgazdaságban nincs is elegendő pótlás a zsidók helyére.” A kormányzó ezzel olyan véleménynek adott hangot, amely – persze különböző hangsúlyokkal és eltérő politikai következtetésekkel – úgyszólván közfelfogásszámba ment a két világháború közötti Magyarországon, a szélsőjobboldaltól a politikai és szellemi progresszió számos képviselőjéig.

Ennek a felfogásnak főleg két mozzanatára kell figyelniünk. Az egyik: a magyar *ember* és a magyar úr azonosítása, vagyis a magyar nemesség bizonyos vonásainak a magyar társadalom egészére való kivetítése, nemzeti jellemvonássá minősítése. A másik: a magyar úri mentalitásnak az *egész* magyar történelemre való kiterjesztése, ezer esztendő óta meglévő és változatlan adottságként való értelmezése.

Vegyük szemügyre ezúttal csak az utóbbi kérdést. Vajon igaz-e az, hogy a magyar nemes úri gőgje-büszkesége ezeréves múltja folyamán mindenkor távol tartotta a kereskedéstől és üzleti ügyektől – a polgárosodástól?

Magyarország XVI–XVII. századi gazdaságtörténete ennek ellenkezőjéről tanúskodik.

„A magyar urak – olvashatjuk egy 1550-ből származó katonai kormányhatósági jelentésben – kereskedést űznek, kereskedőket is fogadnak maguk mellé legényeknek, s marhával, szövettel, élelemmel, rézzel és mindenféle más portékával kereskednek [...]. Bizony, ez a szokás egész Magyarországon.” „A legtöbb mágnás és nemes – tudósított a pénzügyi kormányhatóság 1563-ban – kereskedelmet folytat marhával, bőrrrel, posztóval, lóval, szilvával és egyebekkel, s mindnyájan vámmentességet szeretnének kapni [...].” Egy magyar főnemes, *Héderváry György*, az 1540-es évek elején így tárta fel szándékait: „Az a szívem vágya [...], hogy hajót vásároljak, amely ezer mérő árpát és búzát tud szállítani. Árpát, lisztet és más élelmiszereket viszek majd magammal”, hogy jó nyereséggel adjon túl rajtuk. Hasonló adatokat garmadával idézhetnénk a XVI. századi magyar nemesekről, főurakról. Nemhogy lenézték vagy magukhoz méltatlannak tekintették volna a kereskedést, hanem teljes természetességgel, mindennapi élettevékenységüként gyakorolták.

A fő anyagi ösztönző, amely a magyar földesurakat – csakúgy, mint a kelet-elbai német *Gutsherreket* és *Rittereket*, vagy a lengyel *pánokat* és *szlachicokat*, meg az angol *gentryt* – a kereskedelem és piacra terelés felé vonzotta, a XVI. század általános európai jelensége volt: az a gazdasági konjunktúra, amelyet árforradalomnak nevez a történettudomány. Magyarország – bár a török hódítás súlyos csapásai zúdultak rá – oly sok szállal kapcsolódott már a nemzetközi áruforgalomhoz, a születőben lévő modern világgazdasághoz, hogy nem vonhatta ki magát annak hatása alól: az új árviszonyok „begyűrűztek” a Kárpát-medencébe is.

Az árforradalom akkoriban főként agrár-árforradalom volt: a mezőgazdasági termények (és nyersanyagok) árai jóval nagyobb arányban emelkedtek, mint az iparcikkek árai (és a munkabérek) – Magyarországon éppúgy, mint Angliában és a kontinentális Nyugat-Európában. Ha tehát a magyar földesurak korábban kevés indítást éreztek terményekkel való kereskedésre – ezt inkább parasztnak és polgároknak engedték át, akiktől pénzáradékot és belső vámokat szedtek –, akkor most az agrárarak konjunkturális változására (amit a török háborúk jelentős katonai élelmiszer- és takarmányszüksége is alátámasztott) gazdasági magatartásuk változásával reagáltak. Maguk fordultak a piac felé, és ettől semmiféle „anti- merkantil” nemzeti jellemvonás, osztálygögg vagy hitbéli különbség nem tartotta vissza

őket. A „történelmi nevek” viselői, vezető politikai-katonai tisztségek birtokosai, a török elleni harcokban jeleskedő várkapitányok szinte mind buzgón tevékenykedtek a marhakereskedelemben és a gabonaértékesítésben is.

Aligha túlzunk tehát, amikor a piac felé forduló, vállalkozó szellemű, bérmunkát is alkalmazó XVI. századi magyar földesurak arculatán bizonyos polgárosuló vonásokat fedezünk fel, s őket a korabeli angol *commercial nobility*-vel, a feltörekvő, *rising gentry*-vel állítjuk párhuzamba. Hiszen az idézett magyarországi forrásszövegek mennyire hasonlóan csengenek az egykorú (1577) angol közléshez: „Nagy tekintélyű földesurak [...] maguk lesznek marhakereskedők, mészárosok, bőrsők, juhtenyésztők, erdőkitermelők *et denique quid non?*”

Csak a XVII. század közepétől, második felétől kezdve jelent meg a kereskedelemmel felhagyó, a polgárius tevékenységtől elzárkózó magyar úr alakja gazdaságtörténetünkben. 1642-ben történt, hogy egy magyarországi főnemes, *Héderváry István* – annak a *Héderváry Györgynek* a leszármazottja, aki éppen száz évvel korábban nagy hajót akart vásárolni kereskedés céljára – rokonához címzett levelében ilyen önarcképet festett: „[a]z én lakodalmamat ne hányja [szememre], bő költségeimet is [sem]; mert szegény atyám is elég jövedelemnek tartotta maga asztala tisztességesen való tartását; úgy sem élhetek, mint mások, mert apám fia vagyok.” És csak a XVIII. század legelején történt, hogy egy erdélyi főúr, *Bethlen Miklós* önéletrajzában arról tudósított: amikor ő az 1670–80-as években borral, marhával, búzával „tisztességes kereskedést” űzött, „gonoszakaróim azzal is mocskoltak, hogy kiforr a kalmárvér belőlem, hogy az anyám annak [ti. egy kalmárnak] az leánya volt.” Amikor pedig ugyanő nagyszabású tervezetet készített egy erdélyi kereskedelmi társaság létesítésére és a nyugat-európai országok példájára hivatkozott, az 1703. évi erdélyi Országgyűlés által kiküldött – nagyrészt főurakból, nemesekből álló – bizottságtól projektumára ilyen véleményt kapott: „Anglus, hollandus, német etc. [...] természetük szerint, mind felette hajlandók a kereskedésre, mind pedig tudósok [hozzáértők]. De mi, kivált azok, akik pénzt adhatnának ezen commerciumban, nem hogy kereskedni tudnának (mivel nemzetségükből nem volt soha kereskedő), de azt sem tudják, miben álljon a kereskedés.”

2.

Nagyot változtak hát az idők! A kereskedés – ami a XVI. században még természetes életköre volt sok magyar főúrnak, nemesnek – a XVII. század végére, íme, már annyira elidegenedett a többségüktől, hogy „mocskolták”, megszólták érte azt, aki tovább folytatta; magukra pedig úgy tekintettek, mint akiből „természetük szerint” hiányzik (s hiányzott mindig is!) a merkantil hajlandóság és hozzáértés.

Ahogy előbb a XVI. századi árforradalomban és mezőgazdasági konjunktúrában – mint általános európai jelenségben – ismertük fel azt az anyagi ösztönzőt, amely a magyar földesurakat elindította a kereskedelem és a piacra termelés útján, úgy most azt a folyamatot, amelynek során a magyar földesúri osztály zöme immár visszavonult a kereskedelemtől, elszokott a polgári tevékenységtől, éppen az árforradalom és agrárkonjunktúra XVII. század közepi megszűnésével – ezzel az ugyancsak összeurópai jelenséggel –, ezen belül pedig az „örökös jobbágyság” ugyanez időre történt megszilárdulásával, a robotmunka állandósulásával és korlátolatlan kihasználásával – ezzel a közép-kelet-európai érvényű jelenséggel – magyarázhatjuk.

Az „örökös jobbágyság” rendszere – amely gátat szabott a parasztság mozgásának és polgárosodásának, s hátráltatta a városi polgárság fejlődését és a burzsoázia kialakulását – megakasztotta a földbirtokos osztály korszerűsödését is. Ennek nyomán a magyar úr mentalitása is átalakult, feudális gondolkodásmódja megmerevedett. Arculatáról lekoptak a polgárosulás jegyei, szemében a kereskedelem idegenszerű s hovatovább megvetett ténykedéssé vált.

3.

A török kiűzését és a Rákóczi-szabadságharcot követő birtokszerzési és telepítési konjunktúra viszonyai között, az 1710–1730-as évek egyes „nagy szerzőinél” – egy Károlyi Sándornál vagy Grassalkovich Antalnál – még felvillant az árforradalom konjunktúrájának hajdani nagybirtokosaira emlékeztető gazdasági mozgékony és vállalkozói kedv – hogy aztán egy-két generáció során ez is kihunyjon. Kialakult egyfelől az uradalmától távol élő „abszontista” főúr típusa, aki Bécsben (is) fényűző házat vitt, mértéktelenül költekezett, s birtokával csak annyiban törődött, hogy onnan minél több pénzt kapjon kézhez. A XVIII. század folyamán a magyar nagybirtok gazdálkodásának jel-

lemzőjévé vált, hogy termény- és borfeleslegét nem az uradalom maga vitte piacra, hanem bevárta, hogy házhoz jöjjön a felvásárló: a görög, az örmény, majd a zsidó. Még a falusi italmérést, a kereskedelemnek ezt a földesúri előjogon alapuló, biztosan jövedelmező formáját is fokozatosan kiengedte a nagybirtok saját kezeléséből: a század folyamán mind több uradalmi kocsmá került falusi zsidó árendájába. A kommerciuntól visszavonuló nagybirtokon és nagybirtok körül betöltésre váró kereskedelmi szerepkörök ellátásával függött össze, hogy számos főúr engedélyezte, előmozdította birtokán zsidó kereskedők letelepedését, és földesúri joghatóságának védelme alá helyezte őket.

A másik részen pedig, a közép- és kisbirtokos nemesség körében, a roboton alapuló magángazdasága és jobbágyai által szolgáltatott terménybevételeiből dúsan élő, vendégeskedések-lakodalmak-vadászatok mellett, legfeljebb megyei ügyekkel és szövevényes birtokpereivel foglalatoskodó nemes úr vált a XVIII. században a magyar uralkodó osztály többségének jellegzetes alakjává, aki a piaci viszonyokat nem ismerte, azok iránt nem is érdeklődött, a polgárt lenézte, a kereskedelmet úrhoz-magyarhoz méltatlan foglalkozásnak tekintette. Éppen a polgári szellem e hiányát hirdette a nemzeti jellem sarkalatos vonásának a konzervatív poéta, báró *Orczy Lőrinc*, amikor az 1780-as években kezdtek más hangok is hallatszani:

Itt vagyon közöttünk a nagy vetekedés,
Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés.
Mit mondasz, mire megy az ily vetélkedés?

Zemplin, Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében
Van pénz, van eledel, van bor a pincében,
Mi kell több? mért vesse életét kétségben
A magyar, hogy több pénz jöjjön erszényében?

Am a „nagy vetekedés” tovább folyt, és a következő évtizedekben, a reformkorban a magyar földbirtokososztály polgárosodásának újabb – nagyobb szabású és tudatosabb – kísérletébe torkollott.

De ez már egy másik történet.

Eredeti megjelenés: *Magyar Nemzet*, 1990. szeptember 20. 5.

Egy dokumentum közlése elé nem szokás szerkesztői megjegyzést írni. Rubel híres tanulmánya azért lehet kivétel, mert keletkezése (1973) óta erősen megváltozott a téma akusztikája. Az akkori elemzés fő üzenete: különbség van Marx kétdimenziós (etikai és tudományos motiváltságú) elméleti munkássága és a sokdimenziós marxista ideológia között. Ez a – lényegében filológiai – írás a radikálisan megváltozott politikának és ideológiának (illetve ezek propagandájának) az erőterében ma nem feltétlenül jelenti mindenki számára ugyanazt, mint amit annak idején Rubel megfogalmazott. Nem könnyű úgy olvasni, hogy figyelmen kívül maradjanak a Marxra és a „létező szocializmusra” aktuálpolitikai megfontolásból ráarakódott pusztán zsurnalisztikus elemek. Az egyik kritikusként például az a problémája Marxszal, hogy Sztálinban az ő követőjét látja, a másikkal, hogy antiszemita. (Az ismert ifjúhegelianizmus-szakértő által antiszemitának minősített Marx hadd kerüljön az antiszemita Horthy mellé! Legfeljebb, ha úgy adódik, a hátán fogja visszacipelni.)

Korrekt, amit Rubel állít: az Októberi Forradalom nem vezethető le a tudományos Marx szövegeiből. Ennek a tudatosan visszafogott, redukált terjedelmű elemzésnek – magától értetődően – nem tárgya a „létező szocializmus”. És mivel másról szól, nem ezzel foglalkozik a tanulmány, Rubel még azt sem mondhatja, hogy bármit is másként kellett volna csinálni. (Máshol mondja. Például: „Signification historique de la barbarie stalinienne” [1945], Marx-szövegek szovjetunióbeli cenzúrájáról: „Karl Marx, auteur maudit en URSS” [1951].)

Ez az írás – szándéka szerint – nem más, mint filológiai igényességű Marx-rekonstrukció.

(T. L.)

MAXIMILIEN RUBEL

Marx, az anarchizmus teoretikusa

Marxra nézve végzetes, hogy – kiszolgáltatva olyan követőknek, akiknek nem sikerült elméletének mérlegét és határait megvonni, sem annak normáit és alkalmazási területét meghatározni – egy mitológiai óriás alakját öltötte, aki a sorsát teremtő ember mindentudásának és mindenhatóságának szimbóluma.

A marxizmus története még nincs megírva, de tudomásunk van a keletkezéséről: egy kevésbé ismert és helytelenül értelmezett gondolat kodifikációja. Akkor született és fejlődött ki, amikor Marx munkásságának fontos részei még kiadatlanok, ezért az nem volt teljes egészében elérhető. Így a marxizmus mint államdoktrína és pártideológia évtizedekkel megelőzte azoknak az írásoknak a megjelenését, amelyekben a legvilágosabban és legteljesebben feltárultak Marx társadalomelméletének tudományos alapjai és etikai szándékai. Az, hogy komoly megrázkódtatásokkal járt egy olyan gondolat nyilvánosságra kerülése, amelynek fő elveit a történelmi dráma főszereplői még nem ismerték, önmagában is annak a bizonyítéka, hogy a marxizmus e század nagy és tragikus félreértése. Egyúttal szembesülhetünk azzal a marxi tézissel, amely szerint a nagy társadalmi átalakulásokat nem forradalmi eszmék vagy erkölcsi elvek okozzák, hanem emberi és anyagi erők; az eszmék és ideológiák legtöbbször csak arra szolgálnak, hogy leplezzék annak az osztálynak az érdekeit, amelynek javára a változások történnek. A politikai marxizmus nem tudja egyidejűleg megkövetelni Marx tudományosságát és elhárítani a kritikai elemzést, amelyet fegyverévé tett ez a tudomány a hatalom és a kizsákmányolás ideológiáinak leleplezése érdekében.

A marxizmusnak mint a vezetők ideológiájának, sikerült a szocializmus és a kommunizmus fogalmát kivetkőztetni eredeti – a Marx és előfutárai által értelmezett – tartalmukból azáltal, hogy e fogalmakba a jelenek valóságának képeit helyettesítette be. Noha szorosan kapcsolódik a másik kettőhöz, egy harmadik fogalom, az anarchizmus elkerülte ezt a misztifikálást. Marx kevésbé rokonszenvezett bizonyos anarchistákkal, viszont közös volt az eszmény és a cél: az állam eltüntetése. A munkásfelszabadítás ügyének támogatásával Marx nem a szocializmus vagy a kommunizmus, hanem az anarchizmus hagyományát folytatta. És amikor végül úgy döntött, hogy kommunistának nevezi magát, ezzel nem a kommunizmus akkori áramlatainak egyikét jelölte meg, hanem egy olyan gondolkodást és cselekvési módot, amelyet a létező tanokból és a múltbeli harci tapasztalatokból örökölt forradalmi elemek egybefogásával még meg kell alapozni.

Az alábbiakban megpróbáljuk bemutatni, hogy Marx kommunizmus-fogalma tartalmazza az anarchia elméletét; elsőként fektette le az anarchista utópia racionális alapjait és fogalmazott meg tervet a megvalósítására. Tekintettel az esszé korlátozott dimenzióira, a téziseket csak vitatémaként mutatjuk be. Idézetekkel való illusztrálásuk a

minimumra csökken – de így jobban kiemelődik a központi gondolat, hogy Marx az anarchizmus teoretikusa.

I. Amikor Marx 1845 februárjában Párizsban – a brüsszeli száműzetésbe indulását megelőző napon – szerződést írt alá egy német kiadóval arról, hogy néhány hónapon belül átad egy kétkötetes művet „A politika és a politikai gazdaságtan bírálata” címmel, akkor olyan feladatot vállalt, amely egész életét betöltötte és amelynek csak jelentős töredékét tudta végrehajtani.

A témaválasztás egyáltalán nem volt véletlen. Az egyetemi karrier reményének elvesztése után filozófiai tanulmányainak eredményeit Marx a politikai újságírásba ültette át. A kölni *Rheinische Zeitung*ban megjelent cikkei a poroszországi sajtószabadságért folytatott küzdelmet segítik egy olyan szabadságnak a nevében, amelyet az ember lényegeként és az emberi természet ékességeként fog fel. De egy olyan, az észszerű szabadságot megvalósító elképzelt állam nevében is, amely „az a nagy organizmus, amelyben a jogi, erkölcsi, és politikai szabadságnak meg kell valósulnia, és az egyes állampolgár az állami törvényekben csak saját esze, az emberi ész természeti törvényeinek engedelmeskedik”.¹

A porosz cenzúra azonban hamarosan elhallgatásra ítélte az újságíró filozófust, aki a visszavonultság aktív magányában nem késlekedett megvizsgálni az állam valódi természetét, továbbá Hegel politikai filozófiájának racionális és etikai érvényességét. Ennek a – francia, brit és Egyesült Államok-beli polgári forradalmak tanulmányozásával gazdagított – elmélkedésnek a gyümölcse „A hegeli államfilozófia bírálata” (1843) befejezetlen és kiadatlan művén túl két polemikus esszé: „Bevezetés a hegeli jogfilozófia bírálatához” (1844), valamint „A zsidókérdéshez” (1843).

Ez a két írás valójában egyetlen kiáltvány, ahol Marx megnevezi és fenntartás nélkül elítéli azt a két társadalmi intézményt, amelyekben azoknak a bajoknak és fogyatékoságoknak az eredetét látja, amelyekből a modern társadalom szenved, és szenvedni fog mindaddig, míg egy társadalmi forradalom megszünteti őket: az államot és a pénzt.

Továbbá rámutat a modern proletariátusnak arra a lehetőségére, hogy – e két intézmény fő áldozataként – véget vessen az uralmuknak, és egyúttal az osztályuralom bármely más politikai és gazdasági formájának. A proletariátusnak az önfelszabadítása az ember egyetemes felszabadítása – az ember teljes elvesztése után az ember teljes megvalósulása.

Marx intellektuális fejlődésében az állam és a pénz tagadása (akárcsak a proletariátus mint felszabadító osztály állítása) korábbi a politikai gazdaságtan tanulmányozásánál – és a materialista történelemfelfogás, mint a történelmi kutatásait irányító „vezérfonal” felfedezését is megelőzi. Egyrészt a szakítás Hegel politikai és jogfilozófiájával, másrészt a polgári forradalmak történetének kritikai tanulmányozása lehetővé tette számára, hogy véglegesen rögzítse a jövőre vonatkozó társadalomelméletének etikai posztulátumait, amelyekhez majd a politikai gazdaságtan bírálata fogja szállítani a tudományos alapokat.

Megismerve a demokrácia és a törvényhozó hatalom forradalmi szerepét a burzsoá állam és kormányzati hatalma genesisében, Marx profitált Alexis de Tocqueville-nek, Thomas Hamiltonnak, valamint másoknak az amerikai demokrácia forradalmi lehetőségeit megvilágító elemzéseiből ahhoz, hogy lefektesse egy anarchista utópia racionális alapját, mint tudatos célját azon osztály forradalmi mozgalmának, amelyet Saint-Simon „a legszámosabb és legszegényebb osztálynak” nevezett.

Mivel az államkritika Marxot arra készítette, hogy mérlegelje egy minden politikai tekintélytől mentes társadalom lehetőségét, így most az állam anyagi alapjait adó gazdasági rendszer kritikájára kellett vállalkoznia. A pénz etikai tagadásából a politikai gazdaságtan, vagyis egyesek gazdagodása és mások nyomorúsága tudományának az elemzése következik.

Később szociológiai anatómusként belefog „a polgári társadalom anatómiájának” kutatásába, hogy módszertani eszközt kovácsoljon, a hegeli dialektika újrafelfedezése pedig segíti abban, hogy elkészítse a „Gazdaság” tervét hat „könyvben”: „tőke, földtulajdon, bérmunka; állam, külkereskedelem, világpiac.”²

A kutatási témáknak ez a kettős „triádjá” annak a két problémának felel meg, ami a tizennégy évvel korábbi vállalásban a gazdaság és a politika bírálata volt. Marx a tőkés termelési mód kritikai elemzésével – az államról szóló könyvbe való bevezetőként is – kezdte a munkát, de remélte, hogy elég soká élhet és dolgozhat ahhoz, hogy az állammal foglalkozó második triádot szintén megírja. Közvetett bizonyítás nélkül is észrevehető: az anarchizmus elmélete az elsődleges mozgó Marx tervezetében.

Az államról szóló mű megírásának elmaradásából született a száznadnak az a félreértése, hogy a marxizmus államideológia. Ez a hiány tette lehetővé egy szocialistának nevezett államapparátus vezetőinek,

hogyan a szocializmusban „tekintélyi” szocializmust lássanak, és Marxot az államszocializmus vagy államkommunizmus hívei közé sorolják.

Mint minden forradalmi tanítás, bizonyára Marxé sem mentes a kétértelműségetől. Ezt kihasználva, a mester kevésbé aggályos követőinek sikerült a művét olyan tanok és tettek szolgálatába állítani, melyekben annak teljes tagadása nyilvánul meg – úgy alapvető igazsága, mint nyíltan meghirdetett célkitűzése tekintetében.

Egy korszakban, amikor úgy tűnik, hogy mindent (elméleteket és értékeket, rendszereket és terveket) kérdéssé tett az emberi kapcsolatok rendjében mutatkozó több évtizedes visszafejlődés, fontos, hogy össze legyen gyűjtve egy olyan szerző szellemi öröksége, aki – kutatása határainak ismeretében – a kritikus önnevelés és a forradalmi önfelszabadítás posztulátumát tette a munkásmozgalom permanens elvévé. Nem a felelős utókor feladata, hogy ítélkezzen egy ember felett, aki már nem tudja védelmezni a saját ügyét. Viszont vállalnunk kell minden bizonnyal katasztrofális jelenünk helyett a tanítást egy olyan jövőről, amelynek jobbik része még megalkotásra vár.

II. Megismételjük: a „Gazdaság” tervében előirányzott, de megíratlan, az állammal foglalkozó „könyvnek” tartalmaznia kell az államtól megszabadult társadalom, az anarchista társadalom elméletét. Anélkül, hogy közvetlenül ehhez a munkához lennének szánva, a későbbiekben Marx által készített anyagok és művek lehetővé teszik egyrészt ennek a hipotézisnek a felállítását a tervezett mű lényegére vonatkozóan, másrészt pedig e mű általános szerkezetének a meghatározását. Ha az első „triád” magában foglalja a politikai gazdaságtan bírálatát, a második „triád” – lényegét tekintve – a politika kritikája. Ahogy *A tőke* célja „a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárása”,³ úgy a tőkekritika után az államkritika feladata kimutatni a modern társadalom politikai evolúciójának determináltságát.

Miként „A politikai gazdaságtan bírálatához” (1859) előtti – publikált és kiadatlan – írásokban is megtaláljuk az elveket és posztulátumokat, amelyekből Marx ihletet merített, hogy megalapozza azokat a téziseket és normákat, amelyek a tőke kritikájának kidolgozásában vezérelték, ugyanúgy következtetni lehet azokra a tézisekre és normákra, amelyek vezették volna az állam kritikájában. Téves volna azonban azt feltételezni, hogy ekkor már végleges volt Marxnak a politikáról alkotott nézete, amely nem engedett meg semmilyen részletmódosítást, vagy elzárkózott bármilyen elméleti gazdagodástól. Ellenkezőleg, az állam problémája nemcsak erkölcsi elkötelezettsége

miatt nem szűnt meg kísérteni, hanem mindenekelőtt azért, mert folyamatosan más foglalkoztatta: 1864 szeptemberétől a Nemzetközi Munkásszövetségben való részvétele, a szervezeten belüli polemikus összecsapások, továbbá a politikai események, különös tekintettel egyrészt a Franciaország és Poroszország, másrészt az Oroszország és Ausztria közötti rivalizálásra. Az 1857-es bécsi szerződés Európája ekkor nem volt más, mint fikció, miközben két nagy társadalmi jelenség jelent meg a történelmi színtéren: a nemzeti felszabadító mozgalmak és a munkásmozgalom. A pusztán fogalmilag nehezen összeegyeztethető nemzeti harc és osztályharc olyan elméleti problémákat vetett fel Marx és Engels számára, amelyek megoldásából a saját forradalmi elveikkel való szembenézés sem hiányozhatott. Engels különbséget tett a népek között aszerint, hogy képesek lesznek-e kivívni maguknak a nemzeti létet. Történelmi realitásérzékük megakadályozta, hogy a két barát Proudhont kövesse a föderalizmus útján, amely az akkori helyzetben számukra egyrészt absztrakciónak, másrészt utópiának tűnt; továbbá a modern proletariátus feltételezett egyetemességével kevésbé összeegyeztethető nacionalizmus kockázatát hordozta.

Bár úgy is látszhat, hogy föderalista törekvései miatt Proudhon Marxnál közelebb áll az anarchista állásponthez, a képet árnyalja, ha figyelembe vesszük azokról a reformokról alkotott átfogó elképzelését, amelyeknek a tőke és az állam felszámolásához kellene vezetniük. A szinte hiperbolikus dicséret, melyet Proudhon „A szent család”-ban (1845) kap, ne tévesszen meg bennünket; a két gondolkodó közötti elméleti nézeteltérések mélyrehatóak voltak, és a francia szocialistának ez a dicsérete óriási fenntartással kezelendő. A proudhoni tulajdonkritika immanens a polgári gazdasági rendszerben: alapvetően nem kérdőjelezi meg a bírált rendszer társadalmi termelési viszonyait. Éppen ellenkezőleg, a proudhoni doktrínában a gazdasági kategóriák (vagyis a tőke intézményeinek elméleti kifejezései) szisztematikusan megőrződnek.

Proudhon érdeme, hogy feltárta a közgazdaságtudományban rejlő ellentmondásokat, és megmutatta a polgári erkölcs és jog erkölcsstelességét; gyengesége viszont, hogy elfogadta a kapitalista gazdaság kategóriáit és intézményeit. Orvoslási és reformprogramjában tiszteletben tartotta a burzsoá osztály hatalmának és politikai uralmának valamennyi eszközét: fizetést, hitelt, bankot, cserét, árat, értéket, profitot, kamatot, adót, versenyt, monopóliumot. Miután alkalmazni tudta a tagadás dialektikáját a jog és a jogrendszerek fejlődésének elemzésében, a félúton megállt és tartózkodott attól, hogy kritikai

tagadási módszerét a tökéles közgazdaságtanra is kiterjessze. Proudhon lehetőséget adott erre a kritikára, de Marx volt az, aki az új kritikai módszert létrehozta, és megpróbálta a munka harcának eszközévé tenni a tőkével és annak államával szemben.

Míg Proudhon a polgári erkölcs nevében volt kritikusa a polgári gazdaságnak és jognak, addig Marx a kapitalista termelésnek a proletár etika nevében lesz bírálója, amelynek kritériumait az emberi társadalom alternatív víziójának egészére kiterjeszti. Elegendő a tagadás proudhoni – még inkább hegeli – elvét logikai szigorúsággal a végső konzekvenciáig továbbvinni; az igazságosság, amiről Proudhon álmodik, csak az igazságosság tagadásával valósítható meg (miként a filozófia megvalósulása a filozófia tagadásával), azaz társadalmi forradalom révén, amely végül lehetővé teszi, hogy az emberiség társadalmivá, a társadalom pedig emberivé váljon. Ez lenne az emberiség előtörténetének vége és az egyéni élet kezdete, a tökéletesen kifejlődött, egyetemes képességekkel rendelkező ember megjelenése, a teljes ember megvalósulása. Proudhon realista morálja próbálja megmenteni a polgári intézmények „jó oldalát”, amivel Marx szembeállítja egy utópia etikáját, amelynek követelései (az emberiség szükségleteiről való gondoskodás) a tudomány és a technika fejlődésének mértékében elégíthetők ki.

A proudhoni anarchizmus éppúgy tiszteltben tartja az osztályok és társadalmi kategóriák pluralitását, mint amennyire kedvez a munkamegosztásnak, továbbá ellenségesen viszonyul az utópisták által szorgalmazott szövetkezethez, Marx viszont a társadalmi osztályok és a munkamegosztás létét elutasító kommunista anarchizmust hirdet, amely befogadja mindazt, amit az a proletariátus, amely tisztában van emancipátori szerepével és ura a termelőerőknek, az utópikus kommunizmusból meg tudna valósítani. És mégis, az eltérő utak – különösen, mint látni fogjuk, a politikai eszközök eltérő megítélése – ellenére, az anarchizmus e két típusának közös célja van, amit a *Kommunista kiáltvány* így határoz meg: „A régi polgári társadalom s a vele járó osztályok és osztályellentétek helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele.”⁴

III. Marx tartózkodott attól, hogy recepteket gondoljon ki a jövő szakácsainak részére. Azt akarta megmutatni, hogy egy történelmi szükségszerűség – akár mint egy vak balszerencse – olyan válsághelyzet felé sodorja az emberiséget, ahol döntő dilemmával kell

szembenéznie: megsemmisítik a saját technikai találmányai, vagy túlélje azt azáltal, hogy egy öntudatra ébredésnek köszönhetően szakítani tud az elidegenedés és a rabszolgaság minden olyan formájával, amely történelmének szakaszait kijelölte. E dilemma végzete, hogy a végeredmény megválasztása arra a társadalmi osztályra van bízva, amelynek minden oka megvan, hogy megtagadja a fennálló rendet, és a régítől merőben eltérő létmódot érjen el. Virtuálisan a modern proletariátus az az anyagi és erkölcsi erő, amely képes ennek az egyetemes hatósugarú feladatnak a vállalására. Ez a virtuális erő azonban csak akkor válhat valósággá, ha a burzsoázia ideje – mert történelmi küldetés is teljesít – lejár. (E küldetésnek nincs mindig tudatában, de ideológusai ismételten emlékeztetik a civilizációs szerepére.) Az iparilag fejlett országok burzsoáziája a világot a maga képére formálva polgárosítja és proletarizálja azokat a társadalmakat, amelyek politikai és gazdasági befolyása alá kerülnek. Hódítási eszközei (a tőke és az állam) a proletárérdekek szemszögéből nézve a rabszolgaság és az elnyomás eszközei. Amikor a kapitalista termelési viszonyok és így a kapitalista államok ténylegesen létrejönnek világméretben, a világpiacon belső ellentmondásai felszínre hozzák a tőkés felhalmozás határait és permanens válságot idéznek elő, amely a társadalmak alapjait, sőt az emberi faj pusztát túlélését is veszélyezteti. Az egész földön üt a proletárforradalom órája ...

Elegendő egy nem túl merész extrapolálás ahhoz, hogy a Marx által alkalmazott dialektikus módszerből levonjuk a végső következtetést a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárására. Ezt az elvont áttekintést szöveges utalásokkal támaszthatnánk alá, kiindulva azokból a módszertani megjegyzésekből, amelyek Marx különböző korszakbeli írásaiból leszűrhetők. Legismertebb hipotézisében a proletárforradalom azokra az országokra vonatkozik, amelyek már ismerik a polgári civilizáció és a kapitalista gazdaság hosszú időszakát. Ez a forradalom annak a fejlődési folyamatnak a kezdete, amely fokozatosan felöleli a világ többi részét; a történelmi haladás felgyorsulását a forradalmi kiegyenlítődés biztosítja. Ami bizonyos: Marx társadalomelméletében a proletárforradalom számára nincs hely azokban az országokban, amelyek meg vannak fosztva a fejlett kapitalizmus és a polgári demokrácia történelmi tapasztalataitól.

Azért is kell nyomatékosan emlékeztetnünk a materialistának nevezett történelemfelfogás ezen elemi igazságaira, mert az 1917-es orosz forradalommal született marxista mitológiának sikerült a tájékozatlan elmékre – ezek légiójára – egy egészen más képet kényszerítenie e

forradalmi folyamatról. Eszerint az emberiség két részre oszlik: az iparilag fejlett országok által uralt kapitalista világra és a szocialista világra, amelynek mintaképe, a Szovjetunió, a „proletár” forradalom eredményeként a második világhatalom rangjára emelkedett. Valójában az ország iparosodása nem a proletariátus győzelmének és felszámolásának tudható be, hanem egy hatalmas proletariátus létrehozásának és kizsákmányolásának. A „proletariátus diktatúrájának” fikciója az új vezetők által saját hatalmuk érdekében erőltetett eszmék arzenáljának a része. A világméretű nacionalista és katonai barbárság teszi érthetővé a lelki zavarát annak az értelmiségnek, amely a „szocialista októberként” ismert mítosz áldozatává válik.

Mivel nem tudunk itt ebbe a vitába belebocsátkozni, arra szorítkozunk, hogy álláspontunkat egy alternatíva formájában pontosítsuk. A materialista társadalomfejlődés-elmélet rendelkezik valamilyen tudományos érvényességgel – amiről maga Marx meg volt győződve –, de ebben az esetben megkérdőjeleződik a „szocialista” világ mítosza. Vagy pedig valóban létezik a szocialista világ, ami azonban teljesen és véglegesen érvényteleníti a marxi elméletet. Az első hipotézisben a szocialista világ mítosza tökéletesen megmagyarázható: az „első munkásállam” által ügyesen irányított ideológiai kampány gyümölcse lenne – valódi természetének az elrejtésére. A második szerint megcáfolódott ugyan a világszocialistává válás materialista elmélete, de megvalósultak a marxi tanítás etikai és utópisztikus követelményei. Más megfogalmazásban: ha a történelem a tudóst meg is cáfolta, Marx forradalmárként diadalmaskodott.

A „megvalósult szocializmus” mítoszáért alkották meg, hogy erkölcsileg igazolja az uralmi és kizsákmányoló társadalomnak a történelem által ismert egyik legerősebb modelljét. E társadalom természetének problémája teljesen összezavarta a gondolkodást a szocializmus, a kommunizmus és az anarchizmus szellemi örökségét képező elméletekkel, doktrínákkal és fogalmakkal kapcsolatban. Az emberi társadalom mélyreható megváltoztatását célzó szellemi mozgalom három iskolája – vagy áramlata – közül az anarchizmus szenvedett a legkevésbé ettől a perverziónól: mivel nem alkotta meg a forradalmi gyakorlat tényleges elméletét, meg tudta őrizni magát a politikai és ideológiai korrumpálódástól, amely a másik két irányzatot sújtotta. Az álmokból és a nosztalgiából – éppúgy, mint az üldöztetésből és a lázadásból – fakadóan valamennyi áruhájában a tekintélyelv radikális kritikájának számított, és mint ilyet integrálta magába a materialista történelemelmélet. Eszerint az emberiség történelmi evolúciója

progresszív szakaszokon át halad a társadalmi ellentétek állapotából a társadalmi harmónia és egyéni kiteljesedés létmódja felé. Azonban éppúgy, mint az anarchista utópia által közvetített társadalomkritika, a korábbi radikális és forradalmi doktrínák közös célja is szerves részévé vált Marx anarchista kommunizmusának. Marxszal az utópisztikus anarchizmus egy új dimenzióval gazdagodott, a munkásmozgalom dialektikus értelmezésével, amelyet az egész emberiséget átfogó etikai önfelszabadítás mozgalmaként fogtak fel.

Elkerülhetetlen volt, hogy egy tudományos igényű elméletben a dialektikus elem által kiváltott intellektuális feszültségből olyan kétértelműség is származzon, amely Marx tanítására és tevékenységére rányomja a bélyegét. Marx éppannyira gyakorlati militáns, mint az elmélet embere, és politikai tevékenységében nem mindig törekedett az anarchista kommunizmus céljainak és eszközeinek összehangolására. De attól, hogy Marx néha kudarcot vallott gyakorlati harcokként, nem szűnik meg az anarchizmus teoretikusa lenni. Ezért jogos a saját elméletére is alkalmazni azt az etikai tézist, amelyet Feuerbach materializmusáról fogalmazott meg: „Az a kérdés, hogy az emberi gondolkodást tárgyi igazság illeti-e meg – nem az elmélet kérdése, hanem gyakorlati kérdés. A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igazságát, vagyis valóságát és hatalmát, evilágiságát bebizonyítania.”⁵

IV. Az állam és a kapitalizmus tagadása a legszámosabb és legszegényebb társadalmi osztály részéről Marxnál etikai imperatívusként jelenik meg, mielőtt azt történelmi szükségszerűségként dialektikusan is kimutatná. Első lépése a cél megválasztása, amely – a francia forradalom eredményeinek kritikai értékelése nyomán – a politikai emancipáción túlmutató emberi emancipáció, amire szerinte minden embernek törekednie kell. A legszabadabb politikai állam – amelyre csak az Amerikai Egyesült Államok nyújt példát – rabszolgává teszi az embert, mert közvetítőként lép az ember és szabadsága közé, miként Krisztus, aki a vallásos ember saját istenségének hordozója. Mindazonáltal a politikailag emancipált ember – az emberi jogokat élvezve – részese egy képzeletbeli főhatalomnak. Kettős – égi és profán – létezése van: állampolgárként a politikai közösségnek, magánemberként pedig a polgári társadalomnak a tagja. Mint állampolgár, ő szabad és szuverén a politika egén, az egyenlőség egyetemes birodalmában; mint individuum viszont lealacsonyodott (felebarátja eszközének rangjára alacsonyítja le magát) a reális, a polgári életben – itt idegen anyagi és erkölcsi hatalmak (a magántulajdon intézményei,

a kultúra, a vallás stb.) játékszere. A politikai államtól elválasztott polgári társadalom az egoizmus, a mindenki harca mindenki ellen, az ember és ember egymástól való elválasztásának a szférája. A politikai demokrácia a vallásszabadság biztosításával nem szabadította meg az embert a vallástól – miként a tulajdonjog garantálásával is hiába menti fel a tulajdon alól, azáltal, hogy mindenkinek megadja a kereskedelem szabadságát, ugyanúgy fenntartja a rabszolgaságot és a kereskedelmi önzést. Mert a polgári társadalom a forgalom és a profit világa, a pénz uralma. A pénz egyetemes hatalom, amely a politikát, tehát az államot rabszolgává tette.

Összefoglalva: Marx kiinduló tézise – az állam és a tőke kritikája – inkább anarchista gondolkodásból fakad, mint bármiféle szocializmusból vagy kommunizmusból. Ebben a kritikában még nincs semmi tudományos: az emberi sorsról etikai koncepciót fejt ki és burkoltan táplál is azzal, hogy a történelmi idők sorrendjébe helyezi a megvalósítás követelményét. Ez magyarázza, hogy nem korlátozódik a politikai emancipációnak – amely az embert az önző monád és az elvont állampolgár állapotába redukálja – a bírálata, hanem meghatározza mind az elérendő célt, mind az eléréséhez szükséges eszközöket: „Csak ha a valóságos egyéni ember visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt és, mint egyéni ember, a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában, a maga egyéni viszonyai között az emberi nem lényévé vált, csak ha az ember a maga »force propre-jait« társadalmi erőkként ismerte fel és szervezte meg, s ennél fogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a politikai erő alakjában, csak akkor valósult meg az emberi emancipáció.”⁶

Rousseau-nak, az absztrakt állampolgár teoretikusának és Hegel előfutárának a társadalmi szerződéséből kiindulva találta meg Marx a saját útját. Miután a politikai elidegenedésnek nem csak egy – a két gondolkodó által ajánlott – aspektusát utasította el, eljutott egy olyan emberi és társadalmi emancipáció víziójához, amely az egyén képességeinek egységét és teljes lényét állítaná helyre. A politikai emancipáció visszautasítása részleges, mert történelmi adottság, hogy ez a szakasz akarati aktussal nem tüntethető el, nem szüntethető meg. Önmagában véve is „nagy haladás”, sőt az emberi emancipáció utolsó formája a kialakult renden belül – eszközül szolgálhat e rend felborítására és bevezetheti a valódi emberi emancipáció szakaszát. A cél és az eszköz etikailag összhangba kerül egymással a modern proletariátus tudatában, amely így a forradalom hordozójává és történelmi alanyává válik. Egy osztály, a proletariátus – amelyben a társadalom minden

fogyatékosága koncentráldódik, és közismert bűne testet ölt – egyetemes nyomorúsága következtében egyetemes jelleggel rendelkezik. Nem tud emancipálódni anélkül, hogy a társadalom minden szféráját ne emancipálná, és ennek az emancipációs etikának az előfeltételeit felismerve szünteti meg magát mint proletariátust.

Ahol az emberi emancipáció „fejeként” és szellemi fegyvereként említi Marx a filozófiát, amelynek a „szíve” lenne a proletariátus, ott az etika preferálásával találkozunk, ami azt jelenti, hogy nem metafizikai spekulációról van szó, hanem a létezés problémájáról: fontos, hogy a világot – karikatúraként való értelmezése helyett – megváltoztassuk azáltal, hogy emberi arcot adunk neki. Egyetlen spekulatív filozófia sem kínál megoldást az embernek a létproblémáira, ezért Marx nem történelemfilozófiára vagy szociológiai elméletre hivatkozva, hanem a normatív etika szerint indokol, amikor a forradalmat a kategorikus imperatívusz rangjára emeli. Marx figyelmét – aki nem tudott és nem is akart az emberek és a társadalmak újjászületésének tisztán etikai követelményére szorítkozni – egyetlen tudománynak kellett felkelteni: a létezési feltételek tőke törvénye szerinti termelésének a tudományára.

A politikai gazdaságtan tanulmányozását Marx ezért az ügyért folytatott harc eszközeként vállalta fel, amelynek azután – deklaszszált „polgárként” – az egész életét szenteli. Ami addig csak látnoki megérzés és etikai választás volt, az a gazdasági fejlődés elméletévé és a társadalmi determinizmus keresésévé válik. De ez aktív részvétel is lesz abban a társadalmi mozgalomban, amely az ipari proletariátus létfeltételeiből fakadó imperatívuszokat és normákat a gyakorlatba ülteti át. Az állam, osztályok, pénzbeli csereeszköz, vallási és intellektuális rettegés nélküli társadalom elméletéből éppúgy következik a tőkés termelési mód kritikai felfogása, mint az az evolúció folyamatát feltáró elemzés, amely elvezet a kommunista és anarchista társadalom egymásra következő szakaszaihoz. Marx későbbi megfogalmazásában: „Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényének [...], természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.”⁷

Röviden: Marx arra törekszik, hogy tudományosan mutassa be azt, amiről már intuitív módon meg volt győződve, és ami etikailag szükségesnek tűnt a számára. A tőke elemzését a politikai gazdaságtan kritikájának első vázlatától kezdve szociológiai szempontból közelíti meg, mint a munka és termékei feletti parancsoló hatalmat – de a tőkés ezt a hatalmat nem emberi tulajdonságai révén és nem

személyesen birtokolja, hanem csupán mint a tőke tulajdonosa. A bérmunka rabszolgaság, és minden tekintélyelvű béremelés csak a rabszolga jobb javadalmazása. „Sőt még a munkabérek egyenlősége is, ahogy azt Proudhon követeli, csak átváltoztatja a mostani munkásnak a munkájához való viszonyát minden embernek a munkához való viszonyává. A társadalmat ekkor elvont tőkésnéként fogják fel.”⁸

A gazdasági rabszolgaság és a politikai szolgaság kéz a kézben járnak. A politikai emancipáció, az emberi jogoknak a modern állam általi elismerése ugyanazt jelenti, mint az ókori államban a rabszolgaság elismerése. Egy fizetett mesterség rabszolgájaként a munkás saját egoista szükségletének, mint idegen szükségletnek a rabszolgája. Az emberek közötti viszonyok a demokratikus képviselői államban sem szabadulnak fel inkább a politikai szolgaság alól, mint az alkotmányos monarchiában. „A modern világban mindenki egyidejűleg tagja a rabszolgaságnak és a közösségnek”,⁹ bár látszólag a szabadság maximuma a polgári társadalom szolgasága. Általában az egyéni szabadság szavatolásának tekintik a tulajdont, az ipart, a vallást, ám ezek olyan intézmények, amelyek valójában csak szentesítik a szolgaságnak ezt az állapotát. Robespierre, Saint-Just és támogatóik behódoltak ennek, mert összekeverték a valódi rabszolgaságra épülő ókori társadalmat a modern, emancipált rabszolgaságon alapuló képviselői állammal, a polgári társadalmat annak egyetemes versenyével, felszabaduló magánérdekeivel, elidegenedett individualizmusával. És Napóleon – miközben teljesen megértette a modern állam és a polgári társadalom természetét – örömmel tekintette az államot öncélnak, a polgári életet pedig politikai ambíciói eszközének. A francia nemzet egoizmusát kielégítendő, a permanens forradalmat permanens háborúval helyettesítette. Veresége a liberális burzsoázia győzelmét szentesíti, amely végül 1830-ban megvalósítja 1789-es álmait: az alkotmányos képviselői államot kizárólagos hatalmának és partikuláris érdekeinek hivatalos kifejeződésévé teszi.

A bonapartizmus problémája folyamatosan foglalkoztatja Marxot, aki a francia társadalom mind politikai, mind gazdasági fejlődésének állandó megfigyelője. Meg volt győződve arról, hogy a francia forradalom a politikai szellem klasszikus korszaka, és hogy a bonapartista hagyomány úgyszólván állandó marad Franciaország bel- és külpolitikájában. Így jutott el a modern cézárizmus elméletének felvázolásához, amely – ha úgy is tűnhet, hogy részben ellentmond államelmélete módszertani elveinek – nem módosítja kezdeti anarchista elképzelését. A materialista történelemértelmezés megalapo-

zására készülve írta le azt az államfelfogását, amely a legradikálisabb anarchizmus hívei közé helyezi: „Az állam létezése és a rabszolgaság létezése elválaszthatatlan [...]. Minél hatalmasabb egy állam, minél politikusabb ezért egy ország, annál kevésbé hajlandó ez az ország az állam elvében, tehát a társadalom mostani berendezkedésében – melynek tevékeny, öntudatos és hivatalos kifejezője az állam – keresni a társadalmi fogyatékoságok okát [...].”¹⁰

A francia forradalom példája ekkor kellően meggyőzőnek tűnt számára ahhoz, hogy olyan tézist állítson fel, amely csak részben felel meg annak a politikai szociológiának, amelyet hamarosan *A német ideológia* című művében fejt ki, de amelyet sokkal később is megtalálunk majd a második császárságról és az 1871-es Kommünről történő elmélkedéseiben. „A francia forradalom hősei semmiképpen sem az állam elvében látják a társadalmi fogyatékoságok forrását, hanem éppen a társadalmi fogyatékoságokban látják a politikai visszasságok forrását. Így Robespierre a nagy szegénységben és a nagy gazdagságban csak a tiszta demokrácia akadályát látja. Ezért általános spártai egyszerűséget kíván bevezetni. A politika elve az akarat.”¹¹

Amikor huszónhét évvel később Marx a Párizsi Kommün kapcsán visszatért a bonapartista állam által képviselt politikai abszolutizmus történelmi eredetéhez, a francia forradalom központosító munkájában a monarchista hagyományok folytatását látta: „A centralizált államgépezetet, amely mindenütt jelen levő és bonyolult katonai, bürokratikus, klerikális és bíraskodási szerveivel óriáskígyóként fogja át (fonja körül) az eleven polgári társadalmat, először az abszolút monarchia korában, a születő modern társadalom fegyvereként, ennek a feudalizmus alóli felszabadulásért vívott harcában kovácsolták ki [...]. Az első francia forradalom, melynek feladata a nemzeti egység megalapozása [...], kénytelen volt kifejleszteni azt, amit az abszolút monarchia megkezdett: az államhatalom centralizációját és organizációját, ki kellett terjesztenie az államhatalom hatókörét és velejáróit, eszközeinek számát, függetlenségét és a valódi társadalom felett gyakorolt természetfeletti hatalmát. [...] Minden apró egyedi érdeket, melyet a társadalmi csoportok viszonylatai szültek, elválasztottak magától a társadalomtól, rögzítettek és függetlenítettek tőle és szembeállítottak vele államérdek formájában, melyet pontosan meghatározott hierarchikus funkciókat betöltő állami papok adminisztrálnak.”¹²

Az államhatalomnak ez a szenvedélyes denunciaciója bizonyos értelemben összefoglalja Marx ezen a területen folytatott tanulmányainak

és kritikai reflexióinak erőfeszítéseit a hegeli morál- és politikai filozófiával való szembesüléstől kezdve a materialista történelemelmélet kidolgozásának korszakán át a szabad és professzionális újságírás tizenöt évét – nem feledkezve meg a Nemzetközi Munkásszövetség belüli intenzív tevékenységről sem. Úgy tűnik, hogy Marxnak a Kommün adta meg az alkalmat, hogy végső nézetét leírja arról a problémáról, amelyre a „Gazdaság” hat könyve közül az egyiket fenntartotta: a *Kommunista kiáltvány*ban bejelentett szabad emberek szabad társulásának körvonalairól. „A Kommün tehát nem az államhatalom ilyen vagy amolyan – legitim, alkotmányos, köztársasági vagy császári – formája ellen irányuló forradalom volt. Forradalom volt az állam maga, a társadalom e természetfeletti torzszülötte ellen, a nép saját társadalmi életének a nép által a nép számára történő újrakezdése volt.”¹³

V. Összehasonlítva a jobbágyok feudális uralom alóli felszabadításának módját a modern munkásokéval, Marx aláhúzta a különbséget: a jobbágyok számára szabaddá vált a kínálkozó létfeltételek kibontakoztatása, ezért csak „szabad munkát” akarhattak elérni. A proletároknak viszont az egyéni megnyilvánulásuk érdekében meg kell szüntetniük a saját létfeltételeiket – de mivel ezek megegyeznek az egész társadalom létfeltételeivel, nincs más megoldás, mint eltörölni a bérmunkát. És megfogalmazta a mondatot, amely vezérmotívumként fog szolgálni irodalmi tevékenységében éppúgy, mint harcok kommunista cselekvésében: a proletárok „szöges ellentétben is állanak azzal a formával, amelyben a társadalom egyénei eddig magukat összességükben kifejezték, az állammal, és meg kell dönteniök az államot, hogy személyiségüket érvényre juttassák”¹⁴

Ez a formula, amely közelebb áll Bakunyin anarchizmusához, mint Proudhonhoz, nem a szenvedélyes meggondolatlanság pillanatának terméke, sem pedig egy politikus szónoki gesztusa valamelyik munkásgyűlésen. Ez a forradalmi megállapítás logikus következtetése azon elméleti fejlődésnek, amely elvezet az anarchista közösség „történelmi szükségességéhez”. Kifejezi, hogy az „emberi társadalom” eljövetele a marxi elméletben egy hosszú történelmi folyamat eredménye. Eszerint létrejön egy társadalmi osztály, amely az ipari társadalmak lakosságának túlnyomó többségét alkotja, és mint ilyen, képes egy kreatív forradalmi feladatot magára vállalni. Hogy e fejlődés logikáját megmutassa, Marx oksági összefüggést keresett egyrészt a tudományos – különösen a természettudományos – haladás és a politikai

és jogi intézmények megváltozása, másrészt az antagonisztikus társadalmi osztályok viselkedése között. Engelsszel ellentétben Marx nem gondolta, hogy a jövő forradalmi átalakulása – mint egy természeti kataklizma, amely megváltoztatja az embereket, a dolgokat és a lelkiismeretet – a múlt forradalmainak mintájára fog bekövetkezni. A modern munkás megjelenésével az emberi faj megkezdte valódi történelmének ciklusát; az értelem útjára lépett, és képessé vált arra, hogy megvalósítsa álmait, és kreatív képességeinek megfelelő sorsot adjon magának. A tudomány és a technika térhódítása lehetővé tesz egy ilyen kifejetet, de a proletariátusnak be kell avatkoznia, hogy a burzsoázia és tőkéje ne vezesse szakadékba az evolúciót. „Mintha a technika győzelmeit a jellem elvesztése árán vásárolnák meg. Úgy látszik, hogy amilyen mértékben az emberiség úrrá lesz a természet felett, olyan mértékben válik az ember más embereknek vagy a saját aljasságának rabjává.”¹⁵

A proletárforradalom tehát nem politikai kaland, hanem egy univerzális vállalkozás lesz, amelyet a társadalom azon tagjainak hatalmas többsége hajt végre, akik felismerték az emberiség teljes megújulásának szükségességét és lehetőségét. A történelem globálissá válása azzal fenyeget, hogy a tőke és piaca általi leigázás az egész Földre kiterjed. E veszély hatására meg kell jelennie egy olyan tudatnak és tömegakaratnak, amelynek célja az emberi kapcsolatok és a társadalmi intézmények mélyreható és egyetemes megváltoztatása. Mivel az emberek fennmaradását bolygóméretű barbárság fenyegeti, az értelem és a képzelet egyaránt az emberi sors megújítása felé fordul: a kommunista és anarchista álmok és utópiák jelentik a racionális projektek és gyakorlati reformok szellemi forrását, amelyek visszadhadják az emberi faj életkedvét.

Nincs ugrás a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába, ahogy Engels gondolta, és nincs közvetlen átmenet a kapitalizmusból az anarchizmusba. A tőkés termelési mód által megalapozott gazdasági és társadalmi barbárság nem tűnhet el egy olyan politikai forradalom után, amelyet a hivatásos forradalmárok elitje – azt állítva, hogy a kizsákmányolt és elidegenült többség nevében és javára cselekszik és gondolkodik – készít elő, szervez és irányít. A polgári demokrácia körülményei között osztállyá és párttá szerveződött proletariátus önmagát szabadítja fel, amikor ennek a demokráciának a meghódításáért küzd; az általános választójogot – amely a múltban a „megtévesztés eszköze” – az emancipáció eszközüvé teszi. A modern társadalom túlnyomó többségét alkotó osztály csak azért idegenedik

el politikailag, hogy diadalmaskodjon a politikán, és csak azért hódítja meg az államhatalmat, hogy azt felhasználja a korábban domináns kisebbség ellen. A politikai hatalom meghódítása természeténél fogva „burzsoá” cselekedet; csak annak a forradalmi végeredménynek a révén válik proletár cselekvéssé, amelyet e felforgatás szereplői adnak neki. Ez a jelentése annak a történelmi korszaknak, amelyet Marx nem félt a „proletariátus diktatúrájának” keresztelni, hogy egyértelművé tegye a különbségét az elit diktatúrájával, a jakobinus értelmében vett diktatúrával szemben. A termelési és uralmi módok történeti fejlődését feltárva Marx kétségtelenül nem tudta elképzelni, hogy tanítását hivatásos forradalmárok és más politikusok bitorolják, megadva maguknak a jogot, hogy a proletariátus diktatúráját megszemélyesítsék. Valójában csak olyan országok számára képzelte el a társadalmi átmenetnek ezt a formáját, amelyek proletariátusa képes kihasználni a polgári demokrácia időszakát saját intézményeinek létrehozására és önmagának a társadalom uralkodó osztályává tételére. A sok évszázados erőszakhoz és korrupcióhoz képest, amelyre a kapitalizmusnak szüksége volt ahhoz, hogy uralja az univerzumot, az anarchista társadalomhoz vezető átmeneti folyamat időtartama rövidebb lenne és kevesebb erőszakot ismerne, mint a tőke felhalmozódása és koncentrációja. Az államhatalom a proletárok tömegét állítaná szembe egy számszerűen gyenge burzsoáziával. „Az egyének saját munkáján nyugvó, szétforgácsolt magántulajdonnak tőkés tulajdonná való átváltoztatása természetesen hasonlíthatatlanul hosszadalmasabb, keményebb és nehezebb folyamat, mint a teljesen már társadalmi termelési üzemen nyugvó tőkés tulajdon átváltoztatása társadalmi tulajdonná. Ott arról volt szó, hogy a nép tömegét kisajátította néhány bitorló, itt arról, hogy néhány bitorlót kisajátít a nép tömege.”¹⁶

Marx nem dolgozott ki részletes elméletet az átmenetről, és jelentős különbségek vannak életművében az elszórt elméleti és gyakorlati kezdemények között. De ezekben az eltérésekben (még az egymásnak ellentmondó állításokban is) érintetlen és állandó marad az alapelv, ami lehetővé teszi egy ilyen elmélet koherens rekonstrukcióját. És talán itt mutatkozik meg legjobban a „marxizmus” (Marxra és Engelsre hivatkozó) mítoszának káros hatása. Míg Marx a proletár öntevékenység posztulátumát tette meg minden valódi osztálycselekvés és valódi politikai teljesítmény kritériumává, addig Engelsnél, különösen barátja halála után, a munkásmozgalom két eleme – a proletariátus osztálycselekvése (Selbsttätigkeit) és a pártpolitika –

elválík egymástól. Marx úgy gondolta, hogy inkább szerves része a munkások forradalmi tevékenységének a kommunista és anarchista önképzés, mint bármelyik elszigetelt politikai aktus, hiszen rajtuk múlik, hogy alkalmassá váljanak a politikai hatalom meghódítására és gyakorlására; valamint hogy ellenállást fejtsenek ki a burzsoáziának a hatalom visszaszerzésére irányuló kísérleteivel szemben. A proletariátusnak átmenetileg és tudatosan anyagi erőként kell megalkotnia magát, hogy megvédje jogosultságát és – fokozatosan megvalósítva az emberi közösséget – a társadalom átalakításának tervét. A munkásosztály – amely „a termelés összes eszköze közül a legnagyobb termelőerő” – azért küzd, hogy megszüntető és alkotó erőként megerősítse magát. Dialektikus projektje teremtő tagadás: annak érdekében vállalja a politikai elidegenedés kockázatát, hogy a politikát feleslegessé tegye. Egy ilyen projektnek semmi köze Bakunyin romboló szenvedélyéhez vagy Cœuderoy anarchista apokalipsziséhez. Nem volt semmi forradalmi esztétizmus ebben a politikai tervben, amelynek az a célja, hogy diadalmaskodjon az elnyomott és kizsákmányolt tömegek virtuális fölénye. A Nemzetközi Munkásszövetség Marx szemében harci szervezetté válhat, amely ötvözi a számok erejét és a proudhoni anarchizmus által egészen másként felfogott forradalmi szellemet. Amikor egy politikai mozgalom által megvalósítható politikaellenes anarchizmusról volt szó, a Nemzetközi Munkásszövetséghez való csatlakozásával Marx nem adta fel Proudhonnal szembeni 1847-es álláspontját: „Azt jelenti-e ez, hogy a régi társadalom bukása után új osztályuralom lesz, amely egy új politikai hatalomban summázódik? Nem. [...] A munkásosztály, fejlődése folyamán, a régi polgári társadalmat olyan társulással fogja helyettesíteni, amely kizárja az osztályokat és antagonizmusukat, és akkor nem lesz többé voltaképpeni politikai hatalom, mert a politikai hatalom éppen a polgári társadalomban meglévő antagonizmus hivatalos summázása. Addig azonban a proletariátus és a burzsoázia közötti antagonizmus osztálynak osztály ellen vívott harca, olyan harc, amely legmagasabb fokú megnyilvánulásában totális forradalom [...]. Ne mondjátok, hogy a társadalmi mozgalom kizárja a politikai mozgalmat. Nincs olyan politikai mozgalom, amely ne volna ugyanakkor társadalmi is.”¹⁷

Marx prognózisa egy minden idealista értelmezésnek ellenálló realizmust tartalmaz. Ennek a jövőre vonatkozó szövegnek nyilvánvalóan egy normatív terv bejelentéseként kell hangzania, amely arra szólítja fel a dolgozókat, hogy politikai harcban tegyék magukat forradalmivá. „A munkásosztály vagy forradalmi, vagy semmi.”¹⁸

Ez egy olyan gondolkodó nyelve, akinek szigorú dialektikája – el-
lentétkben Proudhonnal vagy Stirnerrel – szisztematikusan mellőzi az
olcsó paradoxon és a verbális erőszak káprázatát. És ha nem is lehet
mindent szabályozni a céloknak és eszközöknek ebben a demonstratív
dialektikájában, feltétlen érdeme: az elidegenedett munka áldozatait
egymás megértésére és önmaguk képzésére ösztönzi, hogy együtt
kíséreljék meg a kollektív alkotás nagyszerű munkáját. Ebben az
értelemben Marx felhívása – a diadalmas marxizmus ellenére, sőt e
diadal miatt is – aktuális marad.

Ezekből az észrevételekből az következik, hogy Marx társadalom-
elmélete nem egy forradalmi praxis erkölcsi vagy politikai kódexe,
amely célja egy eszmény (a társadalmi élet eszményének) megvalósí-
tása lenne, hanem egy történelmi mozgalom objektív elemzésére tett
kísérlet. A dolgokat és egyéneket felölelő fejlődési folyamat feltárása,
nem pedig a hatalomra törekvő pártok és elitek használatára vonatko-
zó normák összessége. Ez azonban csupán a külső és elismert aspek-
tusa ennek az elméletnek, amely kettős fogalmi pályát követ, amelyek
közül az egyik szigorúan determinisztikus irányultságú, a másik pedig
szabadon mozog egy anarchista társadalom, mint képzeletbeli cél
felé. „A XIX. század társadalmi forradalma nem merítheti poézisét a
múltból, hanem csakis a jövőből. Nem kezdheti el önmaga megva-
lósítását, amíg nem vetett le minden babonás hiedelmet a múlttól.”¹⁹

A múlt helyrehozhatatlan szükségszerűség, és az elemzés eszkö-
zeivel felvértezett megfigyelő magyarázatot tud adni a jelenségek
láncolatára. Ha hiábavaló is reménykedni mindazon álmok betelje-
sülésében, amelyeket az emberiség – profétáin és látnokain keresztül
– táplált, az emberek legalább a jövőben véget vethetnek azoknak az
intézményeknek, amelyek valamennyi társadalmi területen a perma-
nens szolgaság állapotára torzítják az életüket. Röviden felvázolva,
ilyen az elmélet és az utópia közötti kapcsolat Marx tanításában, aki
formálisan „anarchistának” vallotta magát, amikor ezt írta: „Minden
szocialista ezt érti anarchián: mihelyt a proletármozgalom elérte
célját, az osztályok megszüntetését, eltűnik az államhatalom [...] és a
kormányzási funkciók egyszerű igazgatási funkciókká alakulnak át.”²⁰

*

Mivel ennek az esszének a keretei nem teszik lehetővé a vizsgálódás
további kiterjesztését, csupán arra szorítkozunk, hogy felidézünk
három olyan szöveget, amelyek eleve cáfolják Marxnak mint „állam-
imádónak” és „az államkommunizmus apostolának” – bakunyini és

leninista – legendáját, illetve a proletariátus diktatúrájának akár egy párt, akár egy ember diktatúrájával történő azonosítását.

a) „Bakunyin *Államiság és anarchia* c. könyvének konspektusa”. Főbb témák: a proletariátus diktatúrája és a paraszti kistulajdon fenntartása; gazdasági feltételek és társadalmi forradalom; az állam megszűnése – politikai és igazgatási funkciói átalakulnak az önkormányzó szövetkezetek közösségeinek funkcióivá.

b) *A gothai program kritikája. Szélgjegyzetek a német munkáspárt programjához* (1875). Főbb témák: a kommunista társadalom fejlődésének két szakasza közösségi termelési mód alapján; a burzsoázia mint forradalmi osztály; a dolgozó osztályok nemzetközi fellépése; a „vasbértörvény” kritikája; a termelő munkások szövetkezéseinek forradalmi szerepe; a vallás és az állam befolyásától megszabadult alapfokú oktatás; a proletariátus forradalmi diktatúrája, mint politikai átmenet az állami funkciók társadalmi funkciókká történő átalakulása felé.

c) *Paraszti közösség és forradalmi perspektívák Oroszországban* (Válasz Vera Zaszulicsnak) 1881. Főbb témák: a község mint az orosz társadalom megújítási eleme; a földművelő közösség ambivalenciája és a történelmi környezet hatása; a földközösség fejlődése és a kapitalizmus válsága; paraszti emancipáció és pénzbeli adóztatások; negatív hatások és a földközösség eltűnésének kockázata; az állam és a tőke által fenyegetett földművelő közösséget csak az orosz forradalom tudja megmenteni.

Ez a három dokumentum bizonyos értelemben a kvintesszenciája annak a könyvnek, amelyet az államról írt volna Marx. Helyénvaló lenne felidézni Engels állam témájú írásait, amelyek közvetlenül vagy közvetve kapcsolódnak Marx elméletéhez, anélkül, hogy a két álláspont között teljes egybeesés lenne.

Utóirat 1976-ból

A fenti tanulmány nem foglalkozik Friedrich Engels államról és anarchizmusról alkotott elképzeléseivel. Anélkül, hogy belemennénk a részletekbe, kijelenthetjük, hogy – bár szintén az állam végleges eltűnésével számol – nézetei nem teljesen azonosak Marxéval. A legfontosabb részek ezzel kapcsolatban az *Anti-Dühringben* (1877–1878) található, amely bizonyos mértékig Marx jóváhagyásával jött létre. Engels itt az államhatalom meghódítását és a termelési eszközök

állami tulajdonba való átalakulását a proletariátus önmegszüntetésének és az osztályellentétek megszüntetésének, sőt az állam mint állam eltörlésének tekinti. A továbbiakban az állam „megszüntetését” az állam „elhalásaként” írja le: „Der Staat wird nicht »abgeschafft«, er stirbt ab.”

Engels ihletet merített Marx halála után annak jegyzeteiből, amelyeket Lewis Henry Morgan *Az ősi társadalom* című könyvéhez írt. Engels tágabb társadalomtörténeti kontextusban foglalkozott a témával. Az állam legmagasabb formáját, a demokratikus köztársaságot a politika végső szakaszának tekinti, amelyben a burzsoázia és a proletariátus döntő harca folyik; a kizsákmányolt osztály készen áll az önfelszabadításra, és önálló párttá formálja magát: „az általános választójog a munkásosztály érettségének fokmérője” – ami elegendő a kapitalizmus és az állam, ezáltal az osztálytársadalom felszámolására. „Velük [azaz az osztályokkal] együtt elkerülhetetlenül megdőlni az állam. A társadalom [...] az egész államgépezetet oda helyezi, ahová majd való lesz: a régiségek múzeumába, a rokka és a bronzbalta mellé.”²¹ Lásd még Engels Philip Van Pattennek 1883. április 18-án és Edward Bernsteinnek 1884. január 28-án írt leveleit. Ez utóbbiban Engels idéz néhány részt *A filozófia nyomorúságából* (1847) és a *Kommunista kiáltványból* (1848) annak bizonyítására, hogy „mi meghirdettük az állam megszűnését [»Aufhören«], mielőtt valóban léteztek volna anarchisták.”²²

Engels kétségkívül túlzott: csupán William Godwin említése is megcáfolná ezt a kijelentést a többiekre való utalás nélkül, akik a *Political Justice* (1793) olvasásával jutottak el az anarchizmushoz.

Jegyzetek

- ¹ A *Kölnische Zeitung* 179. számának vezércikke. *Rheinische Zeitung*, 1842. július 10. In *MEM*, 1. 103.
- ² A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó (1859). In *MEM*, 13. 5.
- ³ A tőke I. Előszó. In *MEM*, 23. 9.
- ⁴ *MEM*, 4. 460.
- ⁵ *MEM*, 3. 7.
- ⁶ A zsidókérdéshez. In *MEM*, 1. 371.
- ⁷ A tőke I. Előszó. In *MEM*, 23. 9.
- ⁸ Gazdasági-filozófiai kéziratok (1844). In *MEM*, 42. 92.
- ⁹ A szent család (1845). In *MEM*, 2. 115.
- ¹⁰ Kritikai széljegyzetek „Egy porosz” cikkéhez (1844). In *MEM*, 1. 401. alapján.
- ¹¹ Kritikai széljegyzetek „Egy porosz” cikkéhez (1844). In *MEM*, 1. 402. alapján.

- ¹² A polgárháború Franciaországban. Első fogalmazvány. In *MEM*, 17. 496–497.
- ¹³ A polgárháború Franciaországban. Első fogalmazvány. In *MEM*, 17. 499.
- ¹⁴ A német ideológia (1845–1846). In *MEM*, 3. 65.
- ¹⁵ Beszéd a „People’s Paper” évfordulóján Londonban, 1856. április 14-én. *MEM*, 12. 1.
- ¹⁶ A tőke I. In *MEM*, 23. 713.
- ¹⁷ A filozófia nyomorúsága. In *MEM*, 4. 173–174.
- ¹⁸ Levél J. B. Schweitzerhez, 1865. február 13. In *MEM*, 31. 439.
- ¹⁹ Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája (1852). In *MEM*, 8. 107. alapján.
- ²⁰ Az állítólagos szakadások az Internacionáléban (1872). In *MEM*, 18. 43.
- ²¹ A család, a magántulajdon és az állam eredete. In *MEM*, 21. 153.
- ²² *MEM*, 36. 91.

Akit négyszer temettek

Derkovits Gyula útja a padlásszobából
egy elhanyagolt, gazos sírig

Kinek sok jószága van,
az rabolhat sokkal többet.
Akinék kevés jutott,
annak kevesére törnek.

S hogyha semmid sincs, bitang,
kotródj félre és dögölj meg!
Itt csak annak van joga
élni, kit a pénze fölvet.

(Heinrich Heine: *A világ rendje*)

Mindig elkésérítő látni egy hajdan szép, de gazdátlan, rommá vált épületet. Mindig elkésérítő látni, ha nemzeti kultúránk egy nagy alakjának a sírja hozzá méltatlan állapotban van.

Senki se vitatja, hogy Derkovits Gyula (1894–1934) korszakos jelentőségű festő volt, aki az 1920-as, 1930-as évek pezsgő, művészi megújulást kereső közegében az expresszionista, a kubista és a konstruktivista stílusjegyek ötvözésével egy teljesen egyéni piktúrát és grafikai életművet alkotott meg.

Zwickl András, a Nemzeti Galéria Derkovits-kutatója egy interjújában elárulta, hogy amikor külföldi művészettörténészeknek mutatják meg képtáruk kincseit, legtöbbször szomorúan tapasztalják, hogy a vendég ránéz a képre, majd egy nyugati mester nevét mondja ki, finoman jelezvén, hogy a magyar művész alkotását a nyugati provinciálisabb változatának tekinti. Amikor azonban Derkovits műveit mutatják meg a külföldről érkezett szakértőknek – állítja Zwickl –, felcsillan a szemük és elismerik, hogy Derkovits unikális jelenség az egyetemes művészettörténetben.

Mi, legtöbben, akik még a szocialista időkben nőttünk fel, felemás emlékeket őrzünk Derkovitscsal kapcsolatban. Igen-igen. A történelemkönyveinkben az 1514-es Dózsa-féle parasztfelkelést mindig Derkovits legendás *Dózsa-metszetsorozatának* valamelyik darabjával illusztrálták. Amikor lakbérhátralék miatt kilakoltatták a mosókonyhából átalakított padlásszobájából, megfestette híres *Végzés* című képét, mely Derkovitsot a feleségével, Dombay Viktóriával (Vikivel) ábrázolja, ahogy a kilakoltató végzést betűzik. Mit is festett még? – kotorászunk az emlékezetünkben, s jó esetben eszünkbe jut a *Három nemzedék* című festmény a falon függő Marx-portréval, a sokszor lírai, sokszor viszont vádirattal felérő munkásábrázolásai, az ún. terror-képei, ahol kakastollas csendőröket és földre zuhant éhezőket állít szembe.

Persze a baloldali ikonná vált Derkovits nemcsak társadalomkritikus, osztályharcos képeket festett, hanem – különböző korszakaiban – bibliai jeleneteket, bukolikus tájképeket, aktokat, a tehetősek világát groteszk fintorral kigúnyoló műveket, csendéleteket, *Mi ketten*-képein a férfi-nő viszonyt újszerűen megjelenítő kettős arcképeket, az anyaság örömét hirdető festményeket.

Mint tudjuk, egész életében szűkölködött, nyomorgott, s bár halálát hivatalosan a tüdőbetegségének tulajdonítja a halotti anyakönyv, valójában nem nagyon túlzott Bálint György újságíró, amikor éhenhalást emlegetett.

Hogy mi történt Derkovits halála után? Ez is egy érdekes történet.

Az igencsak rossz anyagi körülmények között lévő özvegy először az Új Köztemetőben temetteti el a férjét. 1937-ben jómódú műgyűjtők segítségével egy impozáns síremléket is állíttat. Medgyessy Ferenc, a későbbi kétszeres Kossuth-díjas szobrászművész készíti a sírkövön lévő mészdomborművet.

A felszabadulás után megnyílik a lehetőség, hogy Derkovits méltóbb, a művészi rangjának megfelelő helyre kerüljön. Viki áttemetteti a Kerepesi temető művészparcellájába. Akkor pedig, amikor megépül a Munkásmozgalmi Pantheon, Derkovits hamvait – a még ekkor is életben lévő özvegy jóváhagyásával – áthelyezik ide. (Harmadik áttemetés!) Mivel a Medgyessy Ferenc-megmintázta sírkő fölöslegessé válik, Viki lemond róla a Nemzeti Galéria javára.

A rendszerváltás után azonban fordul a kocka: ami korábban megtiszteltetés volt, stigmává kezd válni. Megindul az áttemetések sora. Derkovitsnak nincs leszármazottja. Tisztelői 2016-ban kezdeményezik, hogy újra a művészparcellába kerüljön. Minthogy a régi

helyét közben elfoglalták, a második sorban biztosítanak számára egy sírhelyet, s egy egyszerű fakeresztet tüntetik fel a nevét.

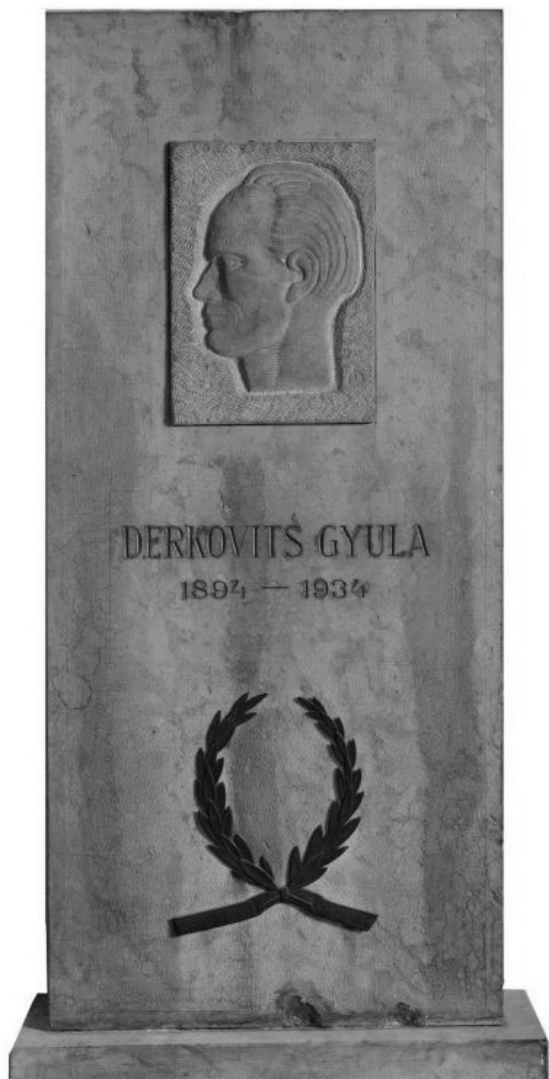
Milyen állapotban van Derkovits Gyula mostani, immáron negyedik sírja?

Az alábbi, nemrégiben készült fotó önmagáért beszél.

A kép forrása: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/8/8b/Grave_of_Gyula_Derkovits_%2829-04-2023%29.jpg/800px-Grave_of_Gyula_Derkovits_%2829-04-2023%29.jpg

Főleg, ha összehasonlítjuk a Derkovits özvegye által megrendelt, s jelenleg a Nemzeti Galériában őrzött, egyébként a kiállított tárgyak között nem szereplő, tehát raktárban porosodó sírkövel:

A kép forrása: <https://mng.hu/mutargyak/derkovits-gyula-siremlek/>

Mint ahogy életében is sokszor került „vesztes pozícióba”, Derkovitsot mintha most is kisémmizték volna.

2019-ben feltette az internetre egy, a Nemzeti Sírkertben járt látogató a Derkovits-sír már akkor is elriasztó képét, és felvetette, hogy akkor, amikor az aukciókon tízmilliókat adnak Derkovits festményeiért, egy gazdag műgyűjtő miért nem áldoz arra, hogy a festő ne ilyen igénytelen sírban fekédjön.

Ez alighanem kissé naiv óhaj volt. Mármint, hogy műgyűjtők ne műkincsbe fektessék vagyoniukat, hanem ilyesmibe.

De talán a Nemzeti Galéria megfontolhatná, hogy visszaadja a Medgyessy Ferenc által készített sírkövet. És esetleg a Nemzeti Örökség Intézete is tehetne azért, hogy a jelenlegi, tarthatatlan állapot megszűnjön. Vagy ez is csak egy jámbor óhaj volna? Olyasvalami, aminek nincs realitása?

Egy biztos: Derkovitsnak kiváló érzéke volt a groteszkhez. (Mint azt például az *Aukció*, a *Kávéházban* és a *Telefonáló* című festménye is bizonyítja.) Ám hogy olyan abszurd helyzet álljon elő, hogy van egy sírköve, de ezt a sírkövet egy múzeumban tárolják?! – ezen alighanem csak keserűen nevetne. Amúgy Derkovitsosan. Minden biztonnyal arra a következtetésre jutna, hogy ma sincs feltétlenül jobb világ, mint az ő idejében volt. Hogy egy híres tusrajzának címére utaljunk: nagyon úgy tűnik, hogy ennyi év elteltével sem fordult jobbra *A világ rendje*.

Associations

Danielle Riva: **A new Europe versus the old Europe.** *The end of illusions and the threat of war*

The war in Ukraine is dividing rather than uniting the peoples of Europe. The unbridled and uncritical commitment of EU leaders to Ukraine and their friendship for America is placing a heavy burden on the future of the emerging new military-political empire: 'the new Europe.' Since the outbreak of the war, it has become a certainty that the EU, old or new, is officially under the influence of NATO and Washington. Biden and Zelensky are the hallmarks of this new Europe..... 5

Analysis

Sean Creaven: **Dialectical philosophy and social theory**

In dialectical philosophy, which dates back to millennia of antiquity, the concretisation of this philosophy in more narrowly defined social theory is a growing, if not new, development. Creaven's monograph demonstrates the fruitfulness of this analytical path and its substantial and novel departures from bourgeois theories. His emergentist Marxism, which takes into account the nature of self-organising levels and institutions, is a critical realist social theory 23

Miklós, Szalai: **Steve Keen and the Marxian value theory**

Steve Keen is an Australian post-keynesian economist, famous for his critique of the prevailing neo-classical paradigm, and for predicting the economic crisis of 2008. Keen appreciates Marx, and applies marxist insights to the analysis of capitalism. However, he rejects Marx's labor theory of value. This essay provides a critical view of Keen's concepts 46

Rebuttals

Márk Áron Éber: **Antonio Gramsci is robbed once again.** *On (mis)interpretations of a classic of anti-capitalism by the New Left and the New Right* 65

History

Ranajit Guha: **Gramsci in India: homage to a teacher**

In the article, the eminent Indian historian Ranajit Guha praises the impact of Gramsci's writings on Indian intellectual life, and in particular on the Subaltern Studies group. The paper traces the impact of Gramsci's ideas – particularly the concept of hegemony – on those who have written South Asian history since the early 1960s, and how the work of these historians has enabled a better understanding of how the divisions between the Indian elite and the lower classes limited the mobilisation of the mass base of the Indian nationalist movement 89

Anna Lúcia Nagy: **In the margins of a controversial will.** *Questions about Dmitri Shostakovich's memoirs in the light of the historical context*

Testimony is the title of the book published in 1979 in the United States by musicologist Solomon Volkov, a book which allegedly contains the memoirs of Dmitri Shostakovich, who had passed away in 1975. The book has been regarded by many as an essential musicological source of the composer's oeuvre and sometimes as a historical source providing useful information on Stalin's Soviet Union. However, the authenticity of the memoirs has been disputed ever since the publication. Researchers have pointed out that many of the stories and anecdotes included in the book cannot be verified, while others apparently contradict the evidence of known historical documents 101

Socialism

Hall Greenland: **After Independence, Algeria Launched an Experiment in Self-Managing Socialism.**

After the end of French colonial rule, the first Algerian government set itself the goal of workers' self-government in „the Mecca of the revolution”. However, the response of conservative forces led to a military coup, which established the regime still in power today 111

Tütő László: **Hegedüs in School.** *From the history of socialist oppositionism*

Since the first half of the 1960s, various theoretical and practical efforts have been made in Hungary to change bureaucratic relations. The best known of these was the reform-economics movement, which sought to improve economic efficiency (productivity, etc.) primarily through decentralisation and the application of market elements 119

Document

Zsigmond Pál Pach: **Hungary in Europe.** *On the tasks of our theoretical work* 143

Zsigmond Pál Pach: **The first failure, or what made the Hungarian nobleman "arrogant"** 149

Maximilien Rubel: **Marx, the theorist of anarchism** 154

Faces

Erika Lajta: **Buried four times.** *Gyula Derkovits's journey from the attic to a neglected, weedy grave* 176

Cover: Gyula Derkovits: *Hungry people in winter*, 1930. Oil, canvas.

138. szám (2023. nyár)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: György László, Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Melegh Attila, Mezei Bálint, Szalai László, Szigeti Péter, Zima Richárd

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Salvatore Engel-Di Mauro, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Radhika Desai, Rastko Močnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary.

A szerkesztőség elérhetőségei:

Telefon: +36 (30) 613 4974; e-mail: eszmelet2017@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Co-Graf, Budapest

Nyomás: Vargé Hungary Kf, Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekkszámamlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000

E számunk szerzői

Creaven, Sean – szociológus, kriminológus, University of West England (Bristol, Egyesült Királyság)

Éber Márk Áron – szociológus, ELTE TáTK (Budapest), a Helyzet Műhely egyik alapító tagja

Greenland, Hall – ausztrál történész és újságíró (Sydney, Ausztrália)

Guha, Ranajit – indiai történész (1923–2023)

Lajta Erika – író, az *Ecsetem a fegyverem* című, Derkovits Gyula festőművészről szóló dráma szerzője (Budapest)

Nagy Anna Lúcia – ruszista, az ELTE BTK Ruszisztika MA végzett hallgatója

Pach Zsigmond Pál – marxista történész, akadémikus (1919–2001)

Riva, Danielle – újságíró

Rubel, Maximilien – francia marxista történész, szociológus, tanácskommunista (1905–1996)

Szalai Miklós – filozófus (Budapest)

Tütő László – filozófus (Budapest), az *Eszmélet* alapító szerkesztője